

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ:
ΕΙΔΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΩΝ,
ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΘΕΜΑ:
ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΟΜΕΣ ΣΤΗΡΙΞΗΣ
ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ

ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΑΓΓΕΛΗ-ΔΑΣΚΑΛΑΚΗ
Α.Μ.: 217604

Επιβλέπων: Χαράλαμπος Ν. Μπαμπούνης, Καθηγητής ΠΤΔΕ ΕΚΠΑ
Συνεπιβλέπουσες: Αγγελική Βουδούρη, Καθηγήτρια ΠΤΔΕ ΕΚΠΑ
Μαρία Δημάκη-Ζώρα, Επίκ. Καθηγήτρια ΠΤΔΕ ΕΚΠΑ

ΑΘΗΝΑ 2020

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η ανίχνευση, με τη βοήθεια της κοινωνικο-ιστορικής και κοινωνιολογικής θεωρητικής προσέγγισης, της εξέλιξης των δομών κοινωνικής προστασίας της παιδικής ηλικίας στην Ελλάδα από τον 19ο στον 20ό αιώνα και συγκεκριμένα η μετάβαση από τον πρωτοβουλιακό χαρακτήρα των δομών αυτών στην διαμόρφωσή τους υπό το πρίσμα της οργανωμένης κρατικής παρέμβασης κατά την περίοδο του βιομηχανισμού, μέχρι την απορύθμιση αυτής με την επικράτηση της παγκοσμιοποίησης. Η πολυμεθοδολογική ερευνητική προσέγγιση που υιοθετείται και η οποία συνδυάζει στοιχεία αρχειακής έρευνας, ανάλυσης περιεχομένου και μελέτης περιπτώσεων, οδηγεί σε συμπεράσματα τα οποία μπορεί να λειτουργήσουν και συγκριτικά μεταξύ τους και καλύπτουν ένα εύρος ζητημάτων, από τις νομικές ρυθμίσεις για τον περιορισμό της παιδικής εργασίας, την υγεία, την εκπαίδευση και τη μέριμνα για τα φτωχά και ορφανά παιδιά με τη δημιουργία ιδρυμάτων για τη στήριξή τους. Η έρευνα καλύπτει χρονικά την περίοδο από το 1828 έως το 1892, δίνοντας έμφαση στις κοινωνικές δομές στήριξης της παιδικής ηλικίας που ιδρύθηκαν μετά το 1850, λαμβάνοντας υπόψη την ιστορία της παιδικής ηλικίας και εν γένει τις κοινωνικές πολιτικές που απευθύνονται σε παιδιά. Η επιλογή του χρονικού ορίου δεν είναι τυχαία, καθώς συμπίπτει με μεταβολή των αντιλήψεων για την παιδική ηλικία και την αναγνώρισή της ως διακριτής περιόδου της ανθρώπινης ζωής.

Λέξεις- κλειδιά: *παιδική ηλικία, κοινωνική προστασία, κράτος πρόνοιας*

ABSTRACT

The aim of the present study is to identify, with the help of socio-historical and sociological theoretical approach, the evolution of social protection structures of childhood in Greece from the 19th to the 20th century and in particular the transition from their initiative form to the organized state intervention during the industrialization, until its deregulation with the prevalence of globalization. Through a multi-methodological approach, which combines various methods such as case study, archival research and content analysis, the study leads to comparative conclusions that cover a variety of themes including health, education, legal regulations for the prohibition of child labour as well as the institutions for the orphans and poor children. The study covers the period from 1828 to 1892, focusing on the social structures of childhood support established after 1850, taking into consideration the history of childhood and child welfare policy generally. The choice of time limit is not accidental as it coincides with a change in perceptions of childhood and its recognition as a distinct phase of human life.

Key-words: *childhood, social assistance, welfare state*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ.....	5
---	---

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ.....	10
---	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΟΜΕΣ ΣΤΗΡΙΞΗΣ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ (1828/29-1850).....	33
---	----

1. Το Ορφανοτροφείο της Αίγινας.....33
2. Το Ορφανοτροφείο του Θεόφιλου Καΐρη στην Άνδρο.....51

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΟΜΕΣ ΣΤΗΡΙΞΗΣ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ (1851-1865).....	55
--	----

1. Αμαλίο Ορφανοτροφείο (1855).....57
2. Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων Ερμουπόλεως Σύρου (1855).....63
3. Ορφανοτροφείο Αρρένων Χατζηκώνστα (1856).....63
4. Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών (1859).....68
5. Πτωχοκομείο της Ελεήμονος Εταιρείας (1864).....72

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΟΜΕΣ ΣΤΗΡΙΞΗΣ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ (1866-1900).....	73
--	----

1. Εργαστήριο Απόρων Γυναικών Ελεήμονος Εταιρείας (1872).....73
2. Σχολή Απόρων παιδών του Φ. Σ. «Παρνασσού» (1872).....75
3. Ζάννειον Ορφανοτροφείον Πειραιώς (1874).....81
4. Ορφανοτροφείον κοριτσιών Ερμουπόλεως Μπαμπαγιώτου (1874).....88
5. Γηροκομείον Πειραιώς (1891/1892).....90

Συμπεράσματα.....	92
-------------------	----

Πηγές και Βιβλιογραφία.....	97
-----------------------------	----

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Στην παρούσα διπλωματική εργασία εξετάζεται η εξέλιξη της κοινωνικής προστασίας στην Ελλάδα αναφορικά με την παιδική ηλικία. Η εξέλιξη αυτή ταυτίστηκε άμεσα με την εξέλιξη του κράτους πρόνοιας, καθώς συνδέθηκε ευθέως με την κοινωνική δικαιοσύνη και την αλληλεγγύη από τη μεριά του κράτους προς τους πολίτες. Το κράτος πρόνοιας μπορεί να χωριστεί σχηματικά σε δύο φάσεις, σε σχέση με την εξέλιξη της κοινωνικής φροντίδας: η πρώτη φάση, η οποία εκτείνεται ιστορικά από τον 19ο αιώνα μέχρι και το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, χαρακτηρίστηκε ως «φιλανθρωπική», λόγω της απουσίας κρατικής παρέμβασης. Η δεύτερη φάση στην εξέλιξη του κοινωνικού κράτους διαρκεί από το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο μέχρι σήμερα και διακρίνεται και αυτή αντίστοιχα σε δύο φάσεις, με διαφορετικά μεταξύ τους χαρακτηριστικά. Η πρώτη φάση, που ονομάστηκε «χρυσή εποχή του κράτους πρόνοιας», περιλαμβάνει την αμέσως μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο εποχή μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960, ενώ η δεύτερη φάση διαρκεί από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 μέχρι σήμερα και χαρακτηρίζεται από τη θεώρηση του κράτους πρόνοιας ως αρνητικού φαινομένου και τη συνακόλουθη ανισορροπία στην οικονομία και την κοινωνία.

Η παρακμή του φορντισμού και η ανάδυση μιας νέας εποχής και ενός νέου οργανωτικού μοντέλου επιχείρησης, του μεταφορντισμού, κλόνισαν την εδραίωση του κράτους πρόνοιας, που δεν ήταν πλέον σε θέση να εξασφαλίσει αξιοπρεπή διαβίωση σε κάποιες ομάδες πληθυσμού που εξοβελίστηκαν από την εργασία λόγω της εξέλιξης της τεχνολογίας και της επικράτησης των μηχανών. Η δυσaréσκεια προς το κοινωνικό κράτος εντάθηκε περαιτέρω με την κυριαρχία των φιλελεύθερων και νεοφιλελεύθερων ιδεών, η οποία ενισχύθηκε ιδίως μετά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης. Η επικράτηση του καπιταλισμού και η εμφάνιση της παγκοσμιοποίησης, ως διαδικασίας που επηρέασε όλες τις πτυχές της κοινωνίας, ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1980, άλλαξαν άρδην την έννοια της κοινωνικής πολιτικής, η οποία έπαψε να συνυφάνεται με το έθνος-κράτος και έλαβε διάφορες μορφές ανάλογα με τα διάφορα μοντέλα κοινωνικού κράτους που αναπτύχθηκαν στην Ευρώπη, όπως το φιλελεύθερο αγγλοσαξονικό και

το κορπορατιστικό. Τέλος, ως παράγοντες που παρεμποδίζουν τη λειτουργία του κοινωνικού κράτους, λόγω έλλειψης χρημάτων, θεωρούνται η κρίση της οικονομίας και τα μεγάλα δημόσια ελλείμματα.

Ο 21ος αιώνας χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία της κουλτούρας του καταναλωτισμού και την υποχώρηση του κράτους πρόνοιας. Στο πλαίσιο αυτό, υπό την πίεση της διεθνοποίησης της οικονομίας, το κράτος αναγκάζεται να αποσυρθεί από τη ρύθμιση των αγορών, δεδομένου ότι τα κέντρα λήψης αποφάσεων και η ανάληψη αρμοδιοτήτων μετατίθενται σε υπερεθνικό επίπεδο και σε μεγάλες πολυεθνικές επιχειρήσεις αντιστοίχως, ενώ η παρέμβασή του περιορίζεται σε επίπεδο θέσπισης κανόνων ή κωδίκων δεοντολογίας που στηρίζονται περισσότερο στην ηθική και λιγότερο στην υποχρεωτικότητα. Απόρροια αυτών είναι ο διαχωρισμός των πολιτών σε αυτούς που έχουν πρόσβαση στην καταναλωτική κοινωνία και σε αυτούς που βρίσκονται «εκτός των τειχών» αυτής, οδηγούμενοι στην περιθωριοποίηση.

Όσον αφορά στην κοινωνική προστασία της παιδικής ηλικίας στην Ελλάδα, με την άφιξη του Καποδίστρια η μόρφωση και η εκπαίδευση των Ελληνοπαίδων αναδείχθηκε σε ζήτημα υψίστης σημασίας. Προς την κατεύθυνση αυτή ιδρύθηκε, το 1829, το Ορφανοτροφείο της Αίγινας, γεγονός το οποίο σηματοδότησε τη μετατόπιση της μέριμνας για την προστασία των ορφανών στην Ελληνική Πολιτεία. Ως οργανισμός, το Ορφανοτροφείο είχε πειραματικό και καθοδηγητικό χαρακτήρα, ενώ εμφάνιζε χαρακτηριστικά κλειστών ιδρυμάτων εκπαίδευσης, με επιρροές από γερμανικά και ελβετικά ιδρύματα. Στόχος του ήταν η στέγαση όσο το δυνατόν μεγαλύτερου αριθμού παιδιών και ζητούμενο η εκπαίδευσή τους, ενώ σημαντικά στοιχεία για την είσοδο των παιδιών ήταν η ηλικία, η προσωπική τους κατάσταση και η πατρίδα τους. Παρά τα προβλήματα που παρουσίαζε η γενική νοσολογική εικόνα του Ορφανοτροφείου και την αρνητική κριτική που έχει υποστεί το σωφρονιστικό του σύστημα, έχει επισημανθεί η ύπαρξη επιβραβεύσεων για τη διαγωγή και την καλή επίδοση κάποιων ορφανών, που συνδεόταν ορισμένες φορές και με σπουδές εκτός Ορφανοτροφείου. Στόχος ζωής υπήρξε και η ίδρυση, το 1835, από τον κληρικό και πρωτοπόρο διαφωτιστή Θεόφιλο Καΐρη του ομώνυμου Ορφανοτροφείου στην Άνδρο, στο σχολείο του οποίου εφαρμοζόταν, όπως και στο Ορφανοτροφείο της Αίγινας, η αλληλοδιδασκτική μέθοδος. Από το 1836 έως και το τέλος της δεκαετίας του 1950 δεν υπάρχουν

ενδείξεις λειτουργίας ορφανοτροφείων στην πρωτεύουσα και στην υπόλοιπη Ελλάδα, ενώ, κατόπιν σχετικού διατάγματος του Όθωνα, η διοίκηση των αγαθοεργών ιδρυμάτων ανατέθηκε σε δημοτικά συμβούλια, τα λεγόμενα «αδελφάτα». Έτσι, από το 1839 έως το 1842 το Ορφανοτροφείο του Θεόφιλου Καΐρη παρέμεινε κλειστό και ξεκίνησε εκ νέου τη λειτουργία του μετά την ψήφιση του Συντάγματος το 1844, μέχρι και το Μάρτιο του 1849 που έκλεισε οριστικά.

Οι μεγάλες κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές που έλαβαν χώρα από τη δεκαετία του 1850 σχετικά με τα ζητήματα της φτώχειας και της επαιτείας στα αστικά κέντρα της Ελλάδας κατά τον 19ο αιώνα, καθώς και οι μεταβολές στο ρόλο που έμελλε να διαδραματίσει το κράτος και η ιδιωτική πρωτοβουλία για την επίλυση αυτών, οδήγησαν τους ιστορικούς στη διαίρεση του αιώνα σε δύο χρονικές περιόδους. Η πρώτη περίοδος έχει ως αφετηρία την ίδρυση του ελληνικού κράτους (1828-1830) έως και τις αρχές περίπου του 1860, ενώ η δεύτερη εκτείνεται μέχρι και το τέλος του 19ου αιώνα. Η αύξηση του φαινομένου της επαιτείας σε συνδυασμό με την υποβόσκουσα νεανική παραβατικότητα των απόρων παιδιών στα μετεπαναστατικά χρόνια είχε ως αποτέλεσμα την ίδρυση, από το 1850 -χρονιά που συμπίπτει με την έναρξη της περιόδου ανάπτυξης της εκβιομηχάνισης της χώρας- φιланθρωπικών εταιρειών, οι οποίες στόχευαν στη δημιουργία χρήσιμων για την κοινωνία πολιτών. Πράγματι, το 1855 ιδρύθηκαν δύο σημαντικά ευαγή ιδρύματα, το Αμαλίο Ορφανοτροφείο στην Αθήνα, καθώς και το Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων στη Σύρο. Ακολούθησε η ίδρυση του Ορφανοτροφείου Αρρένων Χατζηκώνστα, το 1856, και το Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών, το 1859. Στη γενικότερη φιλανθρωπική δράση αυτής της περιόδου σημαντική ήταν και η παρουσία της Εκκλησίας, γεγονός που αποδεικνύεται και από την ανέγερση, το 1875, σε κτήριο που προσέφερε η μονή Ασωμάτων, του Πτωχοκομείου της Ελεήμονος Εταιρείας, το οποίο ιδρύθηκε το 1864.

Από το 1866 οι κοινωνικές δομές στήριξης στο ελληνικό κράτος διευρύνονται ακόμη περισσότερο, και περιλαμβάνουν το Εργαστήριο Απόρων Γυναικών της Ελεήμονος Εταιρείας καθώς και τη Σχολή Απόρων παιδών του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσού», που ιδρύθηκαν αμφότερα το 1872 και έδιναν έμφαση στην ιδέα της εργασίας ως αξίας για τη ζωή. Μετά το πέρας μιας διετίας, το 1874, ιδρύθηκαν, αφενός το Ζάνναιο Ορφανοτροφείο Πειραιώς

και αφετέρου το Ορφανοτροφείο Κοριτσιών Ερμουπόλεως Μπαμπαγιώτου, που λειτούργησαν, χάρη στην οικονομική στήριξη των ιδρυτών τους αλλά και στην ιδιωτική πρωτοβουλία, και τα οποία στόχευαν, κατά κύριο λόγο, στην εκμάθηση επαγγελματικών δεξιοτήτων χρήσιμων για την μετέπειτα διαβίωση, δίνοντας παράλληλα ιδιαίτερη έμφαση, όπως άλλωστε και τα περισσότερα αντίστοιχα ιδρύματα της Ελλάδας όσο και του εξωτερικού, στη συμπεριφορά των τροφίμων με βάση τον εκάστοτε κανονισμό. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1892, άρχισε τη λειτουργία του και το Γηροκομείο Πειραιώς ως «Άσυλο Πενήτων Γερόντων», ενώ ο 19ος αιώνας κλείνει με τη δημοσίευση του σχετικού καταστατικού.

Κεντρική ερευνητική υπόθεση της εργασίας αποτελεί η διερεύνηση της φύσης, του χαρακτήρα και των μορφών οργάνωσης των δομών κοινωνικής προστασίας της παιδικής ηλικίας κατά τον 19ο αιώνα, έναντι των ομολογών που αναπτύχθηκαν κατά τον 20ό αιώνα. Η διερεύνηση αυτή πραγματοποιείται μέσα από μια κοινωνικο-ιστορική και κοινωνιολογική θεωρητική προσέγγιση από την οποία αναδεικνύεται ο πρωτοβουλιακός χαρακτήρας των δομών κοινωνικής προστασίας της παιδικής ηλικίας κατά τον 19ο αιώνα που αναπτύχθηκαν κυρίως στα πλαίσια του ευεργετισμού, έναντι του 20ού αιώνα όπου ο ευεργετισμός σε μεγάλο βαθμό υποχωρεί και αντικαθίσταται από την οργανωμένη κρατική παρέμβαση καθ' όλη την περίοδο του βιομηχανισμού, έως ότου κατά τη μεταβιομηχανική περίοδο στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης, αρχίζει η απορρύθμιση αυτής.

Τα επιμέρους ερευνητικά ερωτήματα της παρούσας έρευνας αφορούν: πρώτον, στην πρόθεση δημιουργίας των δομών κοινωνικής προστασίας της παιδικής ηλικίας κατά τον 19ο αιώνα, δεύτερον, στην αποτελεσματικότητα των δομών κοινωνικής προστασίας της παιδικής ηλικίας κατά τον 19ο αιώνα, και τρίτον, στην επάρκεια των δομών κοινωνικής προστασίας της παιδικής ηλικίας κατά τον 19ο αιώνα, σε συνάρτηση με τις ανάγκες της παιδικής ηλικίας και τα κοινωνικά δεδομένα της εποχής. Προς το σκοπό αυτό αξιοποιείται μια πολυμεθοδολογική ερευνητική προσέγγιση, η οποία περιλαμβάνει: πρώτον, τη μελέτη περιπτώσεων, δεύτερον, την αρχειακή έρευνα και τρίτον, την ανάλυση περιεχομένου. Η πολυμεθοδολογική αυτή ερευνητική προσέγγιση, σε συνδυασμό με την κοινωνικο-ιστορική και κοινωνιολογική θεωρητική

προσέγγιση του πρώτου μέρους, είναι ικανή να μας προσφέρει αξιόπιστα αποτελέσματα και συμπεράσματα, από τα οποία προκύπτει και συγκριτική αξιολόγηση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ

Ο όρος κοινωνικό κράτος επικράτησε κυρίως στη μεταπολεμική περίοδο, και εξέφρασε τη διευθέτηση της κοινωνικής λειτουργίας από το κράτος, στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες, η οποία εκδηλώθηκε με τη μορφή παρέμβασης για τη ρύθμιση πολλών θεμάτων¹. Ο όρος συνδέεται άμεσα με την κοινωνική δικαιοσύνη και την αλληλεγγύη από τη μεριά του κράτους προς τους πολίτες. Το κράτος πρόνοιας μπορεί να χωριστεί σε δύο φάσεις, σε σχέση με την εξέλιξη της κοινωνικής φροντίδας. Η πρώτη φάση ονομάστηκε φιλανθρωπική, επειδή υπήρχε απουσία κρατικής παρέμβασης. Οι τοπικές αρχές βοηθούσαν προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι ανάγκες των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, χωρίς ωστόσο να υπάρχει οργάνωση από τη μεριά του κράτους. Η πρώτη φάση εκτείνεται ιστορικά από τον 19ο αιώνα μέχρι και το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Την περίοδο αυτή αρχίζει να αναπτύσσεται ο καπιταλισμός ενώ ιδρύονται οι σύγχρονες κοινοβουλευτικές δημοκρατίες. Στην πρώτη περίοδο η παροχή κοινωνικής βοήθειας στηριζόταν κυρίως στην εκκλησία, στην αλληλεγγύη και τη φιλανθρωπία, ενώ στη δεύτερη φάση το κράτος οργανώνεται, και οι μορφές κοινωνικής προστασίας θεσμοποιούνται.

Από την αρχή της ύπαρξης του κοινωνικού κράτους, το κράτος και η κοινωνία συνδέθηκαν στενά. Δύο κυρίαρχες αντιλήψεις υπάρχουν για τη σχέση του κοινωνικού κράτους και της οικονομίας. Η μία είναι η μαρξιστική που θεωρεί ότι η κοινωνία, καθορίζεται με βάση ένα συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής και διαχείρισης του κεφαλαίου. Το κράτος θεωρείται εξουσιαστικός μηχανισμός που δημιουργεί την ταξική εκμετάλλευση². Στις κοινωνίες αυτές υπάρχει ένας φαινομενικός διαχωρισμός ανάμεσα σε κοινωνία και οικονομία. Ωστόσο το κράτος πάντα υπηρετεί τα συμφέροντα του κεφαλαίου, ώστε να υπάρχει συνέχιση του καπιταλιστικού συστήματος.

Αντίθετα η πλουραλιστική θεωρία υποστηρίζει ότι η κοινωνία απαρτίζεται από

¹ Ο. Στασινοπούλου, *Κράτος Πρόνοιας*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1992, σ. 12. Γ. Βούλγαρης, *Φιλελευθερισμός, Συντηρητισμός, Κοινωνικό Κράτος 1973 1990*, Εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1994, σσ. 20 – 21. Δημοσθ. Δασκαλάκης, *Βιομηχανική Κοινωνιολογία και Βιομηχανικές Σχέσεις*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2013, σ. 224.

² Δημοσθ. Δασκαλάκης, *Εισαγωγή στη Σύγχρονη Κοινωνιολογία*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2014, σ. 281.

αλληλοεξαρτώμενα υποσυστήματα³, κάθε ένα από τα οποία συμβάλλουν καθοριστικά στη δημιουργία των κοινωνικών φαινομένων. Τα άτομα εξυπηρετούν το δικό τους ατομικό συμφέρον, ωστόσο όλοι μαζί τελικά καταλήγουν να εξυπηρετούν την κοινωνική ευημερία. Σε μία τέτοια κοινωνία το κράτος έχει το ρόλο ενός ουδέτερου συντονιστή, διαμορφώνοντας τους κανόνες μέσα στους οποίους το άτομο είναι ελεύθερο να δράσει. Ωστόσο το κράτος οφείλει να διασφαλίζει τα φυσικά και απαράγραπτα δικαιώματα του ανθρώπου⁴. Επίσης, πρέπει να εξασφαλίζει την οικονομική ελευθερία και τα δικαιώματα οικονομικού περιεχομένου των ανθρώπων, αλλά και να λαμβάνει ειδικά μέτρα περιορισμού και ελέγχου της αγοράς, παρέχοντας αγαθά στο κοινωνικό σύνολο που είναι απαραίτητα για την επιβίωση⁵. Αυτή η αντίληψη για το κράτος ενισχύθηκε κυρίως κατά την εποχή του άκρατου φιλελευθερισμού, προβάλλοντας την αντίληψη ότι το κράτος πρέπει να παρεμβαίνει προκειμένου να προσταπίζεται τα βασικά δικαιώματα των ανθρώπων.

Ακόμη και πριν από τη δημιουργία του κράτους πρόνοιας, του κράτους, δηλαδή, το οποίο διασφαλίζει τα δικαιώματα των κατώτερων κοινωνικών ομάδων και προσφέρει παροχές στα μη προνομιούχα στρώματα της κοινωνίας, υπήρχαν δομές στις προβιομηχανικές κοινωνίες που στόχευαν στη φροντίδα όλων των μελών της κοινωνίας. Το ρόλο αυτό επιτελούσαν οι τοπικές κοινότητες, χωρίς όμως να υπάρχει θεσμοθετημένη μορφή πολιτικής μέριμνας. Την εποχή του Μεσαίωνα το ρόλο των τοπικών κοινωνιών, άρχισε να αναλαμβάνει η εκκλησία. Η θρησκεία στήριξε τη δημιουργία του κράτους πρόνοιας, προβάλλοντας αξίες, όπως η φιλευσπλαχνία και η συμπόνια. Οι μοναχοί στις διάφορες κοινότητες προσπαθούσαν, όπως μπορούσαν, να βοηθήσουν τους φτωχούς και τους αδύναμους συμβάλλοντας κυρίως στο θέμα της υγείας. Ωστόσο τα μοναστήρια εξαρτιόνταν από τους ηγεμόνες, οπότε ήταν ευάλωτα στις αποφάσεις του εκάστοτε ηγεμόνα. Αυτό σήμαινε ότι δεν μπορούσε να υπάρχει μία σταθερή φροντίδα προς τους φτωχούς, παρά μόνο παροδική παροχή ορισμένων υπηρεσιών από τους μοναχούς⁶.

Η ύπαρξη κοινωνικού κράτους⁷ δηλώνει μια αλλαγή στη νοοτροπία του

³ Ο. π., σ. 282.

⁴ Α. Μάνεσης, «Η κρίση των θεσμών της Φιλελεύθερης Δημοκρατίας και το Σύνταγμα», *Σύγχρονα Θέματα* 8 (1980), σ. 22.

⁵ Δημοσθ. Δασκαλάκης, *Το εργασιακό καθεστώς του προσωπικού και των δημόσιων επιχειρήσεων*, εκδ. Σάκκουλα, 1993. σσ. 111 – 112.

⁶ DeTocqueville, *Μνημόνιο για τη φτώχεια*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2005.

⁷ Το χαμόγελο του παιδιού, *σύλλογος των παιδιών σε Ελλάδα και Κύπρο, Σχέδιο δράσης για την οριζόντια δικτύωση και τον συντονισμό υπηρεσιών και φορέων κοινωνικής αλληλεγγύης για το παιδί*. Ολοκληρωμένη μελέτη, 24/2/2009, Υπουργείο υγείας και

κράτους, αφού οι υπήκοοι γίνονται πλέον πολίτες και το κράτος καλείται να τους παρέχει τα αναγκαία για να επιβιώσουν. Στα Ευρωπαϊκά κράτη, τα οποία είχαν πολλές κοινές ιστορικές, πολιτιστικές και κοινωνικοπολιτικές παραδόσεις, επικράτησε το μοντέλο του κράτους πρόνοιας, το οποίο συνδυάζεται πάντα με μηχανισμούς αλληλεγγύης και διαδικασίες εκπροσώπησης των εργαζομένων⁸. Η ανάπτυξη των κοινωνικών δομών του κράτους πρόνοιας συνδέθηκε στενά με την παροχή βοήθειας σε μια από τις κατεχόμενη πιο ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού, τα παιδιά.

Μετά το τέλος του Μεσαίωνα στην Ευρώπη είχαν συμβεί πολλές ανακατατάξεις σε ιδεολογικό επίπεδο, γεγονός που συνέβαλαν σε μεγάλο βαθμό στη δημιουργία του κράτους πρόνοιας. Πιο συγκεκριμένα τον 14ο και 15ο αιώνα γίνονται οικονομικές και κοινωνικές ανακατατάξεις που οδηγούν στο τέλος του Μεσαίωνα, και βοηθούν στη δημιουργία ισχυρού κοινωνικού κράτους. Για παράδειγμα, αρχίζει να υπάρχει ανθρωποκεντισμός και αλλαγή των αναλήψεων για όλη την ανθρώπινη υπόσταση⁹. Επίσης τον 17ο και 18ο αιώνα με την επικράτηση του Διαφωτισμού κυριάρχησε ο εξορθολογισμός, που αντιτίθενται με τρόπο σθεναρό στην ανελευθερία και στον απόλυτο τρόπο διακυβέρνησης της φεουδαρχίας.

Παρατηρείται, επίσης, μια αλλαγή στις αντιλήψεις που υπήρχαν για τη φύση του παιδιού, διαφοροποιώντας το για πρώτη φορά από τον ενήλικο. Κατά το 17ο αιώνα εμφανίστηκαν αποσπασματικά κάποια κείμενα που προσπαθούσαν να προστατεύσουν το παιδί κυρίως στο πλαίσιο του σχολείου. Το 1669 στην Αγγλία το Children's Petition προσπάθησε για πρώτη φορά να αντιμετωπίσει το παιδί ως κάτι ξεχωριστό από τους ενήλικες και να περιορίσει τις σωματικές τιμωρίες που δεχόταν στο πλαίσιο του σχολείου¹⁰.

Η Γαλλική Επανάσταση άρχισε να εισάγει την υποχρεωτική και δωρεάν εκπαίδευση ως προϋπόθεση για μία καλύτερη κοινωνία. Επίσης για πρώτη φορά όριζε ότι τα δικαιώματα πρέπει να γίνονται κτήμα όλων των ανθρώπων: «Όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται και παραμένουν ελεύθεροι και ίσοι ως προς τα δικαιώματα τους». Αυτό ισχύει και για τα παιδιά. Η καθιέρωση αυτή της ισότητας όλων των ανθρώπων συνεπαγόταν ότι το κράτος οφείλει να διασφαλίζει αυτή την ισότητα με κάθε τρόπο. Σύμφωνα με αυτή τη φιλοσοφία αναπτύχθηκε και η έννοια του

κοινωνικής αλληλεγγύης, Ειδική υπηρεσία διαχείρισης, Υγεία Πρόνοια

⁸ Δημοσθ. Δασκαλάκης, *Βιομηχανική Κοινωνιολογία και Βιομηχανικές σχέσεις...*ό. π., σ. 471.

⁹

¹⁰ Parker Jenkins, *Children's rights and wrongs. Lessons from Strasburg's, The classroom management paper, presented in annual meetings of the American educational research association. New Orleans, LA, 1 April, page eight*

κοινωνικού κράτους.

Στην Ευρώπη του 1815 επί της ουσίας το κοινωνικό κράτος δεν υπήρχε. Τους φτωχούς βοηθούσαν μόνο οι κυβερνώντες με τη μορφή φιλανθρωπίας. Στο Μεγάλο Βιβλίο της Εθνικής Αγαθοεργίας, που ψηφίστηκε το 1794, αναφέρεται η έννοια του πρώτου ευρωπαϊκού κράτους πρόνοιας. Η έννοια του ευαίσθητου κοινωνικού κράτους, αρχίζει στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα από τη Μεγάλη Βρετανία και κυριαρχεί ο όρος *social administration* που αποδίδει τη λειτουργία του κράτους, η οποία είναι αντίθετη στον καπιταλισμό και στις συνέπειες που αυτός επέφερε στην οικονομία.¹¹

Την κοινωνική πρόνοια αναλαμβάνει η δημοκρατία, η οποία έπρεπε να διαχειριστεί έτσι τη δημόσια περιουσία προκειμένου να υπάρξει όφελος για όλες τις ομάδες του πληθυσμού. Επιπλέον καθιερώνεται και η δημόσια καθολική και δωρεάν εκπαίδευση. Η δημιουργία λοιπόν του κράτους πρόνοιας εν πολλοίς μπορεί να θεωρηθεί ότι υπήρξε αποτέλεσμα του εκδημοκρατισμού του. Ωστόσο την εποχή αυτή το κοινωνικό κράτος καθιερώθηκε μόνο ως ιδέα και θεωρητική σύλληψη και δεν εφαρμόστηκε στην πράξη.

Στην εδραίωση του κοινωνικού κράτους βοήθησε και η άνοδος της αστικής τάξης. Όταν άρχισε να ανέρχεται κοινωνικά η αστική τάξη (1815-1850), προτάθηκε η ιδέα ότι όλοι οι άνθρωποι πρέπει να έχουν δικαίωμα να ψηφίζουν. Θεωρήθηκε απαραίτητο να παραχωρηθεί σύνταγμα και γενικότερα προβλήθηκαν αξίες και ελευθερίες που μέχρι τότε δεν υπήρχαν. Επίσης, θεσμοθετήθηκαν ρόλοι και λειτουργίες που παλιά ανήκαν στην οικογένεια. Θεωρήθηκε αναγκαίο να υπάρχει μία δωρεάν παρεχόμενη καθολική εκπαίδευση σε όλους τους πολίτες. Επομένως γίνεται φανερό ότι μία διαφορά του κράτους πρόνοιας πριν τον καπιταλισμό και μετά τον καπιταλισμό υπήρξε η γέννηση του αστικού κράτους.

Επιπρόσθετα η εμφάνιση της αστικής τάξης, καθιέρωσε την ιδέα ότι τα παιδιά πρέπει να απομακρυνθούν από τον κόσμο των ενηλίκων και να οδηγηθούν στην εκπαίδευση. Με την άνοδο της αστικής τάξης η εργασία θεωρήθηκε ως βασικό στοιχείο για να μπορέσει κάποιος να επιβιώσει και να αποφύγει τον κοινωνικό αποκλεισμό. Όπως ανέφερε ο Μαξ Βέμπερ, βασικός εκφραστής της άποψης αυτής, η εργασία είναι ο σκοπός της ζωής του ανθρώπου και όχι απλά ένα μέσο για την ικανοποίηση των υλικών αναγκών του¹².

¹¹ Ο. Στασινοπούλου, *Κράτος Πρόνοιας...*ό. π., σσ. 63 – 64.

¹² Σ. Σταύρου, *Οργάνωση και προστασία της εργασίας*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Ζήτη, 1993,

Τη δημιουργία εργατικής νομοθεσίας για την παιδική εργασία άρχισαν να υπερασπίζονται και οι αστοί, οι οποίοι πίστευαν ότι οι μελλοντικοί εργάτες πρέπει να είναι μορφωμένοι και ικανοί, τόσο για να δουλέψουν στις βιομηχανίες όσο και να υπερασπιστούν την πατρίδα και το εθνικό κράτος σε περίπτωση πολέμου¹³. Επιπλέον τα εργατικά σωματεία άρχισαν να θεωρούν απειλητικά τα εργαζόμενα παιδιά, γιατί πληρώνονταν με μικρότερα μεροκάματα, γεγονός που οδηγούσε στην ανεργία των μεγαλύτερων ανδρών¹⁴.

Μία από τις πρώτες προσπάθειες για κατοχύρωση κάποιων δικαιωμάτων στα παιδιά ήταν αυτή του Ρόμπερτ Όουεν στο νέο Λάρνακ της Αγγλίας το 1816, όπου ίδρυσε σχολείο με τον τίτλο «*νέος θεσμός για τη διαμόρφωση του χαρακτήρα*» όπου φοιτούσαν παιδιά 3 – 25 ετών¹⁵. Ο ιδρυτής του σχολείου αυτού πίστευε ότι η εκπαίδευση μπορεί να ελευθερώσει το παιδί και να το καθοδηγήσει για να γνωρίσει τα δικαιώματά του, όντας μία ξεχωριστή οντότητα από τον ενήλικα.

Όταν το κράτος άρχισε να παρεμβαίνει, αρχικός στόχος της όλης προσπάθειας, ιδιαίτερα για τα παιδιά, ήταν να μην υπάρχουν άστεγα παιδιά αλλά να οδηγηθούν σε ιδρύματα τα οποία θα τα προστάτευαν. Τα παιδιά που έπρεπε να ενταχθούν κατά προτεραιότητα στα ιδρύματα, ήταν τα ορφανά, τα άρρωστα, τα παιδιά που είχε φυλακιστεί ή στρατευτεί ο πατέρας τους ή παιδιά τα οποία η οικογένειά τους δεν μπορούσε να φροντίσει. Ένας δεύτερος στόχος υπήρξε η μείωση της παιδικής θνησιμότητας και η υγιής ανάπτυξη όλων των παιδιών¹⁶. Ωστόσο ελάχιστες φορές επιτεύχθηκε ο στόχος αυτός του κράτους¹⁷.

Πριν τον 19^ο αιώνα, η ανάμειξη του κράτους στην οικονομία δεν ήταν συχνή. Ο ρόλος του κράτους δεν ήταν να εξασφαλίσει την επιβίωση των αδύναμων κοινωνικά ομάδων. Το κράτος ασχολείτο κυρίως με στρατιωτικές και εξωτερικές υποθέσεις καθώς και με την αστυνόμευση και την δικαιοσύνη. Το κράτος δεν επενέβη για να περιορίσει ούτε μια από τις χειρότερες μορφές εργασίας την παιδική εργασία.

σ. 8.

¹³ Μ. Ρηγίνος, *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία 1870-1940*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1995, σσ. 91 – 92.

¹⁴ Σ. Κορώνης, *Η εργατική πολιτική των ετών 1909 – 1918*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1994, σ. 47.

¹⁵ R. Owen, *Μία νέα θεώρηση της κοινωνίας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2007, σ. 5.

¹⁶ Θωμόπουλος, *Προστασία των ανηλίκων*. Μελέτη ιστορική κοινωνική νομική, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1982.

¹⁷ Πβ. Δ. Γράβαρης, «Τρεις θέσεις σχετικά με την κρίση του κοινωνικού κράτους», *Διαστάσεις Κοινωνικής Πολιτικής*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1993.

Ωστόσο πρέπει να τονιστεί ότι η παιδική εργασία δεν είχε την ίδια αρνητική χροιά που έχει στη σύγχρονη εποχή. Η εργασία πολλές φορές βοηθούσε το παιδί να αποκτήσει δεξιότητες και ικανότητες. Σε όλες τις κοινωνίες τα παιδιά εργάζονταν απλά με διαφορετικό τρόπο, ανάλογα και με τις οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν. Στην αρχαιότητα τα παιδιά δούλευαν στον γεωργικό και αγροτικό τομέα με τους γονείς τους¹⁸, ενώ στο μεσαίωνα δούλευαν σε βιοτεχνίες προκειμένου να βοηθήσουν στο οικογενειακό εισόδημα¹⁹. Επιπλέον, πολλά παιδιά ήταν μαθητευόμενοι σε κάποιο τεχνίτη, προκειμένου να μάθουν μία τέχνη και να επιβιώσουν. Η εργασία, επομένως, δεν αποτελούσε μόνο μέσο εξασφάλισης των απαραίτητων χρημάτων αλλά είχε και παιδαγωγικό στόχο, προετοιμάζοντας το παιδί για την ένταξη του μετέπειτα στην κοινωνία.

Εκτός από την παιδική εργασία που ήταν εκτεταμένο φαινόμενο, δύσκολες ήταν και οι συνθήκες διαβίωσης των παιδιών. Κατά τον μεσαίωνα συνήθως ήταν η εγκατάλειψη των βρεφών, αφού υπήρχε απουσία συναισθηματικής αφιέρωσης των γονιών προς τα παιδιά τους. Στο Μεσαίωνα δεν υπήρχε η έννοια της παιδικής ηλικίας. Ακόμη και άτομα τα οποία ήταν νεαρά σε ηλικία δεν χαρακτηρίζονταν παιδιά. Αυτή η αντίληψη ενίσχυε τον ισχυρισμό ότι τα παιδιά πρέπει να εργάζονται, και δεν πρέπει το κράτος να τα προστατεύει.

Η αστικοποίηση λόγω της βιομηχανικής παραγωγής και το κοινωνικό κράτος συνδέθηκαν σχεδόν άρρηκτα, αφού το κοινωνικό κράτος κλήθηκε να βοηθήσει στη διατήρηση της βιομηχανικής κοινωνίας μέσω της εξασφάλισης της κοινωνικής ειρήνης, και της αντιμετώπισης των αρνητικών συνεπειών της εξάπλωσης των βιομηχανιών²⁰. Η βιομηχανική επανάσταση είναι ένα φαινόμενο που ξεκίνησε στη Μεγάλη Βρετανία το 1780 και επηρέασε όλο το Δυτικό κόσμο, αφού επεκτάθηκε αρχικά στην Ευρώπη και στη βόρεια Αμερική τον 19ο αιώνα. Κατά την εκβιομηχάνιση οι πληθυσμοί άρχισαν να μετακινούνται στις πόλεις, όπου οι άνθρωποι συγκεντρώθηκαν στα εργοστάσια²¹, προκειμένου να επιτευχθεί η ανάγκη για μαζική παραγωγή. Στη διάρκεια της υπήρξε εισαγωγή νέων τεχνολογιών στην παραγωγή, γεγονός που μέχρι τότε δεν είχε ξαναγίνει, καθώς και μεταβολή του τρόπου διαμονής των γεωργών από την ύπαιθρο στις πόλεις, όπου έρχονταν για να

¹⁸ Μ. Ρηγίνος, *Μορφές παιδικής εργασίας...ό. π., σ. 20.*

¹⁹ B. Manier, *Le travail des enfants dans le monde*, La Decouverte, Paris 2003, σσ. 5 – 9.

²⁰ Ζ. Παπαδημητρίου, *Κοινωνιολογικά ανάλεκτα, Όψεις της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 129.

²¹ B. Abendrot, *Κοινωνική ιστορία του ευρωπαϊκού εργατικού κινήματος*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1976, σσ. 12 – 13.

εργαστούν σε μεγάλα εργοστάσια που τότε είχαν αρχίσει να λειτουργούν. Λόγω έλλειψης κανονισμών για αξιοπρεπή εργασία, πολλοί άνθρωποι εργάζονταν κάτω από απάνθρωπες συνθήκες, γεγονός που υποβάθμιζε σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο ζωής τους.

Η εκβιομηχάνιση βοήθησε όμως και στην αλλαγή της στάσης του κράτους απέναντι στα παιδιά και την δημιουργία δομών κοινωνικής προστασίας για τα παιδιά. Στις αρχές του 19ου αιώνα κατά την μετακίνηση των γονιών στις πόλεις για να εργαστούν στα εργοστάσια ακολούθησαν και τα παιδιά που αναγκάστηκαν να δουλέψουν στα εργοστάσια. Οι υποδομές των πόλεων δεν ήταν έτοιμες να υποδεχτούν τόσο μεγάλο κύμα μεταναστών, για αυτό και οι άνθρωποι εργάζονταν σε πολύ μικρούς χώρους και σε συνθήκες δύσκολες. Ενώ στην προβιομηχανική εποχή, το παιδί συμμετείχε πλήρως στις δραστηριότητες της οικογένειας και της κοινότητας, με την εκβιομηχάνιση, η οικογένεια αναδιοργανώνεται, αφού όλα σχεδόν τα μέλη εργάζονται. Η θέση του παιδιού στον οικογενειακό καταμερισμό της εργασίας αλλάζει. Το παιδί δεν βοηθάει πλέον στο οικογενειακό εισόδημα μέσω των γεωργικών εργασιών και γίνεται οικονομικό βάρος. Πολλά παιδιά κάτω από αυτές τις συνθήκες και λόγω της εγκατάλειψης από την οικογένεια τους οδηγήθηκαν στους δρόμους, όπου προέβαιναν σε παραβατικές συμπεριφορές.

Με την εκβιομηχάνιση της παραγωγής, η παιδική εργασία άρχισε να αποκτά νέο νόημα. Το παιδί με την ανάπτυξη των επιχειρήσεων, άρχισε να θεωρείται ιδανικό εργατικό δυναμικό, αφού βοηθούσε τους εργοστασιάρχες να μειώσουν το κόστος παραγωγής²². Η υπερβολική κούραση και η μονοτονία της εργασίας, έβλαπτε σωματικά και ψυχικά το παιδί, το οποίο δεν έπρεπε να είναι αναπτυγμένο, προκειμένου να ενταχθεί στην παραγωγή, όπως συνέβαινε με την αγροτική κοινωνία, όπου μόνο τα πιο δυνατά παιδιά μπορούσαν να βοηθήσουν τους γονείς τους. Όλα τα παιδιά ακόμη και τα πιο αδύναμα, εντάσσονταν στο εργατικό δυναμικό των εργοστασίων.

Η έλλειψη υγιούς οικογενειακού περιβάλλοντος που υπήρχε εκείνη την εποχή άρχισε να επηρεάζει την ψυχική και σωματική ανάπτυξη των παιδιών. Επίσης οι γυναίκες άρχισαν να δουλεύουν όλο και περισσότερες ώρες, γεγονός που στερούσε από τα παιδιά, τη μητρική στοργή και επηρέαζε την ψυχική και

²² Δημοσθ. Δασκαλάκης, *Προλεγόμενα για την εργασία και τις εργασιακές σχέσεις*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 2000, σσ. 254 – 257.

συναισθηματική τους ανάπτυξη. Πολλά παιδιά δεν πήγαιναν σχολείο, αφού ζούσαν στην ύπαιθρο, όπου δεν υπήρχε ικανοποιητικός αριθμός σχολείων. Επιπλέον, τις περισσότερες φορές, οι γονείς τους δεν είχαν πάει οι ίδιοι σχολείο και έτσι θεωρούσαν ότι η μόρφωση είναι μία περιπτή πολυτέλεια. Άλλα παιδιά οδηγούνταν εκ των πραγμάτων σε σχολική εγκατάλειψη από την ηλικία των 8 ή 9 ετών, Το κράτος άρχισε να παρεμβαίνει ενεργά προκειμένου να αντιμετωπιστεί το φαινόμενο αυτό προσαρμόζοντας ανάλογα το σχολικό σύστημα, για να διευκολυνθεί η φοίτηση των παιδιών.

Μία σημαντική αλλαγή που επήλθε με την εκβιομηχάνιση, ήταν η αναγνώριση της υποχρέωσης του κράτους να παρέχει δημόσιες υπηρεσίες. Το κράτος έπρεπε να εξασφαλίζει τα απαραίτητα αγαθά για όλους τους πολίτες. Η λειτουργία αυτή του κράτους προστέθηκε από τον 19ο αιώνα ανάμεσα στα άλλα παραδοσιακά καθήκοντα όπως η δικαιοσύνη, η εθνική άμυνα, και η εδραίωση ειρήνης²³. Αυτή η λειτουργία εντάθηκε όταν τα προβλήματα κοινωνικής φύσης άρχισαν να αυξάνονται από το 1840 εξαιτίας των αστικών συγκεντρώσεων. Επιπλέον, αυξήθηκαν οι κοινωνικές εντάσεις, αφού οι κατώτερες τάξεις δεν είχαν μορφωτικό επίπεδο προκειμένου να ασκήσουν ένα επάγγελμα που θα τους εξασφαλίσει ικανοποιητικό επίπεδο διαβίωσης, ενώ οι φόροι συνεχώς αυξάνονταν. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες η έμφαση δόθηκε στη βελτίωση των συνθηκών εργασίας.

Με την τεράστια ανάπτυξη των βιομηχανικών επιχειρήσεων αρχίζει να δημιουργείται μία νέα κοινωνική τάξη αυτή των εργατών, στην οποία εντάσσεται ένα πλήθος ανθρώπων που μέχρι τότε έκαναν άλλα επαγγέλματα²⁴. Οι άνθρωποι αυτοί ζούσαν και εργάζονταν κάτω από πολύ άσχημες συνθήκες στα αστικά κέντρα των πόλεων, ενώ οι ιδιοκτήτες των επιχειρήσεων επιθυμούσαν να διατηρήσουν την κοινωνική ειρήνη και να αποφύγουν τις κοινωνικές συγκρούσεις. Μέσα σε αυτό το κλίμα δημιουργείται το κράτος πρόνοιας προκειμένου να εξισορροπήσει τις επιδιώξεις των δύο αυτών μερών.

Το εργατικό κίνημα καθόρισε τα πρότυπα παραγωγής και εργασίας βάση των *οποίων* δομήθηκε το κοινωνικό κράτος. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες και οι εργάτες άρχισαν να βελτιώνουν τη θέση τους και να αποκτούν περισσότερες παροχές μέσα από τις αυξημένες πλέον εργατικές

²³ Κ. Πανταζόπουλος, *Περί Δημοσίας Επιχειρήσεως*, Αθήναι 1979, σ. 25.

²⁴ Δημοσθ. Δασκαλάκης, *Βιομηχανική Κοινωνιολογία και Βιομηχανικές σχέσεις...*ό. π., σ. 232.

διεκδικήσεις²⁵. Πρώτοι οι εκπρόσωποι του εργατικού κινήματος θεώρησαν ότι πρέπει να θεσμοθετηθεί η κοινωνική ασφάλιση. Το κράτος άρχισε να παρεμβαίνει για να καθυστερήσει τους εργάτες και να τους βοηθήσει να συνεχίσουν απρόσκοπτα την εργασία τους. Επομένως το εργατικό κίνημα επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους.

Μέσα στο πλαίσιο της βιομηχανικής κοινωνίας θεωρήθηκε ότι όλοι οι πολίτες πρέπει να έχουν ένα ελάχιστο επίπεδο εγγραμματος προκειμένου να καλλιεργήσουν μία εθνική γλώσσα και γενικότερα μια εθνική κουλτούρα για να υπερασπιστούν την πατρίδα τους αλλά και να είναι πιο αποτελεσματικοί στην εργασία τους. Μέσω της εκπαίδευσης συνέχιζε να μεταβιβάζεται η αντίληψη της ανώτερης αστικής τάξης, προκειμένου να ελεγχθούν τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα και να επιτευχθεί η κοινωνική ειρήνη. Έτσι η εκπαίδευση στηριζόταν σε κάποιους μορφωμένους της ανώτερης και της μεσαίας κοινωνικής τάξης, οι οποίοι μόρφωναν και τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, και άρχισε να εντάσσεται στις ευθύνες του κράτους στο πλαίσιο της κοινωνικής του πολιτικής.

Το κράτος, εν τέλει, κατανόησε ότι έπρεπε να παρέμβει και να βελτιώσει τη ζωή όσων ζούσαν και εργάζονταν στα πολυπληθή αστικά κέντρα. Το κράτος για πρώτη φορά τον 18ο αιώνα στην Αγγλία και τον 19ο αιώνα στη Γερμανία έλαβε κάποια μέτρα για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής των πολιτών. Ωστόσο οι πολιτικές αυτές δεν είχαν μόνον φιλανθρωπικό και ανθρωπιστικό χαρακτήρα με στόχο την ανακούφιση των δυσκολιών που ζούσαν οι πολίτες αλλά στόχευαν στην διασφάλιση της κοινωνικής ειρήνης, στοιχείου απαραίτητου για την αύξηση της παραγωγής και τη επιβίωση των βιομηχανικών επιχειρήσεων, των οποίων οι ανάγκες για εργατικό δυναμικό όλο και αυξάνονταν. Μέσω αυτής της πολιτικής του κράτους ενισχυόταν και η προβολή της ιδέας ότι «εργασία είναι ελευθερία και ευλογία»²⁶, ενώ η ανεργία θα μπορούσε να οδηγήσει ουσιαστικά σε μία στέρηση της ελευθερίας.

Επιπλέον, ενώ το κράτος φάνηκε αρχικά ότι προσπαθούσε να αντιμετωπίσει τις δυσμενείς επιπτώσεις του καπιταλισμού και της βιομηχανίας που είχαν αρχίσει να αναπτύσσονται, κατέληξε να ασκεί έλεγχο στον πληθυσμό. Ο έλεγχος αυτός και οι καταπιεστικοί τρόποι άσκησης του ονομάστηκαν από διάφορους ερευνητές όπως

²⁵ Z. Παπαδημητρίου, *Κοινωνιολογικά Ανάλεκτα ...ό. π.*, σσ. 130 132.

²⁶ Z. Bauman, *Work consumerism and the new Poor*, Open University Press, 1998, σ. 50.

η Watson ως «βιο-εξουσία»²⁷, την εξονυχιστική, δηλαδή, παρακολούθηση του βίου των πολιτών που ζητούσαν βοήθεια από το κράτος.

Μετά την έκτη δεκαετία του 19^{ου} αι. άρχισε και στην Ελλάδα η εκβιομηχάνιση. Υπήρχαν αλλαγές στην κοινωνία και την οικονομία. Οι άνθρωποι άρχισαν να εγκαταλείπουν τις μορφές χειρωνακτικής εργασίας και να στρέφονται σε ανώτερες, όπως τις ονόμαζαν μορφές εργασίας, με την ελπίδα να ανελιχθούν κοινωνικά²⁸. Την εποχή εκείνη οι άνθρωποι άρχισαν να εγκαταλείπουν την ύπαιθρο και να κατοικούν στα μεγάλα αστικά κέντρα. Σε συνδυασμό με την βιομηχανική ανάπτυξη άρχισε να δημιουργείται η ελληνική εργατική τάξη²⁹. Οι επιχειρήσεις είχαν στελεχωθεί από μικρά κυρίως παιδιά χωρίς εκπαίδευση, αφού δεν είχαν χρόνο να πάνε στο σχολείο δουλεύοντας, υπερβολικά πολλές ώρες στην βιομηχανική επιχείρηση.

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες αναθεωρείται η αντίληψη για την παιδική εργασία. Τα παιδιά απομακρύνονται από την κοινωνία των ενηλίκων και εντάσσονται σε μία εύθραυστη κατάσταση που ονομάζεται *παιδική ηλικία*. Η εκβιομηχάνιση στην Ευρώπη είχε οδηγήσει στην κατασκευή και την αναγνώριση της παιδικής ηλικίας ως ξεχωριστή περίοδο στη ζωή του ανθρώπου και το κράτος αρχίζει να παρεμβαίνει προκειμένου να βελτιώσει τη θέση των παιδιών³⁰. Η περίοδος της παιδικής ηλικίας θεωρούνταν ένα μεταβατικό στάδιο και οριζόταν ως η κατάστασή του να μην είναι κάποιος ολοκληρωμένος ενήλικας.

Η περίοδος μεταξύ 1850 και 1950 θεωρείται το σημαντικότερο σημείο στη θεωρία της παιδικής ηλικίας. Η παιδική εργασία ήταν πολύ συχνό φαινόμενο κατά το 19ο αιώνα. Η εγκαθίδρυση της δημοκρατίας συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στην κατοχύρωση των δικαιωμάτων του παιδιού. Τα συνδικάτα αντέδρασαν για το φθινό μεροκάματο των παιδιών και τα οδήγησαν σε απομάκρυνση από την παραγωγή. Επίσης, οι γονείς άρχισαν να ανταποκρίνονται πλέον και συναισθηματικά στα παιδιά τους βοηθώντας τα όπως μπορούν με τρυφερότητα³¹. Η μεταβολή της κατάστασης αυτής επήλθε, όταν άρχισε να κυριαρχεί στην αστική τάξη, η ιδέα πως

²⁷ P. Foucault, *Security Territory population*, Lectures College de France Palgrave, Macmillan, 2007, σ. 99.

²⁸ Αικ. Βατή, «Πρέπει να εργαζομεθα», *Νέα Εφημερίς*, φ. 24^{ης} Μαρτίου 1893, σ. 5.

²⁹ Δημοσθ. Δασκαλάκης, *Προλεγόμενα για την εργασία και τις εργασιακές σχέσεις*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2000, σ. 67.

³⁰ Cunningham, *Παιδιά και παιδική ηλικία στη δυτική κοινωνία από το 26^ο αιώνα μέχρι σήμερα*, σελ 100, εκδ Σμίλη, 2016

³¹ Postman, 1997, *Η εξαφάνιση της παιδικής ηλικίας στο Μακρυνιώτη Δ. (επιμέλεια)*, σελίδα 131, *Παιδική Ηλικία*, Νήσος.

αν τα παιδιά μορφωθούν θα είναι καλύτεροι εργαζόμενοι³² και η κοινωνική ειρήνη θα εδραιωθεί. Τα παιδιά θα μάθουν να μην παρανομούν και θα ξαναβρούν την παιδικότητα τους για να γίνουν σωστοί ενήλικοι πολίτες. Όλες αυτές οι συνθήκες έκαναν φανερή την ανάγκη για παρέμβαση του κράτους στο ζήτημα της παιδικής προστασίας.

Η παιδική εργασία θεωρήθηκε πρόβλημα μόνο από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Ένα διάταγμα στη Γαλλία το 1813, απαγορεύεται σε παιδιά κάτω των 10 ετών, να εργάζονται σε ορυχεία, όπου οι συνθήκες ήταν δύσκολες. Ο πρώτος νόμος για την αντιμετώπιση της παιδικής εργασίας ψηφίστηκε το 1812 και ήταν σχετικός με τη μαθητεία στη βαμβαουργία των παιδιών. Ωστόσο στην ουσία δεν εφαρμόστηκε. Ο Robert Owen προώθησε ένα νομοσχέδιο στην Αγγλία, το οποίο προστάτευε τα παιδιά από την παιδική εργασία, το 1819, που ωστόσο κι αυτός δεν εφαρμόστηκε σε μεγάλο βαθμό, αφού δεν υπήρχε σχετικός κρατικός έλεγχος. Η πρώτη ρύθμιση για το ελάχιστο όριο παιδικής εργασίας έγινε το 1919. Η παρέμβαση από τις δυτικές χώρες, στην παιδική εργασία άρχισε ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα, περιορίζοντας σημαντικά την παιδική εργασία χωρίς ωστόσο να την εξαφανίσει.

Άρχισαν ακόμη να αναπτύσσονται και φορείς υγείας και κοινωνικής πρόνοιας για τα παιδιά, τα οποία περιπλανιούνταν στους δρόμους και αποτελούσαν απειλή για την αστική τάξη, η οποία θεωρούσε ότι τα παιδιά αυτά μπορούσαν να ενταχθούν εύκολα σε συμμορίες και να οδηγηθούν στην εγκληματικότητα. Σύμφωνα με την αστική τάξη, το σχολείο και η κοινωνία έπρεπε να μαθαίνουν στο παιδί τους κανόνες βοηθώντας την κοινωνική συνοχή και την αναπαραγωγή της κοινωνίας³³. Ως λύση σε αυτό προβλήθηκε η σχολειοποίηση των παιδιών και η φιλανθρωπία καθώς και η δημιουργία συλλόγων και ιδρυμάτων με σκοπό τη μετάδοση τεχνικών γνώσεων και αρχών της κυρίαρχης τάξης. Σημαντική υπήρξε και η φιλανθρωπική δράση των Ελληνίδων γυναικών, όπως επισημαίνεται στα άρθρα της «Εφημερίδας των Κυριών», που εστίαζε κυρίως στα παιδιά εκείνα που στερούνταν την εκπαίδευση ή από ανάγκη εργάζονταν. Οι κυρίες ιδιαίτερα της αστικής τάξης, ιδρύουν διάφορα άσυλα, σωματεία και συλλόγους υπέρ προστασίας των φτωχών παιδιών από τα μέσα του 19ου αιώνα σε μια περίοδο που το κράτος στην πραγματικότητα δεν

³² Δημοσθ. Δασκαλάκης, *Βιομηχανική κοινωνιολογία, Οργάνωση, Εργασία, Τεχνολογία*, εκδ. Α. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2009, σ. 434.

³³ Μεν. Γκίβαλος, *Επιστήμη, Γνώση, Μέθοδος*, εκδ. νήσος Αθήνα 2005.

ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για την κοινωνική πρόνοια για την οποία φροντίζουν μόνο οι ιδιώτες και οι συλλογικές συσσωματώσεις.

Μια ακόμη συνθήκη που βοήθησε το έργο του κοινωνικού κράτους σχετικά με την προστασία των παιδιών υπήρξε ότι οι εργοδότες ζητούσαν πλέον εργάτες εν πολλοίς εξειδικευμένους στις επιχειρήσεις τους και όχι μόνον ανειδίκευτα παιδιά, έστω κι αν οι αμοιβές τους ήταν ελάχιστονες. Στην αλλαγή της αντίληψης της παιδικής ηλικίας άρχισε να συμβάλλει και η μείωση της παιδικής θνησιμότητας καθώς και η ανατροφή των παιδιών όχι από υπηρέτες, όπως παλιότερα αλλά από τις ίδιες τις μητέρες, δημιουργώντας μία νέα μορφή οικογένειας. Ακόμη και τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα και όλα τα παιδιά πρέπει να έχουν ένα βασικό επίπεδο αλφαριθμητισμού και την αριθμητική προκειμένου να αναλάβουν τους μελλοντικούς τους ρόλους στην παραγωγή. Επιπλέον η εκπαίδευση έπρεπε να επεκταθεί χρονικά προκειμένου να καλύψει τις μεγάλες ανάγκες που έπρεπε να έχουν τα παιδιά σε γνώση και δεξιότητες. Σε αυτή την κατεύθυνση συνέβαλαν και οι νόμοι που περιόριζαν την παιδική εργασία προκειμένου τα παιδιά να αφοσιωθούν στην εκπαίδευση.

Επιπλέον με την ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας δημιουργήθηκε μία νέα ανάγκη για φύλαξη των παιδιών κατά τη διάρκεια της εργασίας των γυναικών. Πάρα πολλά παιδιά λόγω της έλλειψης φύλαξης και εκπαίδευσης οδηγήθηκαν στα εργοστάσια να εργάζονται χωρίς αμοιβή γεγονός που οδήγησε στην εκμετάλλευσή τους. Το κράτος ανέλαβε πρωτοβουλίες προκειμένου να βελτιώσει τη θέση του παιδιού. Για αυτό το λόγο δημιουργήθηκε ο θεσμός των παιδικών σταθμών που εφαρμόστηκε το 1909. Ωστόσο η συστηματική ίδρυση κρατικών παιδικών σταθμών έγινε πολύ αργότερα.

Επομένως το κράτος άρχισε να παρεμβαίνει, προκειμένου να ρυθμίσει τις συνθήκες εργασίας στα εργοστάσια. Ωστόσο αυτό έγινε προκειμένου να ρυθμιστεί η παιδική εργασία και όχι να εξαλειφθεί, γεγονός που εξυπηρετούσε τα συμφέροντα των εργοστασιαρχών. Ο σημαντικότερος ωστόσο λόγος που η εργασία των παιδιών περιορίστηκε, ήταν η αντίληψη ότι τα παιδιά ως μελλοντικοί πολίτες και στρατιώτες, που θα συμβάλλουν στην ασφάλεια του κράτους έπρεπε να λάβουν έστω και τη στοιχειώδη μόρφωση. Η εκπαίδευση δεν είχε στόχο οι μαθητές να αναπτύξουν την προσωπικότητά τους, αλλά κυρίως να οδηγηθούν σε προκαθορισμένα

επαγγέλματα³⁴. Ωστόσο πρέπει να τονιστεί ότι το κοινωνικό κράτος σε κάθε παρέμβαση του δεν προσπάθησε ποτέ να αλλάξει το σύστημα προσπάθησε απλά να συμβάλει στην εδραίωση του, αντιμετωπίζοντας τη δυσαρέσκεια.

Ιδιαίτερα στην Ελλάδα, λόγω συγκεκριμένων ιστορικών συνθηκών μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο αλλά κυρίως μετά τη μικρασιατική καταστροφή, το κράτος ανέλαβε κοινωνική δράση προκειμένου να βοηθήσει τις κοινωνικά αδύναμες ομάδες, όπως ήταν οι πρόσφυγες και τα παιδιά. Μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, όπως, άλλωστε, είχε συμβεί, τηρουμένων των αναλογιών, και κατά την Επανάσταση του 1821, δημιουργήθηκε ένα πλήθος ορφανών παιδιών, που δεν μπορούσαν να φιλοξενηθούν τα ιδιωτικά ιδρύματα. Πολλά ορφανά παιδιά, μη έχοντας σπίτι και εργασία, περιφέρονταν στους δρόμους και κατέφευγαν σε παράνομες δραστηριότητες. Όσα παιδιά είχαν «την τύχη» να εργάζονται δεν θεωρούνταν από το κράτος ότι έπρεπε να προστατευτούν από την εργασία. Για να καλυφθεί η ανάγκη για εργατικά χέρια στις βιομηχανίες άρχισαν να εργάζονται όλο και περισσότερα παιδιά. Την εποχή εκείνη εντοπίζονταν και πάρα πολλά περιπλανώμενα παιδιά στους δρόμους τα οποία επιβιώνουν από παράνομες δραστηριότητες, εισέβαλαν σε ξένα σπίτια προκειμένου να εξασφαλίσουν τα απαραίτητα, για την επιβίωσή τους και είχαν πάρα πολλές πιθανότητες να γίνουν μετέπειτα εγκληματίες³⁵. Η εργασία θεωρούνταν ευλογία, αφού τα παιδιά έπρεπε να μάθουν πώς να είναι εργατικοί πολίτες. Μάλιστα σε κάποιο σημείο η παιδική εργασία έφτασε να θεωρείται καλύτερη και από το παιχνίδι.

Η πρώτη νομοθετική παρέμβαση του κράτους για την παιδική εργασία έγινε με το νόμο 25/1910 που απαγόρευε την παιδική εργασία στα μεταλλεία λόγω των δύσκολων συνθηκών που υπήρχαν στη συγκεκριμένη μορφή εργασίας³⁶. Σύμφωνα με αυτόν το νόμο απαγορευόταν στα ανήλικα παιδιά να δουλεύουν σε υπόγειες εργασίες. Αυτή η ρύθμιση υπήρξε προστατευτική προκειμένου να μην παρεμποδιστεί η σωματική ανάπτυξη του παιδιού.

Εμφανίζονται, λοιπόν, οι πρώτοι νόμοι, οι οποίοι απαγόρευαν την παιδική εργασία στην Ελλάδα. Μέσω αυτών των νόμων εκτός από την απαγόρευση της παιδικής εργασίας, έμμεσα γίνεται φανερό ότι για πρώτη φορά η παιδική ηλικία θεσμοθετείται και αναγνωρίζεται ότι διακρίνεται από την ενήλικη ζωή, για αυτό και

³⁴ Γ. Μήλιος, *Εκπαίδευση και εξουσία*, εκδ. Θεωρία, Αθήνα 1986, σ. 99.

³⁵ Α. Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Ίδρυμα έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σ. 6.

³⁶ Σ. Κορώνης, *Η εργατική πολιτική των ετών 1909 – 1918...ό. π.*, σ. 47.

προστατεύεται με ειδικούς νόμους. Το 1922 ψηφίστηκε ο νόμος 2852 ο οποίος προέβλεπε τη δημιουργία κέντρων παιδικής μέριμνας που θα φρόντιζαν τα εγκαταλελειμμένα παιδιά³⁷.

Ωστόσο παρά την προσπάθεια του κράτους να προσφέρει στέγη και στοιχειώδη μόρφωση στα παιδιά αυτά οι αντιλήψεις που επικρατούσαν στην ελληνική κοινωνία δεν βοηθούσαν την κατάσταση. Εκείνη την εποχή υπήρξε γενικότερα η αντίληψη ότι η εκπαίδευση έπρεπε να διαρκεί μέχρι τα επτά έτη. Τα παιδιά σε αυτή την εκπαίδευση μάθαιναν κάποια τέχνη για να επιβιώσουν. Στα λιγοστά σχολεία υπήρχαν ωστόσο πολλές μολυσματικές ασθένειες, που απειλούσαν τα παιδιά. Το κλείσιμο των σχολείων δεν βοήθησε στην αντιμετώπιση της μάστιγας αυτής, αφού δημιούργησε ένα νέο φαινόμενο με τα παιδιά να περιφέρονται απροστάτευτα στους δρόμους, χωρίς να έχουν το σχολείο να τα προστατεύει. Γενικότερα την εποχή εκείνη επικρατούσε η αντίληψη ότι τα παιδιά δεν έπρεπε να έχουν λόγο στην διαδικασία μεταχείρισής τους, αφού τα παιδικά δικαιώματα ήταν ανύπαρκτα.

Οι ιδέες αυτές, όσο πρωτοποριακές και αν υπήρξαν, δεν υλοποιήθηκαν ικανοποιητικά λόγω ιστορικών συγκυριών που ανέτρεψαν ξανά την κατάσταση. Οι συνθήκες αυτές ξεκίνησαν με τη συνθήκη της Λωζάνης, τον Ιούλιο του 1923. Τότε άρχισε στην Ελλάδα η περίοδος του Μεσοπολέμου. Μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών, που οριζόταν από την συνθήκη της Λωζάνης, ανάμεσα σε Ελλάδα και Τουρκία, πάρα πολλοί πρόσφυγες άρχισαν να καταφθάνουν στην Ελλάδα, ανάμεσα στους οποίους πάρα πολλά παιδιά, τα οποία ήταν ορφανά, τραυματισμένα ή άρρωστα. Ο αριθμός των προσφύγων έφτασε το ένα εκατομμύριο πεντακόσιες χιλιάδες³⁸. Ο τεράστιος αριθμός των προσφύγων άρχισε να δημιουργεί εξαθλίωση και εγκληματικότητα, κυρίως των παιδιών. Το ζήτημα της προστασίας των παιδιών τέθηκε ως πολύ σημαντικό και ζητήθηκε η ένταξη των παιδιών που ήταν πρόσφυγες σε ιδρύματα και σχολεία, τα οποία θα είχαν καλύτερες υποδομές, προκειμένου να υποστηρίξουν τον μεγάλο αριθμό των παιδιών. Επιπλέον, ζητήθηκε η απαγόρευση της παιδικής εργασίας και άσκησης βίας στα παιδιά.

Η πρώτη περίοδος του κοινωνικού κράτους που σχετίστηκε άμεσα με το εργατικό κίνημα λήγει με την κρίση του 1929. Μετά την κρίση του 1929, που είχε καταστροφικές συνέπειες για την οικονομία, η μοναδική λύση, η οποία μπορούσε

³⁷ ΦΕΚ

³⁸ Ν. Ανδριώτης, «Οι πρόσφυγες, η άφιξη και τα μέτρα περίθαλψης», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 7 [Ο Μεσοπόλεμος 1920 – 1940], εκδ. Ελληνικά Γραμμάτα, σσ. 79 – 88.

να οδηγήσει στην υπέρβαση της κρίσης αυτής, ήταν να δοθεί μεγαλύτερη αγοραστική δύναμη στους εργαζόμενους³⁹. Το κράτος αρχίζει να αναμειγνύεται περισσότερο στη διαμόρφωση των εργασιακών σχέσεων, κυρίως με τη μορφή του κοινωνικού κράτους, λαμβάνοντας μέτρα για την υγεία, και την εκπαίδευση, δημιουργώντας ουσιαστικά ένα δίκτυο προστασίας για τους πολίτες⁴⁰ για να προστατευτούν από κινδύνους από τους οποίους μέχρι τότε ήταν απροστάτευτοι, όπως η αρρώστια, η ανεργία και τα γηρατεία⁴¹. Το κράτος αρχίζει να παρεμβαίνει περισσότερο στην οικονομία, για να προωθήσει την αύξηση της καταναλωτικής δύναμης της εργατικής τάξης και την διατήρηση του κοινωνικοοικονομικού συστήματος⁴². Για να μειωθούν οι αρνητικές συνέπειες που είχε βιομηχανική παραγωγή, ιδρύθηκαν δημόσιες επιχειρήσεις⁴³, ενώ το κράτος άρχισε να νομοθετεί για τις εργασιακές σχέσεις⁴⁴.

Η οικονομική κρίση του 1929 επηρέασε και την Ελλάδα, η οποία κήρυξε πτώχευση το 1932. Λόγω της κρίσης του 1932 πολλά εργοστάσια έκλεισαν, γεγονός που περιορίσε την παιδική εργασία στα εργοστάσια. Επιπλέον η παιδική εργασία περιορίστηκε, αφού οι άντρες που επέστρεψαν από τον πόλεμο και οι πρόσφυγες άρχισαν να καλύπτουν τις θέσεις εργασίας ως πιο ικανοί και εξειδικευμένοι και, μάλιστα, με όχι υψηλά ημερομίσθια. Ωστόσο, εκτός από τη θετική συνέπεια των γεγονότων αυτών με τον περιορισμό της παιδικής εργασίας, τα παιδιά τα οποία έμειναν χωρίς εργασία οδηγήθηκαν στη φτώχεια και το έγκλημα⁴⁵. Για να μειωθεί η παιδική εγκληματικότητα προτάθηκε ως λύση το σχολείο, το οποίο θα πρόβαλε αξίες κυρίως της άρχουσας τάξης και θα μούσε το παιδί στο κοινωνικό σύστημα, ώστε να το αποδεχτεί και να μην οδηγηθεί στην εγκληματικότητα⁴⁶. Γενικότερος στόχος του κράτους υπήρξε να βρουν τα παιδιά την παιδικότητα τους ξανά και να βοηθηθούν προκειμένου να επιστρέψουν στην αθωότητα⁴⁷. Αν βίωναν ξανά την παιδικότητα τους, θα μπορούσαν να εξελιχθούν σε νομοταγείς πολίτες που τηρούν τους νόμους και την κοινωνική συνοχή.

³⁹ Ο. Στασινοπούλου, *Κράτος Πρόνοιας...*ό. π., σσ. 44 - 51. Δημοσθ. Δασκαλάκης, *Το εργασιακό καθεστώς...*ό. π., σσ. 19 – 27.

⁴⁰ Ο. Στασινόπουλου, *Κράτος Πρόνοιας...*ό. π., σ. 50.

⁴¹ F. X. Merrien, *Αντιμέτωποι με τη φτώχεια. Η Δύση και οι φτωχοί του χθες και του σήμερα*, εκδ. Κατάρτι, Αθήνα 1996.

⁴² Ζ. Παπαδημητρίου, *Κοινωνιολογικά ανάλεκτα...*ό. π., σ. 132.

⁴³

⁴⁴ Ξ. Πετρινιώτη, *Κράτος και εργασιακές σχέσεις. Η πολιτική οικονομία των εργασιακών σχέσεων*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1985, σ. 50.

⁴⁵ Δημοσθ. Δασκαλάκης, *Εισαγωγή στη σύγχρονη Κοινωνιολογία...*ό. π., σ. 440.

⁴⁶ Ν. Πουλιαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία και ο σοσιαλισμός*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1982, σσ. 39 – 48.

⁴⁷ Δημοσθ. Δασκαλάκης, *Εισαγωγή στη σύγχρονη Κοινωνιολογία...*ό. π., σ. 442.

Η δεύτερη φάση στην εξέλιξη του κοινωνικού κράτους διαρκεί από το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο μέχρι και τη σημερινή εποχή και διακρίνεται σε δύο φάσεις, με διαφορετικά μεταξύ τους χαρακτηριστικά. Η πρώτη φάση ονομάστηκε «χρυσή εποχή του κράτους πρόνοιας»⁴⁸. Εκτείνεται από την εποχή αμέσως μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1960. Τότε δημιουργήθηκαν διαφορετικές εκδοχές του κοινωνικού κράτους στις διάφορες χώρες της Ευρώπης⁴⁹. Την εποχή αυτή στη Δύση κυριαρχεί το φορντικό μοντέλο παραγωγής, αλλά και το οικονομικό μοντέλο του Taylor. Ο Taylor, ένας βιομηχανικός της παραγωγής μάζεψε πρακτικές από διάφορες βιομηχανίες και μίλησε για ένα σύστημα διαχείρισης του ανθρώπου στην παραγωγή, και εισήγαγε το επιστημονικό μοντέλο διοίκησης⁵⁰ προκειμένου οι εργοδότες να μπορέσουν να ελέγξουν πιο αποτελεσματικά τους εργάτες, ώστε να μπορέσουν να αυξήσουν το παραγόμενο έργο. Ένα σημαντικό στοιχείο που εισήγαγε ο Taylor, ήταν η έννοια του ελέγχου. Σύμφωνα με αυτή την έννοια, οι εργοδότες έχουν αντίθετα συμφέροντα από τους εργάτες, αφού οι δεύτεροι θέλουν να δουλεύουν όσο λιγότερο γίνεται και να πληρώνονται με το μεγαλύτερο μισθό.⁵¹ Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο οι εργάτες δεν έπρεπε να εμπλέκονται στη διοίκηση της επιχείρησης και οι εργασίες να έχουν καθορισθεί άνωθεν. Λίγο αργότερα κατά τη βιομηχανική επανάσταση, ο Φορντ βασιζόμενος στο μοντέλο του Taylor και δημιουργώντας καινοτομίες, όπως η γραμμή παραγωγής βοήθησε στην επικράτηση της μαζικής παραγωγής και της κατανάλωσης. Ο νεκρός χρόνος παραγωγής έπρεπε να εξαφανιστεί, για να μειωθεί το κόστος. Κάτω από αυτές τις συνθήκες δημιουργήθηκε πλήρης απασχόληση ακόμη και ημειδίκευμένων ή ανειδίκευτων εργατών.

Η εργασία έγινε μία σειρά από μονότονες εργασίες και έχασε το δημιουργικό της χαρακτήρα. Οι μόνοι που ασκούσαν πνευματική εργασία ήταν οι άνθρωποι που οργάνωσαν τις εργασίες στη διοίκηση του εργοστασίου⁵². Ο Τέιλορ τόνισε ότι το προϊόν πρέπει να κατασκευάζεται από πολλούς και όχι από έναν, ο οποίος έχει ιδιαίτερες δεξιότητες. Η διεύθυνση προσωπικού καθοδηγεί τους εργάτες. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, οι εργάτες έχασαν την ικανότητα να διαχειριστούν και να

⁴⁸ Δημοσθ. Δασκαλάκης, *Βιομηχανική Κοινωνιολογία και Βιομηχανικές σχέσεις...*ό. π., σ. 230.

⁴⁹ Θ. Σακελλαρόπουλος, *Η μεταρρύθμιση του Κοινωνικού Κράτους*, τ. Α', εκδ. Κριτική, σσ. 33 – 34.

⁵⁰ F. Taylor, *The Principles of Scientific Management*, Harper and Brothers, New York 1991, § 127.

⁵¹ S. Wood, *The transformation of Work*, Hutchison, London 1989, σ. 13.

⁵² Α., p. XIII.

διαπραγματευτούν την εργασία τους για μεγαλύτερη αύξηση μισθού, αφού η εργασία που ήταν εξειδικευμένη μπορούσε εύκολα, υπό όρους, να ανηκατασταθεί από την ανειδίκευτη εργασία.

Στα μέσα του 20^{ου} αιώνα, ο δυτικός κόσμος υπέστη πάρα πολλές μεταβολές. Οι κοινωνικές πολιτικές άρχισαν να μεταβάλλονται και να αναπτύσσονται. Ωστόσο τα ιστορικά γεγονότα επηρέασαν την ανάπτυξη κοινωνικών πολιτικών. Οι τραγικές συνέπειες του πιο ολέθριου για την ανθρωπότητα πολέμου, του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, άφησε πίσω του κατεστραμμένες χώρες, ορφανά παιδιά, τεράστια ανεργία, ανθρώπους ανάκανους ή αδύναμους να δουλέψουν, αφού είχαν χάσει μέλη του σώματός τους και η υγεία τους βρισκόταν σε άσχημη κατάσταση. Επιπλέον η κοινωνική πολιτική άρχισε να αυξάνεται προκειμένου να αντισταθμίσει το σκληρό ανταγωνισμό μεταξύ των βιομηχανικών χώρων, τις μεγάλες ταξικές διαφορές. Η κοινωνική πολιτική, περιθωριοποιώντας τις ιδέες του φιλελευθερισμού⁵³, είχε ως στόχο να δημιουργήσει ένα κλίμα κοινοτικής ειρήνης και κοινωνικής συνεργασίας ανάμεσα στους πολίτες, οι οποίοι ήταν διχασμένοι.

Για να αντιμετωπιστούν οι δυσκολίες αυτές και να βελτιωθούν οι συνθήκες διαβίωσης των ανθρώπων, το κράτος άρχισε να παρεμβαίνει και υπό την πίεση εργατικών κινημάτων που είχαν αυξήσει στο συγκεκριμένο την επιρροή τους. Το κράτος παρεμβαίνει πλέον σε σημαντικά θέματα της οικονομίας και της κοινωνίας και σταδιακά λαμβάνει μέτρα για την υγεία και την εκπαίδευση⁵⁴. Μέσω των κενσιανών πολιτικών άρχισε να προβάλλεται η ιδέα ότι το κράτος πρέπει να παρεμβαίνει στην οικονομία για να επιτευχθεί η ισορροπία και εξασφάλιση των εργατών απέναντι στην αυθαιρεσία των ιδιοκτητών του εργοστασίου. Τα χρήματα, τα οποία χρησιμοποιούσε το κράτος για να ελαφρύνει τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα προέρχονταν κυρίως από αυτούς που διέθεταν μεγάλα εισοδήματα και προορίζονταν κυρίως για τους εργάτες⁵⁵.

Επιπλέον, μια ακόμη συνθήκη που βοήθησε στην άνθιση των δομών κοινωνικής προστασίας, ιδιαίτερα σε σχέση, με τα παιδιά ήταν ότι από τον 20ο αιώνα, η παιδική ηλικία θεωρήθηκε μία διακριτή περίοδος στη ζωή ενός ανθρώπου. Κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου πολέμου πολλά δικαιώματα καταπατήθηκαν και ιδιαίτερα

⁵³Σ. Καράγιωργας, *Ο Οικονομικός ρόλος του κράτους*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1977, σ. 23. Του ιδίου, *Παραδόσεις δημόσιας οικονομικής*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1981, σσ. 40 – 43.

⁵⁴Ο. Στασινόπουλου, *Κράτος Πρόνοιας. Ιστορική εξέλιξη, σύγχρονες θεωρίες και προσεγγίσεις*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1997, σ. 50.

⁵⁵A. Giddens, *The class structure of the advanced societies*, Hutchinson, London 1979, σ. 50.

των παιδιών των μειονοτήτων που μπήκαν στο στόχαστρο του φασισμού, όπως τα παιδιά των Ρομά ή τα παιδιά των Εβραίων, που υπήρξαν θύματα της βαρβαρότητας και πάρα πολλά από αυτά σκοτώθηκαν. Μετά το Β' παγκόσμιο πόλεμο, οι χώρες θα αρχίσουν να αναπτύσσονται ξανά και να προσπαθούν να διασφαλίσουν τα ανθρώπινα δικαιώματα. Η εκπαίδευση θεσμοθετήθηκε και θεωρήθηκε ότι τα παιδιά πρέπει να μορφωθούν προκειμένου να ενταχθούν ομαλά στην κοινωνία και να προστατευτούν από την επιβλαβή παιδική εργασία καθώς και την κακοποίηση. Το παιδί θεωρήθηκε ότι πρέπει να ζει σε συνθήκες που το βοηθά να αναπτύξει την προσωπικότητά του να καλλιεργήσει τη φαντασία και τη δημιουργικότητά του.

Μετά το Β' παγκόσμιο πόλεμο, η Ελλάδα σταδιακά πέρασε σε μία φάση ανασυγκρότησης. Σε αυτό βοήθησε η οικονομική βοήθεια που στάλθηκε από τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής με το όνομα *σχέδιο Μάρσαλ*. Στην Ελλάδα υπήρχε αδύναμη βιομηχανία που δεν είχε αναπτυχθεί ακόμη προκειμένου να συμβαδίζει με τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, ενώ παιδιά εργάζονταν σε πολλές μικρές επιχειρήσεις προκειμένου να επιβιώσουν. Οι αγρότες συνέχισαν να μεταναστεύουν προς τα αστικά κέντρα, ενώ ο αγροτικός τομέας άρχισε σταδιακά να συρρικνώνεται. Τα παιδιά των πόλεων κινδύνευαν από ασθένειες, αφού στοιβάζονταν σε μικρά και ακατάλληλα κτίρια των μικρών σε χωρητικότητα σχολείων με τους υπεράριθμους μαθητές. Την εποχή αυτή ασκείται έντονη κριτική στην κοινωνική πολιτική του κράτους πρόνοιας, αφού οι δημόσιες επιχειρήσεις, που δημιουργήθηκαν ήταν μία μορφή οικονομικής δραστηριότητας, που αθέμιτα όμως ανταγωνιζόταν τους επιχειρηματίες, γεγονός που προκάλεσε μεγάλες αντιδράσεις.

Τη δεκαετία του 1950, το παιδί θεωρήθηκε ότι λόγω της μεγάλης παραβατικότητας που ανθούσε, μπορεί να απειλήσει το κοινωνικό σύνολο και την κοινωνική ειρήνη. Μόνο κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970, το παιδί θεωρήθηκε εκτός από θύτη και θύμα μορφής βίας. Κατά τη δεκαετία του '60, η παρέμβαση ενός κράτους θεωρήθηκε αναπόσπαστο κομμάτι των χωρών που είχαν δημοκρατία και απαραίτητο στοιχείο της κοινωνίας⁵⁶, γεγονός που φανερώνει ότι οι πολιτικές κοινωνικής προστασίας είχαν φτάσει στο αποκορύφωμά τους. Τότε υπήρχε ισχυρή οικονομική ανάπτυξη που βοήθησε στην αύξηση του εισοδήματος των χωρών αλλά και των πολιτών, χρήματα τα οποία μπορούσαν να τροφοδοτήσουν τη λήψη μέτρων κοινωνικής πολιτικής και το κράτος πρόνοιας⁵⁷. Ωστόσο, όταν κυβερνούσε στην

⁵⁶ Z. Bauman, *Work consumerism and the new poor...*ό. π.,σ. 315.

⁵⁷ Δ. Γράβαρης, *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική, η σύγχρονη προβληματική*, εκδ.

Ελλάδα η δικτατορία των συνταγματαρχών, μαζί με τα ανθρώπινα δικαιώματα καταπάτησε και τα δικαιώματα του παιδιού και δημιούργησε μία δυσμενή κατάσταση που εμπόδισε την εφαρμογή τους.

Η δεύτερη φάση διαρκεί από τα τέλη της δεκαετίας του '60 μέχρι σήμερα. Την εποχή αυτή ασκείται έντονη κριτική στα συστήματα και στην κοινωνική πολιτική του κράτους πρόνοιας. Σε αυτή τη φάση το φορντικό μοντέλο αρχίζει να αμφισβητείται ως πάρα πολύ σκληρό⁵⁸, και ανίκανο να προσαρμοστεί στις νέες τεχνολογικές εξελίξεις που εισάγονται σε βιομηχανικές επιχειρήσεις, αφού η παγκοσμιοποίηση οδήγησε το φορντισμό σε αδυναμία να προβλέψει τη ζήτηση που θα υπήρχε στην κοινωνία για ορισμένα προϊόντα. Η κρίση του μοντέλου αυτού οδήγησε στην ανατροπή της πλήρους απασχόλησης και οδήγησε σε μία ανισορροπία την κοινωνία αλλά και την οικονομία. Η κρίση αυτή κορυφώθηκε από τα μέσα της δεκαετίας του '70. Η πετρελαϊκή κρίση του 1973, κατά τη διάρκεια της οποίας το αργό πετρέλαιο άρχισε να ανεβαίνει σε κόστος, γεγονός που έπληξε την ισορροπία και την οικονομία των επιχειρήσεων, οι οποίες αναζήτησαν τρόπους μείωσης του κόστους. Οι περισσότεροι πολίτες θεωρούσαν ότι η κρίση οφειλόταν στις αυξημένες κρατικές δαπάνες⁵⁹, γεγονός το οποίο έπρεπε να αλλάξει προκειμένου να βελτιωθεί η οικονομική κατάσταση των χωρών. Ο κόσμος πέρασε σε μία μεταβατική φάση, όπου οι νεοφιλελεύθερες ιδέες άρχισαν να εμφανίζονται ξανά και να κυριαρχούν, αμφισβητώντας την παρέμβαση του κράτους στην οικονομία. Το κράτος πρόνοιας θεωρήθηκε ως ένα αρνητικό φαινόμενο το οποίο κατανάλωνε τα χρήματα των πολιτών και δεν τους έδινε κανένα όφελος επί της ουσίας, αφού επιδοτούσε τους πολίτες, οι οποίοι ήταν προβληματικοί ή οκνηροί⁶⁰, και δεν αξίζουν τη βοήθεια του κράτους, γιατί δεν προσπαθούν οι ίδιοι να βελτιώσουν την κατάστασή τους. Οι κευνσιανές ιδέες θεωρήθηκαν ξεπερασμένες.

Έπειτα από την παρακμή του συστήματος του φορντισμού άρχισε να οργανώνεται και να εφαρμόζεται ένα νέο οργανωτικό μοντέλο της επιχείρησης, που ονομάστηκε μεταφορντισμός. Η μορφή της εργασίας και οι παραγωγοί έπρεπε να προσαρμόζονται στην αγορά και οι εργαζόμενοι καλούνταν να αντιμετωπίσουν την πλήρη αυτοματοποίηση της παραγωγής την αντικατάσταση δηλαδή των εργατικών

Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 46.

⁵⁸ Α. Λυμπεράκη, *Ευέλικτη εξειδίκευση: Κρίση και αναδιάρθρωση στη Μικρή Βιομηχανία*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1991.

⁵⁹ Ο. Στασινοπούλου, *Κράτος Πρόνοιας. Ιστορική εξέλιξη...*ό. π., σ. 84.

⁶⁰ Z. Bauman, *Work, Consumerism and the New Poor...*ό. π., σ. 144.

χειριών και της εργατικής δύναμης με μηχανές⁶¹. Το μοντέλο αυτό είχε στόχο την μαζική παραγωγή αλλά την αναβάθμιση των παραγομένων προϊόντων και την εξειδίκευση των ανθρώπων, οι οποίοι τα έφτιαχναν. Η ευελιξία προβλήθηκε ως απάντηση για την κρίση του φορντικού μοντέλου. Η απόσυρση αυτή του κράτους οδηγεί σε σύγχυση τους πολίτες, οι οποίοι, από τη μία, επιθυμούν να συμμετέχουν στα καταναλωτικά δρώμενα και να αγοράζουν προϊόντα αλλά, από την άλλη, λόγω των συνεχώς αυξανόμενων κοινωνικών μεταβολών βρίσκονταν αποκλεισμένοι από αυτό⁶². Οι πολίτες χωρίζονται πλέον σε δύο τάξεις, αυτοί που μπορούν να καταναλώνουν και αυτοί που δεν μπορούν να καταναλώνουν.

Ενώ στο φορντικό μοντέλο, η εργασιακή δύναμη ήταν η δύναμη του εργάτη, την οποία μπορούσε να διαπραγματευτεί και να ενταχθεί στην κοινωνία, στο νέο τεχνολογικό μοντέλο η εργασία δεν είναι πλέον απαραίτητη και δεν είναι ένα αποκλειστικό προσόν του εργάτη, αφού οι μηχανές⁶³ μπορούν να κάνουν την ίδια εργασία σε λιγότερο χρόνο και με μικρότερο κόστος. Επιπλέον με την ανάπτυξη της τεχνολογίας σε συνδυασμό με την έλλειψη της κοινωνικής πρόνοιας, δημιουργείται μία αντίφαση, οι άνθρωποι από τη μία δεν κοπιάζουν τόσο πολύ προκειμένου να επιτελέσουν μία εργασία, ωστόσο τους προκαλείται άγχος και ανασφάλεια για το εργασιακό περιβάλλον στο οποίο δουλεύουν. Το κράτος κλήθηκε μέσα σε αυτές τις συνθήκες να εξασφαλίσει σε κάποιες ομάδες του πληθυσμού μία αξιοπρεπή διαβίωση, την οποία δεν θα μπορούσαν αλλιώς να έχουν εξαιτίας της παντελούς έλλειψης πόρων για τη διαβίωσή τους, χωρίς ωστόσο να το καταφέρει. Όλες αυτές οι ιδέες καθώς και ο κλονισμός του κράτους πρόνοιας έδειξαν ότι το κράτος πρόνοιας ήταν εύθραυστο οικοδόμημα, το οποίο πολύ εύκολα μπορούσε να διαλυθεί και να καταρρεύσει⁶⁴. Οι εργασιακές σχέσεις πέρασαν κρίση, αφού η εργατική δύναμη συνεχώς αποδυναμωνόταν ενώ το κοινωνικό κράτος αποσυρόταν. Το κράτος ουσιαστικά άρχισε να έχει ως στόχο όχι την αναπαραγωγή της κοινωνίας, όπως παλαιότερα αλλά την στήριξη της ιδιωτικής πρωτοβουλίας σε ορισμένα ζητήματα. Ωστόσο το κράτος παρενέβαινε μόνο στο σημείο που δεν θίγονται τα συμφέροντά της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και της ιδιωτικής επιχείρησης.

Στο κοινωνικό κράτος άρχισε να αντιπαρά τίθεται η κριτική που δέχτηκε η

⁶¹ Ph. Blackburn, *Coombs, Technology, Economic Growth and the Labour Process*, MacMillan, 1985.

⁶² Δημοσθ. Δασκαλάκης, *Φτώχεια, κοινωνικός αποκλεισμός και παιδική ηλικία*, εκδ. Α. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2008, σ. 140.

⁶³ T. Rifkin, *Το τέλος της Εργασίας και το Μέλλον της*, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 1996, σ. 145.

⁶⁴ A. Giddens, *Κοινωνιολογία*, μτφρ. Δ. Τσαούσης, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2002, σ. 104.

κοινωνική πολιτική, από δύο αντίπαλα ιδεολογικά στρατόπεδα, τα οποία αύξησαν την επιρροή τους στα τέλη της δεκαετίας του 1980. Από τη μία πλευρά, υπήρχε η νεοφιλελεύθερη ιδεολογία, η οποία υποστήριζε ότι η αγορά έχει τη δυνατότητα αυτορρύθμισης και δεν χρειάζεται την παρέμβαση του κράτους. Το ίδιο συνέβαινε και με τη μαρξιστική θεωρία, η οποία υποστήριζε ότι το κράτος παρεμβαίνει, μόνο για να υπερασπιστεί τα συμφέροντα των ανώτερων οικονομικά τάξεων. Για αυτό και η εξουσία πρέπει να δοθεί στο λαό. Η κρατική παρέμβαση μέσα σε αυτό το κλίμα λειτούργησε ως μία πολιτική συμφιλίωσης ανάμεσα στα αντίπαλα αυτά στρατόπεδα.

Η δυσαρέσκεια προς το κοινωνικό κράτος εντάθηκε με την κυριαρχία των φιλελεύθερων ιδεών νεοφιλελεύθερων ιδεών. Η κυριαρχία των ιδεών αυτών ενισχύθηκε μετά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης. Ο καπιταλισμός επικράτησε, αφήνοντας περιθώριο στους νεοφιλελεύθερους να κυριαρχήσουν και να επιβάλλουν την ιδεολογία τους. Συνέχιζε επίσης να υπάρχει η αντίληψη, ότι το κράτος προσπαθούσε απλά να επιδοτήσει τους πολίτες, οι οποίοι ήταν προβληματικοί ή οκνηροί⁶⁵. Ο αριθμός των δημοσίων επιχειρήσεων μειώθηκε ενώ περισσότερες επιχειρήσεις ιδιωτικοποιήθηκαν. Οι δημόσιες επιχειρήσεις κατανάλωναν μεγάλο ποσόν των δημοσίων εσόδων, γεγονός που οδήγησε σε ένα αδιέξοδο. Το κράτος δεν μπορούσε να παρέχει πλέον χρήματα στις δημόσιες επιχειρήσεις.

Επιπρόσθετα μία έννοια η οποία άλλαξε άρδην, την έννοια του κοινωνικού κράτους υπήρξε η παγκοσμιοποίηση, που άρχισε να εμφανίζεται από τη δεκαετία του 1980. Πριν την παγκοσμιοποίηση η κοινωνική πολιτική συνδεόταν άμεσα με το κάθε έθνος κράτος. Η παγκοσμιοποίηση δεν υπήρξε μόνο μία οικονομική διαδικασία αλλά επηρέασε όλες τις πτυχές της κοινωνίας. Ο κόσμος έγινε ανταγωνιστικός και μόνο αυτός, ο οποίος θα μπορούσε να αποκομίσει το μεγαλύτερο κέρδος, επικρατούσε. Όλες οι κυβερνήσεις αναγκάστηκαν να περιορίσουν τις δημόσιες δαπάνες και να διατυπώσουν από την αρχή τις αξίες και τους κανόνες για τη λειτουργία του κοινωνικού κράτους.

Στην Ευρώπη αναπτύχθηκαν διάφορα μοντέλα κοινωνικού κράτους. Ένα μοντέλο που ονομάστηκε φιλελεύθερο αγγλοσαξονικό⁶⁶, παρείχε μέτριου επιπέδου υπηρεσίες στους πολίτες και πάντα σε συνδυασμό με ιδιωτική ασφάλιση. Ένα άλλο,

⁶⁵ Z. Bauman, ό. π.

⁶⁶ Ο. Στασινόπουλου, *Κράτος Προνοίας. Ιστορική εξέλιξη...*ό. π., σσ. 52 – 55, 74.

ήταν αυτό που εφαρμόστηκε στη Γερμανία και ονομάστηκε κορπορατιστικό⁶⁷. Σε αυτό το μοντέλο οι ενώσεις των εργαζομένων διαχειρίζονται τα ασφαλιστικά ταμεία. Το κοινωνικό κράτος φροντίζει κυρίως για τους πολίτες που δεν έχουν εργασία, σε συνεργασία με την οικογένεια και την εκκλησία. Τέλος, άλλη μία εκδοχή του κοινωνικού συστήματος είναι αυτή που εφαρμόστηκε στη χώρα μας αλλά και γενικότερα στον ευρωπαϊκό Νότο, όπου τα κοινωνικά συστήματα αυτά άργησαν πολύ να αναπτυχθούν, ενώ οι παροχές παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές ανάλογα με το επάγγελμα και το επίπεδο διαβίωσης του εκάστοτε πολίτη. Επιπλέον λόγω της κρίσης που υφίσταται η οικονομία και των μεγάλων δημόσιων ελλειμμάτων, η λειτουργία του κοινωνικού κράτους συχνά παρεμποδίζεται λόγω έλλειψης χρημάτων.

Κατά τον 21^ο αιώνα το κοινωνικό κράτος συνεχώς εξαφανίζεται σε ένα κόσμο, όπου θέση έχουν οι καταναλωτές και δεν υπάρχει χώρος για το κράτος πρόνοιας⁶⁸. Έτσι, ακόμη και οι ίδιοι οι πολίτες, οι οποίοι ασπάζονται την καταναλωτική κουλτούρα, αρνούνται να αποδεχτούν τη χρησιμότητά του κράτους πρόνοιας, αφού θεωρούν ότι δεν ταιριάζει το σύγχρονο τρόπο ζωής και είναι μία σπατάλη χρημάτων των φορολογούμενων⁶⁹.

Ενώ παλαιότερα το κράτος έχει ως στόχο να εξασφαλίσει ένα βασικό ελάχιστο επίπεδο διαβίωσης σε όλους τους πολίτες, τώρα ξαφνικά υποχωρεί και αφήνει απροστάτευτα όλο και μεγαλύτερα μέρη του πληθυσμού. Μέσα σε αυτό το κλίμα, οι νόμοι καλούνται να εξασφαλίσουν τα δικαιώματα των ανθρώπων και να καθιερώσουν τα εργασιακά τους δικαιώματα για να αντιμετωπιστούν τα όποια προβλήματα. Ωστόσο υπό την πίεση της διεθνοποίησης το κράτος αναγκάζεται να αποσυρθεί από τη ρύθμιση των αγορών και των επιχειρήσεων, αφού οι αρμοδιότητες του αναλαμβάνονται πλέον από τις μεγάλες πολυεθνικές επιχειρήσεις και οι αποφάσεις λαμβάνονται πλέον σε υπερεθνικό επίπεδο. Η παρέμβαση του κράτους έχει περιοριστεί σε επίπεδο θέσπισης κανόνων ή κωδίκων δεοντολογίας που στηρίζονται κυρίως στην ηθική και κοινωνική υπευθυνότητα και δεν είναι σε μεγάλο βαθμό υποχρεωτικές. Έτσι, οι πολίτες χωρίζονται σε αυτούς που έχουν πρόσβαση στην καταναλωτική κοινωνία και σε αυτούς, οι οποίοι βρίσκονται έξω από τα τείχη της καταναλωτικής κοινωνίας. Το χάσμα αυτό συνεχώς μεγαλώνει, αφού οι πολυεθνικές εταιρείες μέσω των μέσων επικοινωνίας και της διαφήμισης

⁶⁷ Ο. π., σ. 76. Θ. Σακελλαρόπουλος, *Κοινωνικό Κράτος και κοινωνική πολιτική, η σύγχρονη προβληματική*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1993.

⁶⁸ Z. Bauman, *Work, Consumerism and the New Poor...*ό. π., σ. 251.

⁶⁹ Ο. π., σ. 252.

δημιουργούν όλο και περισσότερες ανάγκες προς ικανοποίηση ,οδηγώντας όλο και μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων στην περιθωριοποίηση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΟΜΕΣ ΣΤΗΡΙΞΗΣ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ (1828/29-1850)

1. Το Ορφανοτροφείο της Αίγινας [1829 – 1832]

Το ζήτημα της μόρφωσης και, γενικότερα, της εκπαίδευσης των Ελλήνων υπήρξε για τον Καποδίστρια θέμα υψίστης σημασίας. Πενήντα ημέρες έπειτα από την άφιξή του στην Ελλάδα, αφού μερίμνησε για την διατροφή ενηλίκων και παιδιών, προέβη στις πρώτες ενέργειες για τη συστηματική περίθαλψη και εκπαίδευση των νέων.⁷⁰ Ακρογωνιαίος λίθος της φροντίδας του Καποδίστρια για τα απροστάτευτα παιδιά ήταν η δημιουργία των προϋποθέσεων για τη μείωση της θνησιμότητας και την προσφορά υπηρεσιών υγείας⁷¹, για στέγαση, ένδυση, τροφή, για εκπαίδευση και προοπτική επαγγελματικής αποκατάστασης.⁷² Ο Κυβερνήτης της Ελλάδας θεωρούσε κομβικής σημασίας την ηθική και μορφωτική ολοκλήρωση των νέων⁷³ και έθεσε ως προτεραιότητα τη συγκέντρωση των ορφανών και την παροχή παιδείας.⁷⁴

Με την ίδρυση του ορφανοτροφείου της Αίγινας, η μέριμνα για την προστασία των ορφανών επαφίεται στην Ελληνική Πολιτεία, εν αντιθέσει με τα χρόνια του Αγώνα όπου η φροντίδα για τα απροστάτευτα παιδιά είχε εναποτεθεί στο συγγενικό περιβάλλον, την εκκλησία, την κοινότητα, τις συντεχνίες και στους Έλληνες του εξωτερικού. Στο ορφανοτροφείο της Αίγινας υπάρχουν χαρακτηριστικά κλειστών ιδρυμάτων εκπαίδευσης⁷⁵, όπως η κοινή στέγαση, η πολύχρονη και οργανωμένη συμβίωση των τροφίμων και η μειωμένη μετακίνηση. Το Ορφανοτροφείο, ως οργανισμός, είχε πειραματικό και καθοδηγητικό χαρακτήρα.⁷⁶ Στον τρόπο λειτουργίας του Ορφανοτροφείου διακρίνονται επιρροές από παρόμοια ιδρύματα όπως του August Herman, του

⁷⁰ Ελ. Κούκκου, *Ο Καποδίστριας και η παιδεία (1827-1832). Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*, Αθήνα 1992, σ.63

⁷¹ Ε. Θωμόπουλος, *Η ιστορία της κοινωνικής προστασίας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα*, εκδ. «Παπαζήσης», Αθήναι 1977, σ.10-11, 18-19.

⁷² Χ. Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή περίοδο. Διοικητική οργάνωση και εκπαιδευτική λειτουργία.*, εκδ. «ΣΩΒ», Αθήνα 1998, σ. 148.

⁷³ Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασως*, τ. Δ', Αθήναι 1879, σ. 219 και Π. Καρολίδης, *Σύγχρονος Ιστορία των Ελλήνων και των λοιπών της Ανατολής από 1821 μέχρι 1921*, τ. Α', Εν Αθήναις 1922, σ. 189.

⁷⁴ Χ. Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή περίοδο...*, ό.π., σ. 148.

⁷⁵ Δ. Γ. Τσαούσης, *Η κοινωνία του ανθρώπου*, εκδ. «Gutenberg», Αθήνα 1984, σσ. 560-561.

⁷⁶ Χ. Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή περίοδο...*, ό.π., σ. 149.

Franke στη Halle της Γερμανίας⁷⁷ και τις εστίες των Pestalozzi και Fellenberg. Το παιδαγωγικό σύστημα των Ελβετών δεν εφαρμόστηκε εξ ολοκλήρου στο ελληνικό κράτος. Ωστόσο, στοιχεία από την αναμορφωτική μέθοδο των ιδρυμάτων Neuhoof και Stanz όσο και από τα Berthoud και Yverdon εντοπίζονται στην πρακτική του Ορφανοτροφείου της Αίγινας.⁷⁸

Αν και ο συνταγματικός νομοθέτης των Επαναστατικών χρόνων είχε προβλέψει την ανέγερση νοσοκομείων, πτωχοκομείων και ορφανοτροφείων, οι πολεμικές και οικονομικές συνθήκες στις οποίες είχε περιέλθει η χώρα καθώς και η δημοσιονομική κατάσταση δεν επέτρεψαν τη δημιουργία κρατικού παιδικού Ιδρύματος.⁷⁹ Όπως μαρτυρούν επιστολές⁸⁰, διαβήματα και συναντήσεις⁸¹, πριν καν φθάσει στην Ελλάδα, ο Καποδίστριας είχε εκδηλώσει έντονα το ενδιαφέρον του για τα ορφανά των Ελλήνων που περιπλανιόνταν στη Ευρώπη. Είχε βρει τον κατάλληλο χώρο στην Αίγινα όπου θα δημιουργούνταν το πρώτο οργανωμένο Ορφανοτροφείο και σχολείο στην Ελλάδα. Θα στέγαζε εξακόσιους (600) μαθητές και θα λειτουργούσε ως το κέντρο της εκπαιδευτικής δραστηριότητας του Καποδίστρια για την μετάδοση της παιδείας στην Ελλάδα.⁸²

Αρχικά, τα ορφανά στεγάστηκαν προσωρινά στη μονή της Ζωοδόχου Πηγής Πόρου. Αμέσως μετά συστάθηκε και αλληλοδιδασκτικό σχολείο για την παράλληλη μόρφωση των παιδιών που είχαν συγκεντρωθεί σε αυτό. Μάλιστα, η κυβέρνηση προσέφερε οικονομική ενίσχυση στο μοναστήρι για τη λειτουργία του ορφανοτροφείου και του αλληλοδιδασκτικού σχολείου που ανερχόταν στα 300 γρόσια κάθε μήνα.⁸³ Ορφανά συγκεντρώθηκαν ακόμη στο «πτωχοτροφείο» του Ναυπλίου⁸⁴ και στο μετόχι του Μοναστηρίου της Αίγινας όπου στεγάστηκαν εξήντα έξι (66) παιδιά που προέρχονταν από πολύχρονη

⁷⁷ Σ.Ν. Δερβίσης, *Οργάνωση και Διοίκηση της εκπαίδευσης · οργάνωση σχολείου και τάξης κατά την εκπαιδευτική νομοθεσία που ισχύει*, Θεσσαλονίκη 1984, σ.28.

⁷⁸ Χ. Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή περίοδο.....*,ό.π., σ. 150.

⁷⁹ Π. Λέκκας, *Η κοινωνική πολιτική των Ελλήνων από αρχαιοτάτων χρόνων*, Αθήναι 1971, σσ. 46-47.

⁸⁰ ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ,τ. Α', σσ. 147-148, 153-154, 180-183, 201-203, κλπ. Ελ. Κούκου, "Ανέκδοτοι επιστολαί του Ι. Καποδίστρια περί των εν Ευρώπη Ελλήνων ορφανοπαίδων", ΠΑΑ 31 (1956), σσ. 445-454.

⁸¹ Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Ζ', Θεσσαλονίκη 1986, σ. 875.

⁸² Ν. Εξαρχόπουλος, *Λόγος περί της εκπαιδευτικής και θρησκευτικής δράσεως του Καποδιστρίου*, εν Αθήναις 1917, σ.18.

⁸³ Γ. Ληξουριώτη, *Οι κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις για το παιδί τον πρώτο αιώνα του Νεοελληνικού κράτους*, εκδ. «Δωδώνη», Αθήνα – Γιάννινα 1986, σ.140.

⁸⁴ ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ, τ. Α', σσ. 367-368. Ελ. Κούκου, *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία (1827-1832)*, Β', *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*, Αθήναι 1972, σ. 64, 71.

αιγυπτιακή αιχμαλωσία και απελευθερώθηκαν ύστερα από παρέμβαση της Γαλλικής Αυλής.⁸⁵ Πολλά από αυτά τα παιδιά δεν γνώριζαν ούτε τη μητρική τους γλώσσα. Συγκεκριμένα, « *Ο διδάσκαλος, εις του οποίου την οδηγίαν και επιστάσιαν ήσαν εμπιστευμένα απ' αρχής τα παιδιά ταύτα, εδοκίμασεν όχι μικράν δυσκολίαν να ενθυμίσει εις πολλά την πάτριον γλώσσαν*», ανέφερε χαρακτηριστικά η «*Γενική Εφημερίς*»⁸⁶.

Η ανέγερση των κτιριακών εγκαταστάσεων ήταν ιδιαίτερα δυσχερής αλλά, ταυτόχρονα, αναγκαία υπόθεση. Τα χρήματα που συγκεντρώθηκαν για τη δημιουργία των οικισμάτων προήλθαν είτε από ιδιωτική πρωτοβουλία και εκούσιες εισφορές είτε από συνεισφορές απλών πολιτών.⁸⁷ Οικονομική συνεισφορά υπήρξε και από τον Κυβερνήτη της Ελλάδας. Η ανέγερση του κτιρίου που στέγαζε τα ορφανά χρηματοδοτήθηκε κατά κύριο λόγο από δωρεές των Ελλήνων του εξωτερικού και των Φιλελλήνων της Ρωσίας⁸⁸, της Γερμανίας, της Ελβετίας, της Ολλανδίας κ.α.⁸⁹ Το ποσό των συνεισφορών ανήλθε στα 780.000 γρόσια ενώ από αυτά 524.072:20 γρόσια δαπανήθηκαν για τις κτιριακές εγκαταστάσεις.⁹⁰ Ταυτόχρονα, οι τοπικές αρχές και οι κάτοικοι της περιοχής δώρισαν πενήντα πέντε στρέμματα γης για να δημιουργηθεί ο κήπος του ορφανοτροφείου και παραχώρησαν ένα οίκημα δίπλα από τον ναό.⁹¹ Στο συγκρότημα προσαρτήθηκαν ορισμένα στρέμματα γης⁹², δύο οικόσκοι του Γ. Ηριώτη⁹³ και ένας του Γ. Γεννάδιου⁹⁴.

Το Ορφανοτροφείο δημιουργήθηκε με στόχο να στεγάσει όσο μεγαλύτερο αριθμό παιδιών ήταν δυνατόν. Φιλοδοξούσε να περιθάλψει και να

⁸⁵ Αρχείο Ορφανοτροφείου, κατάστιχο 021, ΤΧΟ/ΕΒΕ Αικ. Κορδούλη, «Το Αρχείο του Ορφανοτροφείου Αιγίνης της ΕΒΕ», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Ι, σ. 426.

⁸⁶ φ.21-22, (16.3.1829), σ. 2 – 3..

⁸⁷ ΓΕΕ, φ.8 (1.2.1828), σ.35, φ.11 (11.2.1828), σ.48, φ.40(2.6.1828), σ.166-167, φ.57 (8.8.1828), σ.240.

⁸⁸ Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως...*, σ. 282.

⁸⁹ ΓΕΕ, φ. 68 (15.9.1828), σ. 281-282. ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ, τ. Α', σ.95. Δ. Μακρυνιώτη, *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία 1834-1919*, Ίδρυμα Ερευνών για το παιδί, εκδ. «Δωδώνη», Αθήνα 1986, σ.203. Ελ. Καλλιγά, *Η πρόνοια για το παιδί στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Ίδρυμα Ερευνών για το παιδί, εκδ. «Δωδώνης», Αθήνα 1990, σσ. 60-61.

⁹⁰ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.30, Σχολικά, ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1294.

⁹¹ ΕΕ, φ.5 (16.1.1829), σσ. 16-17. Λ. Βελέλης, *Ο Καποδίστριας ως θεμελιωτής της δημοτικής εκπαιδεύσεως*, εκδ. «Ι.Ν. Σιδέρης», Αθήναι 1908, σ.94. Για τις αντιρρήσεις που διατυπώθηκαν πολύ αργότερα ως προς τη θέση και τον προσανατολισμό των εγκαταστάσεων βλ. εφημ. «Αθήνα», φ. 133 (20.7. 1833), σ. 534.

⁹² ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, Σχολικά, 30.12.1830.

⁹³ Πρωτόκολλον εισερχομένων της Γραμματείας των Ε. και Δ.Ε., 1.9.1829-21.12.1831, αριθμ. 2541/21.3.1831.

⁹⁴ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.21, Σχολικά, 16.11.1829.

παρέμβει διορθωτικά στη συμπεριφορά και τον χαρακτήρα των παιδιών και να τους προκαλέσει ενδιαφέρον για μάθηση και γνώση. Ωστόσο, το ζήτημα του περιορισμένου χώρου ήταν μεγάλης σημασίας.⁹⁵ Για την ανέγερσή του εργάστηκαν οι πρόσφυγες και οι κάτοικοι του νησιού που είχαν περιορισμένα οικονομικά μέσα. Ο Καποδίστριας, ως αμοιβή, εξασφάλισε γι αυτούς τους αναγκαίους οικονομικούς πόρους.⁹⁶ Έγιναν δωρεές λειτουργικού εξοπλισμού στον ναό⁹⁷ ενώ οι αγιογράφοι που τον φιλοτέχνησαν ήταν οι Ευστρ. Ζωγράφος και Κ. Φανέλης. Η διακόσμησή του ανατέθηκε στον Γ. Βότζα.⁹⁸

Τα πρώτα ορφανά που εγκαταστάθηκαν στο Ορφανοτροφείο της Αίγινας (9 Μαρτίου 1829) ήταν εξήντα έξι (66) παιδιά που προήλθαν από το προσωρινό ορφανοτροφείο που λειτουργούσε στο μετόχι του Μοναστηρίου της Αίγινας.⁹⁹ Τον ίδιο μήνα, εγκαταστάθηκαν εκατόν εξήντα (160) ορφανά από τον Πόρο και διακόσια πενήντα (250) από το Ναύπλιο. Στα επίσημα εγκαίνια του Ορφανοτροφείου και του ναού του (6.4.1829)¹⁰⁰ παρευρίσκονταν όλες οι αρχές του τόπου, το Πανελλήνιο και το Υπουργικό Συμβούλιο με επικεφαλής τον Ιωάννη Καποδίστρια και τον Βιάρo Καποδίστρια ορισθέντα «Προστάτην του Ορφανοτροφείου». Την ημέρα των εγκαινίων στεγάζονταν στο Ορφανοτροφείο τετρακόσιοι εβδομήντα έξι (476) ορφανά.

Για τη διοίκηση του Ορφανοτροφείου συστήθηκε τριμελής προσωρινή Διοικούσα Επιτροπή αποτελούμενη από τον Βιάρo Καποδίστρια, πρόεδρο¹⁰¹ και διαμεσολαβητικό πρόσωπο με τον Κυβερνήτη και την Γραμματεία, τον ιεροδιάκονο Γρ. Κωνσταντά¹⁰², ως υπεύθυνο για την οικονομική διαχείριση και για τις προμήθειες του Ορφανοτροφείου, και τον αρχιμανδρίτη από την Άνδρο

⁹⁵ Χ. Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή περίοδο...*, ό.π., σ. 161.

⁹⁶ Ελ. Κούκκου, *Ο Καποδίστριας και η παιδεία...* ό.π., σ. 70.

⁹⁷ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.38, Σχολικά, 12.4.1831. ΓΕΕ,φ. 2 (9.1.1832), σ. 11.

⁹⁸ Πρωτόκολλον εξερχομένων της Γραμματείας Ε. και της Δ.Ε., 1820-1832, αριθμ. 245/19.12.1829. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.23, Σχολικά, 4.1.1830. Στην εκκλησία του Ορφανοτροφείου αφιερώνονται και ιερά άμφια μεταστάντος μοναχού. (ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 27.12.1829).

⁹⁹ Χ. Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή περίοδο...*, ό.π., σ. 151.

¹⁰⁰ Ελ. Κούκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα...*, ό.π., σσ. 70-71.

¹⁰¹ ΓΕΕ, φ.40 (25.5.1829), σ.155-156. Το διάταγμα έχει οκτώ άρθρα. Τα άρθρα στ' και η' αναφέρονται στη διδασκαλία. Βοηθοί της τριμελούς επιτροπής διορίζονται οι Ν. Νικητόπουλος και Ι. Βενθύλος, οι οποίοι μαζί με τον Κωνσταντά φροντίζουν ιδιαίτερα και την αγωγή των μαθητών.

¹⁰² Ρήγα Καμήλαρι, *Γρηγορίου Κωνσταντά βιογραφία, λόγοι, επιστολαί, μετά περιγραφής των Μηλέων και της σχολής αυτών*, Αθήναι 1897. «Γρηγόριος Κωνσταντάς και Αλέξανδρος Πισάρ», *Πανδώρα*, τ.16(1865), σ.413. Ν. Σπυροπούλου, « Γρηγορίου Κωνσταντά και Μήτρου Μπασδέκη αλληλογραφία», *Θεσσαλικά Χρονικά*, τ. Α', (1930), σ.80-84.

Λεόντιο Καμπάνη, ως επόπτη εφ' όλου του προσωπικού και των τροφίμων. Ο Νεόφυτος Νικητόπουλος ορίστηκε «*διδάσκαλος διευθύνων την αλληλοδιδασκικήν παιδείαν*» και μαζί με τον Ιωάννη Βενθύλο διορίστηκαν «*συμβοηθοί*» της τριμελούς εκπαιδευτικής επιτροπής του Ορφανοτροφείου. Σε συνεργασία με την επιτροπή θα συνέτασσαν «*τας διατάξεις, τας αφορώσας εις την οργάνωσιν της αλληλοδιδασκικής μεθόδου και εις τον οργανισμόν του πρωτοτύπου σχολείου*».¹⁰³ Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Καποδίστριας είχε κάνει αρχικά πρόταση συνεργασίας στον Θεόφιλο Καΐρη, τον οποίο θεωρούσε ως το καταλληλότερο για την ηθική διαπαιδαγώγηση των Ελλήνων, και, όταν εκείνος αρνήθηκε να συνεργαστεί μαζί του, απευθύνθηκε στον Γρ. Κωνσταντά.¹⁰⁴

Ύστερα από πέντε μήνες, τον Β. Καποδίστρια διαδέχθηκε ο Ανδρέας Μουστοξύδης, ο οποίος σε όλη τη διάρκεια της θητείας του ακολουθούσε φιλοκαποδιστριακή γραμμή. Ο Καποδίστριας θεωρούσε κατάλληλο για αυτή τη θέση τον Μουστοξύδη ήδη από το 1827¹⁰⁵ και τον χαρακτήριζε «*πρόθυμον συμπράκτορα*».¹⁰⁶ Κατά τη διάρκεια της παραμονής του σε αυτή τη θέση, ο Μουστοξύδης αποτέλεσε την κινητήρι δύναμη του Ορφανοτροφείου και ο ρόλος του είχε παιδαγωγικό, εκπαιδευτικό και οργανωτικό προσανατολισμό.¹⁰⁷ Μία από τις πρώτες διαπιστώσεις του Μουστοξύδη ήταν η άμεση ανάγκη για διαχωρισμό των μαθητών σε αυτούς που μπορούσαν να συνεχίσουν την γραμματική εκπαίδευση και σε αυτούς που θα ακολουθούσαν τεχνική εκπαίδευση με απώτερο στόχο την επαγγελματική αποκατάσταση, επειδή δεν μπορούσαν να παρακολουθήσουν τα μαθήματα του σχολείου.¹⁰⁸

Ο Μουστοξύδης διηύθυνε το Ίδρυμα για χίλιες διακόσιες πενήντα ημέρες και το οργάνωσε στο σχολικό τομέα. Δημιουργήθηκαν τρία αλληλοδιδασκικά σχολεία, τρεις κλάσεις ελληνικών μαθημάτων, έξι τεχνικά εργαστήρια, το Πρότυπο και το Κεντρικό Σχολείο. Ζήτησε γραφείο για τον χώρο υποδοχής των επισκεπτών¹⁰⁹ και την πρόσληψη αντιγραφέα

¹⁰³ Ελ. Κούκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα...*, ό.π., σσ. 72-73.

¹⁰⁴ Ν. Σπηλιάδης, ό.π., Δ', σ.241.

¹⁰⁵ Χ. Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή περίοδο...*, ό.π., σ. 153

¹⁰⁶ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.21, Σχολικά, 6.11.1829.

¹⁰⁷ Χ. Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή περίοδο...*, ό.π., σ. 153.

¹⁰⁸ Ο Μουστοξύδης θεώρησε αναγκαίο να αναδιοργανώσει το Ορφανοτροφείο εκκινώντας με εκκαθάριση των μαθητών. Βλ. και Ευαγ. Μανή, ε.α., σ.55.

¹⁰⁹ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.24, Σχολικά, 5.2.1830.

υπαλλήλου.¹¹⁰ Συγκροτήθηκε ευρύ σώμα υπαλληλικού προσωπικού¹¹¹ αποτελούμενο από τον εφημέριο του ναού, σαράντα δύο υπαλλήλους, έναν ιατρό, τους δασκάλους και τα υπόλοιπα πρόσωπα με αυξημένες ευθύνες. Στο Ορφανοτροφείο σημειώνονταν αργά αλλά σταθερά βήματα προόδου, όπως προκύπτει από σχετική απολογιστική έκθεση¹¹².

Κατά τη διάρκεια της παραμονής του Μουστοξύδη στο Ορφανοτροφείο, παρατηρήθηκαν αξιοσημείωτες ενέργειες για επαγγελματική εκπαίδευση και αποκατάσταση των μαθητών. Τέτοιες ενέργειες ήταν η τοποθέτηση παιδιών στο οπλοστάσιο του Ναυπλίου, η αποστολή δύο παιδιών στον ιατρό Alberti, ύστερα από διαταγή του Καποδίστρια, για να μάθουν την τέχνη του «κεντρώματος»¹¹³ και η αποστολή παιδιών στο Ναύπλιο είτε για να διδαχθούν την «φαρμακοποιάν»¹¹⁴ είτε για να γίνουν σιδηρουργοί¹¹⁵, ξυλουργοί ή επιπλοποιοί.¹¹⁶ Έπειτα από κυβερνητική εντολή, δύο μαθητές του Ορφανοτροφείου εστάλησαν στις 13 Ιουνίου 1830 σε εργαστήριο χρυσοχοίας στην Σύρο για να μάθουν την «χρυσοχοϊκήν Τέχνην»¹¹⁷ ενώ στις 15 Ιουνίου 1830 οι αρχιτέκτονες Σταμάτιος Κλεάνθης και Εδουάρδος Schaubert ανέλαβαν να εκπαιδεύσουν στην αρχιτεκτονική και την οικοδομική τέχνη όσα παιδιά του Ορφανοτροφείου είχαν κλίση σε αυτές.¹¹⁸ Ζητήθηκε η αποστολή ενός μικρού πλοίου για ναυτική εκπαίδευση κάποιων τροφίμων¹¹⁹, εξετάστηκε η πιθανότητα για την εκμάθηση κάποιας τέχνης από τα τυφλά παιδιά¹²⁰ και ζητήθηκε από την Ύδρα ο τόνος που είχε πάρει ο Εμμανουήλ Τομπάζης από το Ελβετικό Κομιτάτο, για να τον χρησιμοποιήσουν στην τορνευτική.¹²¹ Το ελληνικό πολεμικό και εμπορικό ναυτικό απορρόφησε σημαντικό αριθμό παιδιών από το Ορφανοτροφείο.¹²²

¹¹⁰ Τον Οκτώβριο του 1829 ο Καποδίστριας είχε υποδείξει την πρόσληψη του Κ. Βλάχου (ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ, τ. Γ', σ.263).

¹¹¹ Ι.Δ. Μαστρογιάννης, *Ιστορία της κοινωνικής πρόνοιας της Νεωτέρας Ελλάδος (1821-1960)*, Αθήνα 1960, σ.100. Ελ. Κούκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα...*, ό.π., σ.100.

¹¹² Ελ. Κούκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα...* ό.π., σ.127-128, 141-145.

¹¹³ Γ.Α.Κ, Υπουργ. Θρησκείας, Σχολικά, 15.5.1831, αριθ. 693, φακ. 40, 1831.

¹¹⁴ Γ.Α.Κ, Υπουργ. Παιδείας, Σχολικά, 26.5.1831, αριθ. 706, φακ. 39, 1831.

¹¹⁵ Γ.Α.Κ, Υπουργ. Παιδείας, Σχολικά, 8.3.1831.

¹¹⁶ Γ.Α.Κ, Υπουργ. Παιδείας, Σχολικά, 20.3.1831, αριθ. 157.

¹¹⁷ Γ.Α.Κ., Υπουργ. Παιδείας, Σχολικά, αριθ. 915.

¹¹⁸ Γ.Α.Κ., Υπουργ. Παιδείας, Σχολικά, 24.5.1830, αριθ. 2292. *Χειρόγραφα Εθνικής Βιβλιοθήκης*, αριθ. 2142, 2.8.1830.

¹¹⁹ ΓΑΚ, εγγρ. 148/15-3-1830, ό.π., φ.25.

¹²⁰ ΓΑΚ, εγγρ. 597/31-1-1831, ό.π., φ35.

¹²¹ ΓΑΚ, εγγρ. 606/5-2-1831 ό.π., φ.35.

¹²² Ελ. Κούκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα...* ό.π., σ.83-86.

Ο αριθμός των παιδιών από το Ορφανοτροφείο που εργάζονταν σε εργαστήρια εντός και εκτός του ιδρύματος ήταν αξιοσημείωτος. Ο Κυβερνήτης θεωρούσε ότι οι νέοι αυτοί θα μπορούσαν να λαμβάνουν μια μικρή αμοιβή η οποία, έπειτα από την εκμάθηση της τέχνης τους, θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως μικρό κεφάλαιο για την αγορά του απαραίτητου για την εργασία τους εξοπλισμού και την αντιμετώπιση των πρώτων τους αναγκών όταν θα έφευγαν από το Ορφανοτροφείο.¹²³

Παρά τις προσπάθειες του Μουστοξύδη και του Καποδίστρια, τα αποτελέσματα στον τομέα της τεχνικοεπαγγελματικής εκπαίδευσης δεν ήταν θεαματικά, όπως εξάγεται από έκθεση που συνέταξε και έστειλε στο υπουργείο ο Μουστοξύδης. Από αυτή προκύπτει ότι στο διάστημα από τα τέλη του 1829 μέχρι τις αρχές του 1831, δηλαδή σε δεκατέσσερις (14) μήνες, 110 παιδιά και νέοι απασχολήθηκαν με κάποια τέχνη. Τα εξήντα πέντε (65) από αυτά κατατάχθηκαν στα πλοία του εθνικού στόλου και τα δεκαπέντε (15) στη Γεωργική Σχολή της Τίρυνθας.¹²⁴ Την εποχή που συντασσόταν η έκθεση, τέσσερα (4) παιδιά μάθαιναν τη βιβλιοδετική, πέντε (5) τη ραπτική, δύο (2) την ξυλουργική και τέσσερα (4) την τυπογραφική.¹²⁵

Ο Μουστοξύδης προσπάθησε να οργανώσει το ίδρυμα σε πολλούς τομείς. Κατόρθωσε να εμπλουτίσει τη βιβλιοθήκη του Ορφανοτροφείου με ηθικοπλαστικά και μορφωτικά βιβλία προς όφελος των νέων.¹²⁶ Όρισε την τέλεση της Θείας Λειτουργίας από τον επίσκοπο Αρδαμερίου, στην οποία όλοι έπρεπε απαραίτητως να είναι παρόντες. Καλλιέργησε αποτελεσματικότερη επικοινωνία μεταξύ δασκάλων και μαθητών, έλεγχε αν τηρούνταν ο κανονισμός και αύξησε τις εορταστικές ευκαιρίες εντός του ιδρύματος. Η σημαντικότερη ενέργειά του ήταν ο διορισμός δασκάλου για το μάθημα των θρησκευτικών για την καλύτερη ηθικοπλαστική μόρφωση των τροφίμων.¹²⁷ Ο Καποδίστριας ενέκρινε τον διορισμό στο Ορφανοτροφείο του ιεροδιάκονου Προκόπιου Τυπάλδου (22 Σεπτεμβρίου 1830).¹²⁸ Ως δάσκαλος μουσικής

¹²³ Γ.Α.Κ., Υπουργ. Παιδείας, Σχολικά, 3.12.1830, αριθ. 1211.

¹²⁴ Η Αιγιναία, τ. Α', σ.34. Χ.Γ. Κωνσταντόπουλος, *Η επαγγελματική εκπαίδευση στην περίοδο 1828-1832*, ό.π., σσ. 26-35.

¹²⁵ Η Αιγιναία, τ. Α', σ.36

¹²⁶ Γ.Α.Κ., Υπουργ. Θρησκείας, Σχολικά, 12.2.1830, αριθ. 101

¹²⁷ Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα...* ό.π., σ.95.

¹²⁸ Γ.Α.Κ., Υπουργ. Θρησκείας, Μοναστηριακά, 5.10.1830, αριθ. 1386.

διορίστηκε ο Αθανάσιος Αβραμιάδης¹²⁹ και ως δάσκαλος της ιχνογραφίας ή της σκιαγραφίας ο Δημήτριος Χαλικιόπουλος.¹³⁰ Στο αλληλοδιδακτικό σχολείο του Ορφανοτροφείου διδάσκονταν συστηματικά και το μάθημα της Γυμναστικής στο οποίο συμμετείχαν όλοι ανεξαιρέτως οι μαθητές. Ο δάσκαλος τους μαθήματος ζήτησε να εμπλουτιστεί ο εξοπλισμός του σχολείου με νέα όργανα και εργαλεία.¹³¹

Στην καποδιστριακή περίοδο δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή στο Ορφανοτροφείο και διατέθηκαν για την κάλυψη των αναγκών του σημαντικά ποσά συγκριτικά με τις περιορισμένες δυνατότητες της ελληνικής οικονομίας.¹³² Ο Καποδίστριας θέσπισε ειδικές διατάξεις¹³³ προσπαθώντας να διευθετήσει τα οικονομικά του Ορφανοτροφείου. Ύστερα από το πέρας κάθε μήνα, ο Διευθυντής του Ορφανοτροφείου όφειλε να παρουσιάζει λεπτομερή κατάλογο των εξόδων του μήνα αλλά και να καταγράφει τα υποθετικά έξοδα του επόμενου μήνα. Από τους μηνιαίους ισολογισμούς φανερώνεται ότι οι δαπάνες για την τροφή και την ένδυση και υπόδηση των τροφίμων αποτελούσαν στο 62,64% των δαπανών¹³⁴, η μισθοδοσία του προσωπικού το 20% των εξόδων, η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη το 4,16% και οι δαπάνες για επισκευές το 3%. Τις περισσότερες φορές η Διεύθυνση του Ορφανοτροφείου λάμβανε τα απαραίτητα ποσά από τον Διοικητή της Αίγινας, το Δασμοτελωνείο της Σύρου και το Νομισματοκοπείο. Το τελευταίο εκταμίευε το χρηματικό ποσό που εισηγούνταν η Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης και η Γραμματεία Οικονομίας.¹³⁵ Προς όφελος του Ορφανοτροφείου φορολογήθηκε η εκκλησιαστική περιουσία¹³⁶, η μονή Αγίου

¹²⁹ ΓΑΚ, Υπουργ. Παιδείας, φακ.23,1830. Γενική Εφημερίς, φ.9 1830, σ.33.

¹³⁰ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, Σχολικά, 28.2.1830, αρ. 508. Χειρόγραφα Εθνικής Βιβλιοθήκης, αρ. 1892.

¹³¹ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, Σχολικά, 4.1.1830. Αναφέρονται ορισμένα από τα όργανα : «Αιώρα, (ίππος ξύλινος), αλτήριον (πηδοσχοινίον), άλυσις, αλώνιον, ελκυωτής, σκάπεδρα, διελκυστίδες εκ σχοινίου, νωτολκός, πηδοστέφανα, τόπος δια παλαίστραν, λαβύρινθος, ελικόδρομος, στάδιον, δυναμόμετρα».

¹³² Αικ. Κορδούλη, «Το αρχείο...» ό.π., σ.130. Δ. Αντωνίου, *Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο νεοελληνικό κράτος· το σχέδιο της Επιτροπής του 1833*, εκδ. «Πατάκης», Αθήνα 1992, σ.132.

¹³³ ΓΕΕ, φ.77, (16.11.1829), σ.310.

¹³⁴ Πβ. ΓΑΚ, ΚΑ, Γενική Γραμματεία, φ.237, 23.4.1830. Α. Μάμουκας, *Το κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. ΙΑ΄, Αθήναι 1852, σ. 140. Ελ. Κούκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα...*, ό.π., σ.73-74.

¹³⁵ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.39, Σχολικά, 7.5.1831·φ.53β, 9.10.1832.

¹³⁶ ΓΕΕ, φ.55 (14.8.1829), σ.255

Γεωργίου Σκύρου ενίσχυσε οικονομικά το Ορφανοτροφείο¹³⁷, η Γραμματεία της Οικονομίας κλήθηκε τον Μάρτιο του 1830 να συγκεντρώσει το 2% των μηνιαίων αποδοχών των δημοσίων υπαλλήλων¹³⁸ και πολλοί επώνυμοι Έλληνες (Σιμ. Γρ. Σίνας¹³⁹, Ιω. Σαγγέδος¹⁴⁰, κόμης Μοτσενίγος¹⁴¹, Στεφ. Θεοτόκης¹⁴²) και Ευρωπαίοι (ο Ρώσος ναύαρχος Εϊδέκ¹⁴³ και ο Γάλλος στρατηγός Γκεενώ¹⁴⁴) στήριξαν οικονομικά το Ορφανοτροφείο.

Στο ζήτημα της διατροφής των ορφανών υπήρξε η μέριμνα οι τροφές των μαθητών να συνάδουν με τις ανάγκες του οργανισμού τους, την κινητικότητα του παιδικού και νεανικού σώματος, τις καύσεις του οργανισμού λόγω της κινητικότητας και την αναλογία σωματικής επιφάνειας και όγκου. Η φροντίδα για την εξασφάλιση σιτηρών, οσπρίων¹⁴⁵, κρέατος κ.α., το παρόμοιο εβδομαδιαίο πρόγραμμα διατροφής που είχε εφαρμοστεί στο Ορφανοτροφείο του Ναυπλίου¹⁴⁶, οι καταγραφή των ημερήσιων εξόδων από τον Κωνσταντά, οι πράξεις του Κυβερνήτη¹⁴⁷ και οι ενέργειες του Μουστοξύδη υποδηλώνουν ότι η κατάσταση στο Ορφανοτροφείο ήταν ικανοποιητική.¹⁴⁸

Μία ακόμη πτυχή καθοριστικής σημασίας για τον Καποδίστρια ήταν τηρηθούν οι στοιχειώδεις κανόνες υγιεινής και ευπρεπισμού των τροφίμων. Έτσι, καθορίστηκαν οι λεπτομέρειες της καθαριότητας, της ένδυσης και της διαβίωσης των παιδιών στο Ορφανοτροφείο. Ο Κυβερνήτης ανέφερε ότι «*Η κυβέρνησις επιθυμεί καλώς να τρέφονται και καθαρίως να κρατώνται οι*

¹³⁷ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.23, 11.1.1830. ΓΕΕ, φ. 9 (29.1. 1830), σ.33, ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ, τ. Γ', σ. 335-336.

¹³⁸ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.23, Σχολικά, 18.1.1830·φ.25, Σχολικά, 31.3.1830.

¹³⁹ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.27, Σχολικά, 16.5.1830: συνεισφορά 2007 27/100 διστήλων (=12043,62 φ.)

¹⁴⁰ ΓΕΕ, φ.49 (25.6.1830), σ.199: «τον τόκον του παρόντος έτους των 500 διστήλων» που κατατέθηκαν το 1828 στην Εθνική Χρηματιστική Τράπεζα. Το ποσόν της κατάθεσης ισοδυναμούσε με 3000 φοίνικες.

¹⁴¹ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.54, Κατάστιχο Κληροδοσιών: Δίστηλα 184 80/100 (=1108,80 φ.).

¹⁴² ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.27, Σχολικά, 28.5.1830: συναλλαγματική πενήντα δίστηλων (=300 φ.).

¹⁴³ ΓΕΕ, φ.53 (9.7.1830), σ. 216: δίστηλα 114 (=684 φοίνικες). Πβ. Χρ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση...*ό.π., σ.66.

¹⁴⁴ ΕΕ, φ.56 (26.11.1832), σ.290-291:φράγκα 1000 (=3000 φοίνικες περίπου).

¹⁴⁵ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.32,Σχολικά, 7.10.1830·φ.42, Σχολικά, 12.8.1831·φ.52, Σχολικά, 24.8.1832, κ.α.

¹⁴⁶ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.29, Σχολικά, 14.6.1830.

¹⁴⁷ Αγ. Νικοκάβουρα, *Ο Ανδρέας Μουστοξύδης και η Παιδεία*, Κέρκυρα 1965, σ.64. Ελ. Καλλιγά, *Η πρόνοια για το παιδί...*, ό.π., σ.68,

¹⁴⁸

μαθηταί». ¹⁴⁹ Η ενδυμασία των παιδιών ήταν λιτή και ομοιόμορφη. Τα υφάσματα για την κατασκευή των ρούχων εισάγονταν από την Τεργέστη, τη Μάλτα κ.α. ¹⁵⁰ Ειδική τετραμελής επιτροπή επώνυμων γυναικών παρελάμβανε το βαμβάκι που αγοραζόταν από την κυβέρνηση και το έδινε σε οικονομικά ασθενέστερες γυναίκες οι οποίες έκλωθαν επ' αμοιβής τα ρούχα για τα ορφανά. ¹⁵¹ Ο Κωνσταντάς και ο Βενθύλος πίστευαν ότι ήταν απαραίτητο να αποβάλλουν τα παιδιά τα ίχνη τουρκικών ηθών στην αμφίεση και την συμπεριφορά. Παρόλα αυτά, το Ορφανοτροφείο εξακολούθησε για μεγάλο χρονικό διάστημα να εισάγει φέσια από την Ευρώπη αν και ο Βενθύλος υποστήριζε ότι «τα φέσια είναι τουρκικά καλύμματα...» της κεφαλής ¹⁵². Αξίζει να αναφερθεί ότι οι αντιλήψεις αυτές συνάδουν με παιδαγωγικές και άλλες αρχές τόσο των Ελλήνων όσο και Ευρωπαίων της εποχής. Παρόμοιες αναφορές για την ενδυμασία, τη διατροφή, την καθαριότητα και την άθληση περιέχονται σε βιβλία που είτε γράφονται είτε μεταφράζονται από Έλληνες ιατρούς ή παιδαγωγούς. ¹⁵³

Η ηλικία των παιδιών, η προσωπική τους κατάσταση και η πατρίδα τους ήταν στοιχεία του εξετάζονταν προσεκτικά πριν την είσοδό τους στο ορφανοτροφείο. ¹⁵⁴ Κατά τη διάρκεια της Καποδιστριακής περιόδου μεγάλο μέρος των τροφίμων προέρχονταν από την Κρήτη ¹⁵⁵, την Κύπρο, τη Μικρά Ασία, την Κωνσταντινούπολη ¹⁵⁶, την Κέρκυρα ¹⁵⁷, τη Θεσσαλία και την Ήπειρο ¹⁵⁸. Το μεγαλύτερο ποσοστό των ορφανών εισέρχονταν ύστερα από εντολή του Καποδίστρια. Υπήρχε, επίσης, και στέγαση των ορφανών έπειτα

¹⁴⁹ Ι.Α. Καποδίστριας, *Επιστολαί*, ό.π., σσ. 399-400.

¹⁵⁰ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.39, Σχολικά, 22.5.1831·φ. 49, Σχολικά, 17.5.1832.

¹⁵¹ Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα...*, ό.π., σ.69 Για τον ιματισμό γενικά βλ. και σ.64-65. Ελ. Καλλιγά, *Η πρόνοια για το παιδί...*, ό.π., σ.67.

¹⁵² ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.55, Σχολικά, 20.12.1832.

¹⁵³ Βλ. ενδεικτικά α) Χρηστοθήθεια Παιδική και Ηθική του Ανθρώπου[...] παρά του Αρχιμανδρίτου και Ιατροδιδασκάλου Κυρίου Διονυσίου Πύρρου του Θεπταλού, Ναύπλιον 1829. β) Ελληνική Εταιρία. Υγιεινά Παραγγέλματα προς χρήσιν του ελληνικού λαού ερανισθέντα και συνταχθέντα παρά Κων/νου Καραθεοδωρή[...], εν Παρισίοις 1829.γ) Στοιχειώδεις πραγματεία περί των Χρεών του Ανθρώπου Φραγκίσκου Σοαβίου. Μεταφρασθέντα από την Ιταλικήν γλώσσαν παρά Γ. Γεννάδιου, Βενετία 1831.δ) Δοκίμιον περί των στοιχειωδών αρχών της ανατροφής συντεθέν υπό Γεωργίου Σπουρτσέιμ Ιατρού και μεταφρασθέν προς χρήσιν της ελληνικής νεολαίας υπό Χ.Μ. Σ[χινά], εν Αιγίνη 1831.

¹⁵⁴ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.23, Σχολικά, 13.1.1830.

¹⁵⁵ Ελ. Μπελιά, «Η παιδεία των Κρητών κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν και την Καποδιστριακήν περίοδον», *Μνημοσύνη* 1 (1967), σ. 279-280.

¹⁵⁶ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.29, Σχολικά, 27.7.1830.

¹⁵⁷ Βλ. και ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.28, Σχολικά, 7.6.1830.

¹⁵⁸ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.30β, Σχολικά, 9.8.1830.

από μεσολάβηση φυσικών και νομικών προσώπων, κρατικών υπηρεσιών και τοπικών παραγόντων. Συχνά, ιερωμένοι και κρατικοί αξιωματούχοι συνιστούσαν την εισαγωγή στο ορφανοτροφείο απροστάτευτων παιδιών. Πολλά από αυτά εντοπίζονταν από την Αστυνομία¹⁵⁹ ή τις δημογεροντίες¹⁶⁰ περιπλανώμενα στους δρόμους. Ειδική φροντίδα υπήρξε για τα παιδιά του Γ. Καραϊσκάκη.¹⁶¹

Τους τελευταίους μήνες του 1829 στεγάζονταν ήδη στο ορφανοτροφείο 495 ορφανά ενώ έναν χρόνο αργότερα ο αριθμός τους μειώθηκε σε 407¹⁶². Η μείωση του πληθυσμού δεν υποδήλωνε τη θέληση της εξουσίας να περιορίσει τον αριθμό τους. Ορισμένα παιδιά επανήλθαν στις οικίες τους, ελάχιστα αποπέμφθηκαν λόγω προβλημάτων προσαρμογής, κάποια απεβίωσαν¹⁶³ σαραντα πέντε ακολούθησαν τεχνική επαγγελματική εκπαίδευση και πενήντα έγιναν ναυτόπαιδες, ύστερα από έγκριση του Καποδίστρια και συνεννοήσεις της Γραμματείας, της διεύθυνσης του Ορφανοτροφείου, του Γραμματέα των Ναυτικών και της Ναυτικής Υπηρεσίας Πόρου.¹⁶⁴ Στο αλληλοδιδασκτικό σχολείο του Ορφανοτροφείου σπούδαζαν τριακόσιοι (300) μαθητές, τα εργαστήρια λειτουργούσαν ικανοποιητικά και οι εργαζόμενοι μαθητές λάμβαναν την αμοιβή που είχε ορίσει η κυβέρνηση. Τα εποπτικά μέσα διδασκαλίας είχαν ανανεωθεί, ο ναός του Ορφανοτροφείου είχε εμπλουτιστεί με νέα σκεύη και δημιουργήθηκε εργαστήριο βιβλιοδετικής. Τον Μάρτιο του 1831 ο συνολικός αριθμός των παιδιών έφτασε τους 421 και αυξήθηκε κατά 56 παιδιά σε διάστημα δύο μηνών. Αυτό ώθησε τον Μουστοξύδη να προτείνει και την πρόσληψη βοηθού δασκάλου.¹⁶⁵

Ο αρχίατρος του κράτους Λ. Καμπάνης επισκέφθηκε, ύστερα από εντολή του Κυβερνήτη, το Ορφανοτροφείο για να εξετάσει τη σωματική κατάσταση των παιδιών για πρώτη φορά τις πρώτες ημέρες του Ιανουαρίου του 1830. Στην έκθεση που συνέταξε ανέφερε ότι η κατάσταση στο

¹⁵⁹ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.26, Σχολικά, 5.4.1830.

¹⁶⁰ Βλ. και ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.52, Σχολικά, 3.8.1832.

¹⁶¹ Για τον θάνατο του Γ. Καραϊσκάκη και της γυναίκας του βλ. Αικ. Κουμαριανού, *Ο τύπος στον Αγώνα*, εκδ. «Ερμής», τ. Γ', Αθήναι 1971, σ. 297, 336-337. Βλ. και Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1821-1921*, τ. Α', Αθήναι 1922, σ.74.

¹⁶² Ελ. Κούκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα...*, ό.π., σ.85-86, 98-100.

¹⁶³ Κ. Βαρθόλη [Μενδελων], *Ιστορία της Ελλάδος από της εν έτει 1453 αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, Μέρος Β', Αθήναι 1876, σ.92.

¹⁶⁴ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.24, Σχολικά, 11.2.1830·φ.28, Σχολικά, 19.6.1830.

¹⁶⁵ Ελ. Κούκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα...*, ό.π., σ.100-101.

Ορφανοτροφείο δεν ήταν στον τομέα του απολύτως ικανοποιητική.¹⁶⁶ Πρότεινε την καλύτερη οργάνωση του νοσοκομείου και την αυστηρότερη απομόνωση των ασθενών επειδή τα περιστατικά οφθαλμίας και έλκων του στόματος είχαν σημειώσει αύξηση και κάποια εξ αυτών ήταν θανατηφόρα. Ο πρώτος ιατρός που εργάστηκε στο Ορφανοτροφείο (Δεκέμβριος του 1828) ήταν ο Γ. Φουντάνας, τον οποίο διαδέχθηκε ως προσωρινός ιατρός ο Γ. Γλαράκης (Δεκέμβριος του 1829).¹⁶⁷ Η νοσολογική εικόνα του Ορφανοτροφείου παρουσίαζε στην συγκυρία, προβλήματα. Οι τρόφιμοι έπασχαν από στοματίτιδες, έρπητες, χοιράδες, επιληψία, ψωριάσεις, φθίση, οφθαλμίες κ.α. Τη στιγμή που ανέλαβε υπηρεσία ο Γλαράκης το ίδρυμα στέγαζε 495 παιδιά¹⁶⁸ από τα οποία 337, δηλαδή το 68,08% του πληθυσμού, ήταν ασθενείς και έπασχαν από σοβαρές μολυσματικές νόσους.¹⁶⁹ Ο Γλαράκης, σύμφωνα με δική του δήλωση, θεράπευσε εκατόν πενήντα επτά (157) ασθενείς.¹⁷⁰ Τον Γλαράκη διαδέχτηκε ύστερα από λίγο ο Π. Δελλαπόρτας.¹⁷¹ Στις αρχές του 1831 ο ιταλός ιατρός G. Alberti εμβολίασε τα ορφανά του ιδρύματος κατά της δαμαλίτιδας και ύστερα από κυβερνητική εντολή, παράλαβε δύο παιδιά για να μαθητεύσουν κοντά του.¹⁷² Ύστερος ιατρός του ιδρύματος κατά την καποδιστριακή περίοδο διορίστηκε ο Ι. Ολύμπιος (10 Ιουνίου 1832).¹⁷³

Ο Καποδίστριας, ιατρός κι ο ίδιος, έλαβε, στον βαθμό που επέτρεπαν οι επικρατούσες συνθήκες τα απαραίτητα μέτρα για την καταπολέμηση των μολυσματικών νόσων και την θεραπεία των ασθενών. Συγκεκριμένα, θέσπισε μέτρα προφύλαξης, καθαριότητας και συνέστησε τα πρώτα υγειονομεία της χώρας.¹⁷⁴ Το φθινόπωρο του 1832 μία αίθουσα του Ορφανοτροφείου καταλήφθηκε από όσους έπασχαν από βαρύτατα νοσήματα.¹⁷⁵ Επρόκειτο μάλλον για ιριδοχοριοειδίτιδα, οπτική νευρίτιδα, συμπαθητική οφθαλμία και

¹⁶⁶ *Χειρόγραφα Εθνικής Βιβλιοθήκης*, αριθ.2019, 5.1.1830 και έγγραφα υπ' αριθ. 1883, 1888 κ.α.

¹⁶⁷ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.22, Σχολικά, 26.12.1829· φ.24, Σχολικά, 13.2.1830.

¹⁶⁸ *Η Αιγιναία*, αριθ. Α', 15.3.1831, σ.33.

¹⁶⁹ Α. Γ. Αθουσάκης, *Η εκπαίδευση στην Αργολίδα, Κορινθία και Μεγαρίδα κατά την Καποδιστριακή Περίοδο (1828-1832)*, Κόρινθος 2003, σ.428.

¹⁷⁰ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.24, Σχολικά, 16.2.1830(επισυναπτόμενο της 11^{ης} Φεβρουαρίου 1830). Χειρόγραφα ΕΒΕ [Ορφανοτροφείο Αιγίνης:αριθμ.1883, 1888].

¹⁷¹ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.49, Σχολικά, 6.5.1832[ΔΕΕ/διάταγμα αριθμ. 13].

¹⁷² ΓΕΕ, αρ.18 (7.3.1831), σ.85. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα...*, ό.π., σ.87.

¹⁷³ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.50, Σχολικά, 17.6.1832.

¹⁷⁴ Π. Σουτζόγλου -Κοτταρίδη, *Παιδί και υγεία...*, ό.π., σ.168.

¹⁷⁵ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.54, Σχολικά, 26.11.1832.

πανοφθαλμία. Η ασθένεια της οφθαλμίας, που μεταφέρθηκε από την Αίγυπτο, προκάλεσε σοβαρές επιπτώσεις στην υγεία πολλών παιδιών, ενώ σε κάποια προκάλεσε ολική τύφλωση.¹⁷⁶ Το απαραίτητο φαρμακευτικό υλικό που ήταν απαραίτητο για το ίδρυμα προμηθευόταν από το φαρμακείο του Ν. Ζαβιτσιάνου στο Ναύπλιο¹⁷⁷. Η κάλυψη του ορφανοτροφείου με φάρμακα ήταν μέρος μιας ειδικής συμφωνίας με το δημόσιο. Το ορφανοτροφείο καλύπτονταν και με φάρμακα σε μετρήσιμες ποσότητες, εκτάκτως, και από την τοπική αγορά ή έπειτα από παραγγελίας ή δωρεά από το εξωτερικό.¹⁷⁸ Μερικά παιδιά που είχαν τυφλωθεί μεταφέρθηκαν σε μονές της Κορινθίας.¹⁷⁹ Άξια αναφοράς, αν και δεν πραγματοποιήθηκε, ήταν η πρόταση του Διοικητή Κορινθίας να συγκατοικήσουν όλα τα παιδιά μαζί υπό την επίβλεψη μισθωτών γυναικών και να καλύπτονται τα έξοδά τους από τις μονές¹⁸⁰, για να μπορούν οι μοναχοί να αφοσιωθούν στο έργο τους χωρίς περισπασμούς.

Ο διοικητής της Κορινθίας πληροφόρησε τον Μουστοξύδη (22 Δεκεμβρίου 1830) ότι τα πρώτα πέντε τυφλά παιδιά από το Ορφανοτροφείο στάλθηκαν στις μονές της Παναγίας του Βράχου, της Παναγίας της Κορυφής, της Παναγίας της Ζάχουλης και του αγίου Βλασίου. Τα απόμεινα παιδιά θα στέλνονταν στις μονές της Επιδαύρου, της Νέας Επιδαύρου, του Σοφικού, του Στεφάνι Κορίνθου, του Φενεού και του Ληγουριού.¹⁸¹

Ζητούμενο για το Ορφανοτροφείο ήταν η εκπαίδευση των παιδιών με στόχο τον αναπολιτισμό τους και την στροφή τους προς ένα νέο είδος ζωής μέσα από προγραμματισμένες ενέργειες. Στο Ορφανοτροφείο τα σχέδια των κανονισμών και οι προτάσεις αγωγής ήταν πέντε(5). Αρχικά, στα «*Αξιώματα Παιδαγωγίας*» (1829) του Γρ. Κωνσταντά δινόταν έμφαση τόσο στην καλλιέργεια του πνεύματος όσο και της ψυχής. Το κείμενο χαρακτηρίζεται για τη βαθιά θρησκευτικότητά του αλλά και την πίστη του στη σωματική άσκηση και τη μουσική. Τονίζονται τα αγαθά της κλασικής παιδείας, η εμφύσηση πνεύματος ηθικής αγωγής και η ανάγκη προετοιμασίας των μελλοντικών πολιτών που κρίνουν και κρίνονται.¹⁸²

¹⁷⁶ Δ. Αντωνίου, *Οι απαρχές...*, ό.π., σ.86.

¹⁷⁷ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.48, Σχολικά, 29.9.1830.

¹⁷⁸ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.26, Σχολικά, 9.8.1830.

¹⁷⁹ Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα...*, ό.π., σ. 97-98.

¹⁸⁰ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.35, Σχολικά, 14.1.1831.

¹⁸¹ *Χειρόγραφα Εθνικής Βιβλιοθήκης*, αριθ. 2023, 22.12.1830.

¹⁸² ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.26, Σχολικά, 9.8.1830.

Ταυτόχρονα, διαμορφώθηκε το πρόγραμμα μαθημάτων του αλληλοδιδασκτικού και του «τυπικού» σχολείου του Ορφανοτροφείου. Τα μαθήματα του αλληλοδιδασκτικού χωρίζονται σε τέσσερις περιόδους. Η πρώτη περίοδος περιλαμβάνει ανάγνωση και γραφή και η δεύτερη αρχές αριθμητικής, γραμματική της απλής γλώσσας, καλλιγραφία και γυμναστική. Σε επόμενο στάδιο περιλαμβάνονταν διδασκαλία της αριθμητικής, «*προγυμνάσματα εις το γράφειν την απλήν*», γεωγραφία, κατήχηση, «*ανάγνωσιν πινών καλών βιβλίων*», γυμναστική και σκιαγραφία. Τέλος, η τελευταία περίοδος είχε μαθήματα όπως πρακτική γεωμετρία, «*δημώδη λογικήν*», ιστορία της Ελλάδος, επιστολογραφία, ανάγνωση και εξήγηση των Αγίων Γραφών, γυμναστική, σκιαγραφία, ξυλουργική, τορνευτική, γεωργία και αρχιτεκτονική.¹⁸³ Όπως προκύπτει από τα μαθήματα της τελευταίας περιόδου, παρέχόταν στους μαθητές η δυνατότητα επαγγελματικού προσανατολισμού και τεχνικής κατάρτισης.

Έπειτα από εντολή του Κυβερνήτη, ο Ιωάννης Βενθύλος συνέταξε τον Αύγουστο του 1829 τον «*οργανισμόν του Ορφανοτροφείου*»¹⁸⁴. Ο συντάκτης κατέγραψε με λεπτομέρεια τις αρμοδιότητες του εκπαιδευτικού προσωπικού, τα μαθήματα που διδάσκονταν και τα απαραίτητα βοηθήματα, τα καθήκοντα των μαθητών, των δασκάλων και όλων των μελών του οργανισμού. Ανέφερε συγκεκριμένες προτάσεις για την οικογενειακή κατάσταση των διδασκόντων, τα μαθήματα και τα βιβλία των τροφίμων, τον έφορο και τον σύμβουλο του διδασκτικού προσωπικού, τον ιατρό, το νοσοκομείο, τη φαρμακαποθήκη, την προσευχή, την ευποιΐα, το σιτηρέσιο, την σκληραγωγία και το προσωπικό του ιδρύματος. Ταυτόχρονα, οι μαθητές παράλληλα με την φοίτησή τους στο σχολείο ενθαρρύνονταν στην εκμάθηση κάποιας τέχνης. Ο κανονισμός αυτός δεν ικανοποίησε τον Καποδίστρια. Έτσι, συντάχτηκε αργότερα νέο «*Σχέδιον διοργανισμού και μεταρρυθμίσεως του εν Αιγίνη Ορφανοτροφείου*».

Το «*Σχέδιον διοργανισμού και μεταρρυθμίσεως του εν Αιγίνη Ορφανοτροφείου*»¹⁸⁵ πιθανότατα συντάχτηκε μετά την 15^η Ιουλίου 1832.¹⁸⁶ Είναι αυστηρό, προτείνει τον συνεχή έλεγχο των μαθητών, αναφέρει την

¹⁸³ Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα...*, ό.π., σ. 75.

¹⁸⁴ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.19, Σχολικά, Αύγουστος 1829. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα...* ό.π., σ.76-78.

¹⁸⁵ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.57. ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 289-290. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα...* ό.π., σ.78-79.

¹⁸⁶ Χ. Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή περίοδο...*, ό.π., σ. 171.

κατάταξη των μαθητών με κριτήριο την ηλικία και τις επιδόσεις τους, εκφράζει μια στρατιωτική νοοτροπία και καταγράφει ένα σύνολο επιεικών και ακραίων ποινών. Συγκεκριμένα, ο νέος κανονισμός περιόριζε τον αριθμό των τροφίμων στους διακόσιους (200) και όριζε ότι τα παιδιά θα παρέμεναν στο ίδρυμα μέχρι το 16^ο έτος της ηλικίας τους. Επιπλέον, δεν θα εισέρχονταν στο ίδρυμα παιδιά μεγαλύτερα από δεκατριών ετών. Το *σχέδιον* προέβλεπε την πρόσληψη ενός δασκάλου κατήχησης και εκκλησιαστικής ιστορίας, δύο δασκάλων ελληνικής γλώσσας οι οποίοι θα δίδασκαν και ελληνική ιστορία, στοιχεία γεωγραφίας και αριθμητικής, ενός δασκάλου ιχνογραφίας και ενός δασκάλου γυμναστικής. Ο νέος κανονισμός καθόριζε και την οργάνωση των εργαστηρίων του ιδρύματος.¹⁸⁷

Το «*Σχέδιον της ανατροφής των εν τω Ορφανοτροφείο παιδών. Όσον ανήκει εις την παιδείαν αυτών*»¹⁸⁸ βρέθηκε εσώκλειστο και ανυπόγραφο σε έγγραφο του ιατρού Ι. Ολύμπιου. Σε αυτό, αναφέρεται ως ελάχιστο όριο ηλικίας για την εισαγωγή των παιδιών στο Ορφανοτροφείο το 8^ο -9^ο έτος της ηλικίας τους. Στη συνέχεια, προσδιοριζόταν η εκπαιδευτική πορεία που θα ακολουθούσαν μέχρι το 16^ο έτος της ηλικίας τους και καταγραφόταν το καθημερινό πρόγραμμα εκπαίδευσης, μελέτης και απασχόλησης των μαθητών. Αξίζει να σημειωθεί ότι το Σχέδιο αυτό δεν έχει μείζονα, τηρουμένων των αναλογιών, σημασία για τη διερεύνηση της αγωγής που ακολουθούνταν στο Ορφανοτροφείο.¹⁸⁹

Ο «*Διοργανισμός καθ' όν διευθετείται προς το παρόν το Ορφανοτροφείον*» (19.1.1833) συντάχθηκε από τους Νεόφυτο Δούκα και Γρηγόριο Κωνσταντά.¹⁹⁰ Δίνεται έμφαση στο ημερήσιο πρόγραμμα των παιδιών. Οι ώρες των μαθημάτων παρουσιάζονται μειωμένες κατά 18,75% σε σύγκριση με το αντίστοιχο του Ινστιτούτου του Yverdon αλλά ορίζεται συγκεκριμένη ώρα μελέτης. Η προσπάθεια για τη διάπλαση ορθόδοξων χριστιανών γίνεται εμφανής μέσα από την παρουσία της υποχρεωτικής προσευχής, της ιεράς κατήχησης και της ανάγνωσης εκκλησιαστικών κειμένων.

¹⁸⁷ Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα...*, ό.π., σ. 78-79.

¹⁸⁸ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.51, Σχολικά, 18.7.1832.

¹⁸⁹ Χ. Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή περίοδο...*, ό.π., σ. 171.

¹⁹⁰ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.56, Σχολικά.

Για τον Καποδίστρια το Ορφανοτροφείο μπορούσε να λειτουργήσει ως πειραματικός πυρήνας για το μοντέλο διάπλασης των νέων, επειδή εκεί ήταν ευκολότερη η δυνατότητα παρέμβασης.¹⁹¹ Πρόθεση του Κυβερνήτη ήταν να γίνει το Ορφανοτροφείο κέντρο «αυτοεθνούς παιδαγωγίας»¹⁹². Ο Κυβερνήτης απέβλεπε στο να μυηθούν οι νέοι «εις την αρετήν και παιδείαν , και ούτω κατασκευάσωσι <τα καταστήματα της Αίγινας> την μέλλουσαν μόνιμον και αληθινήν τους έθνους ευδαιμονίαν»¹⁹³ Μια σειρά μέτρων, όπως ο συχνός εκκλησιασμός των τροφίμων στο ναό του Ορφανοτροφείου, ο εορτασμός του Σωτήρος, προς τιμήν του οποίου είχε ανεγερθεί ο ναός¹⁹⁴, η αρχιερατική λειτουργία στις 9 Μαρτίου¹⁹⁵ κ.α. ενίσχυσαν την εθνική συνείδηση των νέων.

Κατά τη διάρκεια της στέγασής τους στο Ορφανοτροφείο τα παιδιά επιτηρούνταν και επιβλέπονταν συνεχώς. Για κάθε παραβατική συμπεριφορά είχε καταρτιστεί ένα ευρύ σύστημα ποινών οι οποίες κυμαίνονταν από ήπιες έως βαρύτατες.¹⁹⁶ Πιο συγκεκριμένα, σε πρώτο στάδιο, προβλεπόταν δημόσια νουθέτηση του παιδιού και σε δεύτερο η μείωση της τροφής του κατά το ήμισυ. Από τον Μάρτιο του 1828 κι έπειτα, ο Καποδίστριας όρισε ότι την τρίτη φορά που ένας τρόφιμος έπραττε το ίδιο αδίκημα, όφειλε να απεκδυθεί την ενδυμασία του ιδρύματος και να φορέσει εκ νέου «τα πρώτα κουρέλια». Η συγκεκριμένη ποινή θα διαρκούσε μία ημέρα το λιγότερο και θα επιβαλλόταν μέχρι να υπάρξει συγχωρητική αίτηση από τα υπόλοιπα παιδιά.¹⁹⁷

Το Ορφανοτροφείο άρχισε να σημειώνει καθοδική πορεία από την ύστερη καποδιστριακή περίοδο. Η Γραμματεία εκτιμούσε ότι υπήρχαν δημοσιονομικά προβλήματα και δήλωνε ότι αντιμετώπιζε δυσχέρειες όσον αφορά στην μείωση του προσωπικού και των τροφίμων, παρά τις σαφείς

¹⁹¹ Ελ. Καλλιγά, *Η πρόνοια για το παιδί...* ό.π., σ.62.

¹⁹² Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα...* ό.π., σ.64.

¹⁹³ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.34, Σχολικά, 31.12.1830. Πβ. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα...*, ό.π., σ.98. Πβ. Και Π. Ξωχέλης, *Θεμελιώδη προβλήματα της παιδαγωγικής επιστήμης· εισαγωγή στην παιδαγωγική*, εκδ. «αφοί Κυριακίδη», Θεσσαλονίκη 1992, σ.25-26. Π.Κ. Μαντζανάς, «Ο σκοπός της αγωγής κατά τον Pestalozzi», *Λόγος και Πράξη* 38, (1989), σ.11.

¹⁹⁴ ΓΕΕ, φ.64 (9.8.1830), σ.260.

¹⁹⁵ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.23, Σχολικά, 11.1.1830, αρ.75. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα...* ό.π., σ.91-92.

¹⁹⁶ Χ. Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή περίοδο...*, ό.π., σ. 174.

¹⁹⁷ ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ, τ. Α', σ. 367-368. Αθ. Γερομιχαλός, «Η περί παιδείας και εκκλησίας φροντίς του Ιωάννου Καποδιστρίου», *Μνήμη 1821*, Θεσσαλονίκη 1971, σ.213. Σπ. Ευαγγελόπουλος, *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης· οργάνωση και διοίκηση της εκπαίδευσης*, τ. Α', εκδ. «Δανάης», Αθήνα 1989, σ.75.

οδηγίες που είχε λάβει.¹⁹⁸ Από τις 12 Μαΐου 1832 το προσωπικό μειώθηκε κατά 31,12% και αποτελούνταν πλέον από 31 άτομα.¹⁹⁹ Ενώ είχε θεσπιστεί να γίνει περαιτέρω μείωση του προσωπικού, μέχρι το τέλος του φθινοπώρου του 1832, αυτή δεν πραγματοποιήθηκε.²⁰⁰

Μετά τον θάνατο του Καποδίστρια, ο Μουστοξύδης παρέμεινε στη θέση του μέχρι τον Μάρτιο του 1832, οπότε και υπέβαλε για δεύτερη φορά την παραίτησή του. Τον Απρίλιο του 1832 ο Λ. Δεσύλλας διαδέχθηκε τον Μουστοξύδη και άρχισε μια μεταβατική περίοδο. Με διάταγμα της Κυβέρνησης (14 Μαΐου 1832)²⁰¹ δημιουργήθηκε τριμελής επιτροπή με το όνομα Επιτροπή του Ορφανοτροφείου. Μέλη της ήταν τρεις σημαντικοί λόγιοι. Ο Γρ. Κωνσταντάς, ο κληρικός και κυβερνητικός εφημεριδογράφος Θεόκλητος Φαρμακίδης και ο Φαναριώτης Αλέξανδρος Σούτσος.²⁰² Με επόμενο διάταγμα καθορίστηκαν τα καθήκοντα της Επιτροπής του Ορφανοτροφείου.²⁰³ Όπως όριζε το διάταγμα, εντός του Ορφανοτροφείου συνέχισε να λειτουργεί ένα αλληλοδιδασκτικό και ένα ελληνικό σχολείο, ένα εργαστήριο ραπτικής και ένα εργαστήριο βιβλιοδετικής. Ταυτόχρονα, δρομολογήθηκε η «*σύστασις και ενός σκυτοτομικού εργοστασίου*(=εργαστηρίου)».

Σημαντική μείωση των τροφίμων σημειώθηκε μετά το θάνατο του Καποδίστρια, στο πλαίσιο μιας προσπάθειας για εξοικονόμηση πόρων. Συγκεκριμένα, προτάθηκε να απομακρυνθούν όσοι τρόφιμοι είχαν υπερβεί το 15^ο έτος της ηλικίας τους και εκείνοι που μπορούσαν να συντηρηθούν έστω κι στοιχειωδώς από τους γονείς τους²⁰⁴. Ωστόσο, όπως προκύπτει από τον κατάλογο που κατατέθηκε στην Γραμματεία τον Σεπτέμβριο του 1832²⁰⁵, παρά την πρόταση που υπήρχε πολλά παιδιά παρέμειναν στο ίδρυμα και μετά το πέρας του 15^{ου} ηλικιακού τους έτους. Παρατηρείται ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των ορφανών ανήκε στην ηλικία 12-15 ετών, το 53,46% των παιδιών αυτής της ηλικίας είχαν στερηθεί και τους δύο τους γονείς και, μετά

¹⁹⁸ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.56, Σχολικά, 10.1.1833.

¹⁹⁹ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.49, Σχολικά, 12.5.1832.

²⁰⁰ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.51, Σχολικά, 5.7.1832.

²⁰¹ Δ/γμα υπ' αρ. 9, 14.5.1832, *Εθνική Εφημερίς*, φ.11, 25.5.1832.

²⁰² ΓΑΚ, Βλαχογιάννη χφ. Β. 143, σ.5-6. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.49, Σχολικά, 17 και 20.5.1832.

²⁰³ Δ/γμα υπ' αρ. 14, 15.5.1832, *Εθνική Εφημερίς*, φ.11, 25.5.1832.

²⁰⁴ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.49, Σχολικά, 9.5.1832.

²⁰⁵ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.53α, Σχολικά, 3.9.1832.

τον θάνατο του Καποδίστρια, ο αριθμός εισαγωγής των ορφανών μειώνεται δραστικά.

Πριν την εγκατάσταση της Αντιβασιλείας (1833), η κυβέρνηση ανέθεσε με διάταγμα την επιστασία του Ορφανοτροφείου σε τριμελή επιτροπή. Ο Γρ. Κωνσταντάς ανέλαβε τα οικονομικά ζητήματα του Ορφανοτροφείου, ο Ν. Δούκας τη διδασκαλία των ορφανών και ο Γ. Καραμάνος συνεπικουρούσε τους συναδέλφους του.²⁰⁶ Ο Καραμάνος θα απολυθεί τον Δεκέμβριο του 1832 και τη θέση του έλαβε ο Κυρίτζης Μαργαρίτου.²⁰⁷ Η Γραμματεία στην εποχή από τους τελευταίους μήνες της διεύθυνσης του Μουστοξύδη μέχρι και την έλευση του βασιλιά Όθωνα ελέγχει και παρεμβαίνει στα πεπραγμένα του Ορφανοτροφείου ως όφειλε, αλλά δεν κατόρθωσε να αποτρέψει την πορεία του. Το Ορφανοτροφείο σταδιακά παρήκμαζε.

Ένα από τα πρώτα νομοθετικά μέτρα της Αντιβασιλείας ήταν η έκδοση νέου «*διοργανισμού του εν Αιγίνη Ορφανοτροφείου*»²⁰⁸. Σκοπός του ορφανοτροφείου ήταν η διδασκαλία κάποιας τέχνης ενώ η παροχή σχολικής παιδείας παρέμενε ως δευτερεύων στόχος. Ο αριθμός των παιδιών που φοιτούσαν περιορίστηκε πλέον στα 100 και η επιτρεπόμενη ηλικία εισαγωγής των τροφίμων ορίστηκε από τα 7 έως τα 12 έτη. Δικαίωμα εισαγωγής στο ορφανοτροφείο είχαν τα ορφανά από πατέρα ή μητέρα των οποίων οι γονείς είχαν πεθάνει «*εις τον υπέρ της ανεξαρτησίας αγώνα ή ανέδειξαν εκδουλεύσεις εις την πατρίδα*». Η παραμονή τους στο Ορφανοτροφείο καθορίστηκε μέχρι την ηλικία των 16 ετών και οι τρόφιμοί του εξακολουθούσαν να είναι αποκλειστικά άρρενες.

Το δεύτερο έτος από την εγκατάσταση της Αντιβασιλείας (1834) το ορφανοτροφείο, επειδή δεν δεχόταν ορφανά, έπαψε να λειτουργεί. Ήδη από τα μέσα του προηγούμενου έτους (1833) είχαν εκδιωχθεί εξήντα πέντε (65) ορφανά τα οποία περιπλανιόνταν στους δρόμους επαιτώντας.²⁰⁹ Το Ορφανοτροφείο μεταφέρθηκε στο Ναύπλιο το 1837²¹⁰. Το προσωπικό του αποτελούνταν από τον διευθυντή, έναν υποεπιστάτη, έναν δάσκαλο και έναν

²⁰⁶ Γ. Ληξουριώτη, *Οι κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις...*, ό.π., σ.144

²⁰⁷ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.55, Σχολικά, 27.12.1832 · φ.56, Σχολικά, 4.1.1832.

²⁰⁸ Β. Νικολόπουλου - Α. Κακουλίδη, *Συλλογή Νόμων κλπ*, τομ. Α', 1859, σ.101.

²⁰⁹ *Χρόνος*, 18.6.1833.

²¹⁰ Α.Ι. Κλάδος, *Επετηρίς του Βασιλείου της Ελλάδος για το έτος 1837*, Αθήναι 1837, σ. 156.

ιατρό.²¹¹ Με διάταγμα το Ορφανοτροφείο διαλύθηκε στις 16 Οκτωβρίου 1844.²¹²

Το σωφρονιστικό σύστημα του Ορφανοτροφείου έχει υποστεί αρνητική κριτική. Αν και η διαπόμπευση ενός ατόμου έχει δυσμενείς επιπτώσεις στην ψυχολογία των παιδιών, κάθε αξιολόγηση θα μπορούσε να λάβει υπόψη ότι στο Ορφανοτροφείο εισερχόταν και εξερχόταν πλήθος ορφανών με διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο. Ο διαφορετικός τρόπος εκδήλωσης της συμπεριφοράς τους έκανε ακόμη πιο δύσκολο το παιδαγωγικό έργο²¹³. Εξαιτίας της αιχμαλωσίας, κάποιες αρνητικές συμπεριφορές ήταν εύκολο να επανεμφανιστούν και σε κάποιες περιπτώσεις επανεμφανίστηκαν.²¹⁴

Αν και κάποιες ποινές ήταν αυστηρές, δεν επιβλήθηκαν ποτέ σωματικές ποινές. Οι ύβρεις, οι βαρβαρότητες και η επιβολή σωματικής βίας καταδικάζονταν από τα «Αξιώματα Παιδαγωγίας» επειδή «απαμβλύνουσι την ψυχήν και μέχρι παντελούς αναισθησίας».²¹⁵ Στο Ορφανοτροφείο δεν επιβλήθηκε οριστική απομάκρυνση κάποιου παιδιού λόγω παραβατικής συμπεριφοράς όπως δήλωσε η διοικούσα επιτροπή.²¹⁶ Εκτός από την επιβολή ποινών, στο Ορφανοτροφείο υπήρχαν και επιβραβεύσεις. Η διαγωγή και η σχολική επίδοση συνδέονταν με την επιλογή κάποιων ορφανών για σπουδές εκτός του Ορφανοτροφείου, όπως συνέβαινε με την αποστολή τους στο Κεντρικό Πολεμικό Σχολείο του Ναυπλίου.²¹⁷

2. Το Ορφανοτροφείο του Θεόφιλου Καΐρη στην Άνδρο [1835 – 1849]

Το ορφανοτροφείο του Θεόφιλου Καΐρη στην Άνδρο ιδρύθηκε το 1835 από τον «ελευθερόφρονα στοχαστή και πρωτοπόρο διαφωτιστή»,²¹⁸ κληρικό Θεόφιλο Καΐρη. Ο Καΐρης επιθυμούσε την ίδρυση ενός ορφανοτροφείου στην

²¹¹ Α. Ι. Κλάδου, *Εφημερίς (ALMANACH) του Βασιλείου της Ελλάδος δια το έτος 1837*, Αθήναι, 1837, σ.156.

²¹² Ι.Δ. Μαστρογιάννης, *Ιστορία της κοινωνικής πρόνοιας...*ό.π., σ. 65. Γ. Ληξουριώτης, *Κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις...*ό.π., σ.146-147.

²¹³ Χ. Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή περίοδο...*, ό.π., σ. 174-175.

²¹⁴ Βλ. και Ε.Γ. Πρωτοψάλτης, *Ιστορικά έγγραφα περί αρχαιοτήτων και λοιπών μνημείων της ιστορίας κατά τους χρόνους της Επανάστασης και του Καποδίστρια*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 59, Αθήναι 1967, σ. 173. Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική...*, ό.π., σ.381.

²¹⁵ ΔΑΣΚ, τ. Α', σ.215. Ελ. Καλλιγά, *Η πρόνοια για το παιδί...*, ό.π., σ.69. Πβ. Αθαν. Φ. Τσιπλητάρης, *Ψυχοκοινωνιολογία της σχολικής τάξης*, Αθήνα 1998, σ.221.

²¹⁶ ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.56, Σχολικά, 19.1.1833.

²¹⁷ Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα...*, ό.π., σ. 84-85.

²¹⁸ Γ. Καρά, *Καΐρης – Κούμας, Δύο πρωτοπόροι δάσκαλοι*, 1977 σ. 35.

Άνδρο ήδη από το 1826. Είχε αποφασίσει να αφιερώσει τη ζωή του στην περιθαλψη όσων παιδιών περιφέρονταν στους δρόμους και γι αυτό είχε αποφασίσει την ίδρυση ενός ιδρύματος όπου θα στεγάζονταν και θα μορφώνονταν τα ορφανά παιδιά της Ελλάδας. Σε επιστολή του προς τους Έλληνες του Λιβόρνο τόνιζε την ανάγκη ίδρυσης ενός «*Ορφανικού καταστήματος εν τη νήσω Άνδρω, δια να περιθάλλωνται εις αυτό άπορα και πτωχά ορφανά, τρεφόμενα, ενδυσόμενα και παιδευόμενα την αρμόζουσαν εις αυτά παιδείαν, και[...] να διδάσκονται αι [...] αναγκαίαι γνώσεις*»²¹⁹.

Η συγκέντρωση του απαραίτητου κεφαλαίου για την ανέγερση του ορφανοτροφείου έγινε είτε από ντόπιους κατοίκους είτε από Έλληνες του Εξωτερικού. Ο Καΐρης έκανε το 1828 περιοδεία στα εύπορα νησιά του Αιγαίου για να συγκεντρώσει χρήματα αλλά και το 1832 επισκέφθηκε τις μεγάλες Ευρωπαϊκές πόλεις όπου βρίσκονταν ελληνικές κοινότητες.²²⁰ Τα εγκαίνια του ορφανοτροφείου έγιναν τον Σεπτέμβριο του 1835, όμως η λειτουργία του άρχισε τον Ιανουάριο του 1836.²²¹ Τα παιδιά που στεγάστηκαν στο ορφανοτροφείο του Θ. Καΐρη ήταν παιδιά των Ελλήνων αγωνιστών της Επανάστασης αλλά και ορφανά που εντόπισε ο Καΐρης περιπλανώμενα στους δρόμους και τα περισυνέλεξε για να τα σπουδάσει και να τα βοηθήσει να επιβιώσουν²²². Είναι πιθανόν στο ορφανοτροφείο του Θ. Καΐρη να στεγάζονταν και παιδιά που γονείς τους επιθυμούσαν να μορφωθούν από έναν φωτισμένο δάσκαλο της εποχής αναλαμβάνοντας να πληρώσουν τα έξοδα παραμονής τους στο ίδρυμα.²²³

Ο Καΐρης έδινε μεγάλη σημασία σε κάθε λεπτομέρεια της διαμονής και της διατροφής των παιδιών και η μέθοδος διδασκαλίας του οδηγούσε σε ανάπτυξη διαπροσωπικών σχέσεων μεταξύ του ίδιου και των μαθητών του. Προσπαθούσε να εξαλείφεται κάθε απόσταση μεταξύ διδασκόντων και διδασκομένων²²⁴. Στο ορφανοτροφείο και στο σχολείο που λειτουργούσε εντός του Ιδρύματος φοίτησαν περισσότεροι από εξακόσιοι μαθητές από την

²¹⁹ Ο.π., σ. 46.

²²⁰ Γ. Ληξουριώτη, *Οι κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις για το παιδί τον πρώτο αιώνα του Νεοελληνικού κράτους*, εκδ. «Δωδώνη», Αθήνα-Γιάννινα 1986, σ.147.

²²¹ Κ. Ξυραδάκη, *Ευανθία Καΐρη (1799-1866), η πρώτη Ελληνίδα της νεότερης Ελλάδας που διέδωσε τη μόρφωση*, 1984, σ.126.

²²² Δ. Κυρτάκος, *Θεόφιλος Καΐρης, το αμαρτωλό τέκνο του ελληνικού διαφωτισμού, Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, τευχ. 23, 1984, σ.38.

²²³ Γ. Ληξουριώτη, *Οι κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις...*, ό.π., σ.147.

²²⁴ Δ. Κυρτάκος, *Θεοφιλος Καΐρης*....ό.π., σ.39. Γ. Καράς, *Καΐρης- Κούμας*....ό.π., σ.48.

Ελλάδα και το εξωτερικό.²²⁵ Ο συνηθισμένος αριθμός των παιδιών που στεγαζόταν στο ορφανοτροφείο ανερχόταν στα σαράντα οχτώ.²²⁶

Στο σχολείο του ορφανοτροφείου εφαρμόστηκε το αλληλοδιδασκτικό σύστημα, δηλαδή οι μαθητές των μεγαλύτερων τάξεων δίδασκαν τους μαθητές των μικρότερων. Ο Θεόφιλος Καΐρης ήταν ο μοναδικός δάσκαλος του σχολείου. Πολλοί σημαντικοί Έλληνες ήταν απόφοιτοι του όπως ο Θεόδωρος Δεληγιάννης, ο Αθανάσιος Κυζηκινός, κ.α.²²⁷ Στο σχολείο του ορφανοτροφείου φοιτούσαν και κορίτσια μαθήτριες, όπως εξάγεται από τα απομνημονεύματα του Ανδρέα Συγγρού.²²⁸

Το 1839 ο Καΐρης κατηγορήθηκε ότι η διδασκαλία του είχε απομακρυνθεί από την ορθόδοξη πίστη και διδασκαλία. Ως αποτέλεσμα, υπέστη εγκλεισμούς σε μοναστήρια, καθαίρεση και τελικά, απελάθηκε στο εξωτερικό το 1842. Το ορφανοτροφείο σε όλη αυτή τη διάρκεια παρέμεινε κλειστό. Οι τρόφιμοί του, επέστρεψαν στις πατρογονικές εστίες ενώ οι κυβέρνηση ανέλαβε την περίθαλψη μόνο επτά ορφανών.²²⁹ Ύστερα από την ψήφιση του Συντάγματος του 1844, ο Καΐρης μπόρεσε να επιστρέψει στην Άνδρο και να ξεκινήσει, για δεύτερη φορά, τη λειτουργία του ορφανοτροφείου του. Ωστόσο, η δεύτερη περίοδος λειτουργίας του ορφανοτροφείου δεν είχε τη δυναμική της πρώτης περιόδου. Τα χρήματα για την στέγαση των ορφανών ήταν ελάχιστα και συγκεντρώθηκαν από Έλληνες ομογενείς της Αγγλίας.²³⁰ Οι διωγμοί σε βάρος του Καΐρη συνεχίστηκαν και τον Μάρτιο του 1849 το ορφανοτροφείο θα κλείσει οριστικά. Ο Καΐρης άφησε την τελευταία του πνοή στις φυλακές της Σύρου το 1852.²³¹

Μία από τις πρώτες ενέργειες του Όθωνα, μετά την ενηλικίωσή του, ήταν το διάταγμα της 1.12.1836 «περί διοικήσεως των αγαθοεργών καταστημάτων» το οποίο αποτέλεσε το πλαίσιο λειτουργίας των δημοτικών «νοσοκομείων, ορφανοτροφείων, νοθοτροφείων κλπ.».²³²

²²⁵ Γ. Καράς, *Καΐρης – Κούμας*...ό.π., σ.50. Φ. Βώρου, «Η εκπαιδευτική προσπάθεια του Θ. Καΐρη και η δίωξή του», *Διαβάζω*, τευχ.106, 1984, σ.27.

²²⁶ Ευ. Θωμόπουλου, *Προστασία του ανήλικου*, 1981, σ.134.

²²⁷ Γ. Ληξουριώτη, *Οι κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις*..., ό.π., σ.148-149.

²²⁸ Κ. Ξυραδάκη, *Ευανθία Καΐρη*...,ό.π., σ.96. Γ. Καράς, *Καΐρης – Κούμας*..., ό.π., σ.50.

²²⁹ Γ. Ληξουριώτη, *Οι κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις* ..., ό.π., σ. 149.

²³⁰ Γ. Καράς, *Καΐρης – Κούμας*..., ό.π., σ.72.

²³¹ Γ. Ληξουριώτη, *Οι κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις*..., ό.π., σ. 149.

²³² Απόφαση Εφετείου Αθηνών, αρ. 1075/1901, «Θέμις», ΙΓ', σ.184.

Το διάταγμα όριζε ότι τα αγαθοεργή δημοτικά ιδρύματα θα διοικούνταν από «αδελφάτα» , ένα δημοτικό συμβούλιο που αποτελούνταν από τον Δήμαρχο της περιοχής σε θέση προέδρου και τέσσερα (4) μέλη που εκλέγονταν από τα δημοτικά συμβούλια. Τα ιδιωτικά ιδρύματα θα διοικούνταν με τον τρόπο που όριζε ο ιδρυτής και ενέκρινε η δημοτική αρχή. Για την περίοδο αυτά, και μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1850, δεν υπάρχει ένδειξη λειτουργίας κάποιου ορφανοτροφείου τόσο στην περιοχή της πρωτεύουσας όσο και στις υπόλοιπες περιοχές της Ελλάδας. Τα ορφανά παιδιά, περιστασιακά, περισυλλέγονταν από το Δήμο και τοποθετούνταν σε διάφορες ελληνικές οικογένειες με αμοιβή.²³³

²³³ Γ. Ληξουριώτη, *Οι κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις...*, ό.π., 149-150.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΟΜΕΣ ΣΤΗΡΙΞΗΣ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ (1851-1865)

Οι μελέτες των ιστορικών στα θέματα της επαιτείας και της φτώχειας στα αστικά κέντρα της Ελλάδας τον 19^ο αι. έχουν καταλήξει στη διαίρεση του αιώνα σε δύο χρονικές περιόδους. Και αυτό γιατί, από τη δεκαετία του 1850 τα συγκεκριμένα ζητήματα έχουν υποστεί παντοειδώς μεταβολές τόσο από κοινωνικό-οικονομικής πλευράς όσο και στον ρόλο του κράτους και της ιδιωτικής πρωτοβουλίας ξεχωριστά για την επίλυση αυτών των φαινομένων. Η πρώτη ξεκινά από την ίδρυση του ελληνικού κράτους (1828/30) έως και τις αρχές, περίπου, του 1860 και η δεύτερη μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα²³⁴.

Χαρακτηριστικά της Προεπαναστατικής περιόδου(«...ενεργός ανάμειξη ξένων δυνάμεων στα εσωτερικά της χώρας, συνέχιση και ενίσχυση του παραδοσιακού γαιοκτητικού κατεστημένου των κοτζαμπάσηδων, πελατειακό σύστημα, υπεροχή των παλαιών δυνάμεων και μέσα στον νέο κρατικό σχηματισμό, κατάλυση του κράτους δικαίου και απόλυτος έλεγχος του κράτους από τα κυρίαρχα συμφέροντα...» συνεχίζουν την ύπαρξή τους στο ανεξάρτητο ελληνικό κράτος συμβάλλοντας στη διαμόρφωση αρνητικών όψεων του²³⁵.

Η επαιτεία, ένα ζήτημα που ακολούθησε τα «μετεπαναστατικά» χρόνια, λόγω του ότι ήταν συνδεδεμένη με τη μετάδοση ασθενειών αλλά και του ολοένα αυξανόμενου αριθμού των επαιτών, έστρεψε την προσοχή της κραταιώσας εξουσίας της Αθήνας στο φαινόμενο αυτό²³⁶. Μετά το 1850 αρχίζει η περίοδος ανάπτυξης της εκβιομηχάνισης της χώρας²³⁷ με σημαντικό κέντρο στην Αττική, τον Πειραιά στον οποίο μετεγκαθίστανται πληθυσμοί από διάφορα μέρη της Ελλάδας σε ήδη υπάρχουσες συνοικίες με κριτήριο παραμονής τους σ' αυτές, την κοινή τοπική καταγωγή. Αυτές οι συνοικίες παίρνουν το όνομα του τόπου προέλευσης των κατοίκων(π.χ. Υδρέικα και

²³⁴ Γ. Χ. Κούζας, *Η επαιτεία στην πόλη. Μορφές οργάνωσης-στρατηγικές επιβίωσης-ταυτότητες*, εκδ. «Παπαζήση», Αθήνα 2017, σσ. 253-254.

²³⁵ Ο.π., σσ. 254-257. Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος και Κοινωνία στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, στον τόμο: Δ. Γ. Τσαούσης(επιμ.), *Όψεις της Ελληνικής Κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα*, εκδ. «Βιβλιοπωλείον της Εστίας», Αθήνα 1984, σσ. 39-54.

²³⁶ Εντ. Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος*, μτφρ. Α. Σπήλιος, Αφοί Τολίδη, Αθήνα χ.χ, σ. 281.

²³⁷ Χρ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο-Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σσ. 113-114.

Μανιάτικα του Πειραιά) και κυριαρχούν σε αυτές η φτώχεια και η εξαθλίωση²³⁸.

Η ίδια επικρατούσα κατάσταση κυριαρχεί και στην Αθήνα από το 1860, δημιουργώντας στην πρωτεύουσα συνοικίες με «κοινή τοπική και επαγγελματική ομοιογένεια»(οικισμός των Αναφιώτικων, από Αναφιώτες οικοδόμους²³⁹). Σ' αυτήν την περίπτωση όμως, οι μέτοικοι των Αθηνών δεν βρίσκονται στην απόλυτη εξαθλίωση, σε σύγκριση με τους μετοίκους του Πειραιά, αλλά μπορούν να βγάλουν έστω και μετά δυσκολίας τα προς το ζην τους, όντας στο πλαίσιο μιας «αξιοπρεπούς περιθωριακότητας²⁴⁰». Τέλος, μια άλλη κατηγορία επαιτών, τόσο στην πόλη όσο και στην περιφέρεια, ήταν και οι ζητιάνοι, κοινωνικό στρώμα, στο οποίο μπορούσε εύκολα να περιπέσει κάποιος, ενώ δύσκολη ήταν η κοινωνική και οικονομική ανέλιξή του²⁴¹.

Σημαντική ήταν η φιλανθρωπική δράση της Εκκλησίας²⁴², συλλόγων, ιδρυμάτων και εταιρειών στις ασθενέστερες οικονομικά πληθυσμιακές ομάδες. Οι σύλλογοι και οι εταιρείες ασκούσαν το προνοιακό τους έργο σε α) «ορφανά και άπορα ανήλικα παιδιά» β) και σε ενήλικες περιπλανώμενους απόρους(ζητιάνοι, άστεγοι). Τα ιδρύματα που δραστηριοποιούντο στον περιορισμό της παιδικής επαιτείας ήταν: 1) Το Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών, 2) Ορφανοτροφεία «Αμαλίσιον» και «Χατζηκώνστα» και 3)Η Σχολή Απόρων Παίδων του «Παρνασσού». Για τους ενήλικες απόρους υπεύθυνα ήταν τα παρακάτω ιδρύματα και σύλλογοι: η Ελεήμων Εταιρεία (1864), ο Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως, η Φιλόπτωχος Εταιρεία Κυριών (1874), ενώ για τη φροντίδα των ασθενών υπήρχε ο Ευαγγελισμός (1884), το Δρομοκαΐτειο (1887) και το Άσυλο Ανιάτων (1893)²⁴³.

Στην Ελλάδα η φιλανθρωπική δράση για τα ορφανά και απροστάτευτα παιδιά βρίσκεται σε σημείο εξέλιξης από το 1850 μέχρι τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα. Οι προτάσεις όμως για τον τρόπο διαχείρισης αυτών των παιδιών στα αστικά κέντρα διατυπώθηκαν στις ευρωπαϊκές χώρες ήδη από το

²³⁸ Γ. Χ. Κούζας, *Η επαιτεία στην πόλη...ό.π.*, σσ. 261, 264- 266.

²³⁹ Ρωξ. Καυταντζόγλου(με τη συμμετοχή της Φ. Καμούτση), *Στη σκιά του ιερού βράχου. Τόπος και μνήμη στα Αναφιώτικα*, ΕΚΚΕ-Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001.

²⁴⁰ Λίλ. Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1904-1940*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 2001, σ. 82.

²⁴¹ Γ. Χ. Κούζας, *Η επαιτεία στην πόλη...ό.π.*, σσ. 266-268.

²⁴² Ιω. Μαστρογιάννης, *Ιστορία της Κοινωνικής Πρόνοιας της Νεωτέρας Ελλάδος(1821-1960)*, σσ. 24-25.

²⁴³ Γ. Χ. Κούζας, *Η επαιτεία στην πόλη...ό.π.*, σσ. 286-288.

1830-1860, καθώς τα αποτελέσματα των στατιστικών υπηρεσιών έδειξαν την άρρηκτη σχέση των περιθωριοποιημένων παιδιών με μια υποβόσκουσα νεανική παραβατικότητα. Χαρακτηριστικά γνωρίσματα που παρατηρήθηκαν σ' αυτήν την ομάδα παιδιών ήταν η περιφρόνηση της θρησκείας, των ηθικών αξιών αλλά και των επικρατούσων αξιών της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου, ο ανθυγιεινός τρόπος ζωής και η απουσία από το σχολείο²⁴⁴.

Παρεπόμενο των παραπάνω χαρακτηριστικών γνωρισμάτων των απόρων παιδιών ήταν η ίδρυση φιланθρωπικών εταιρειών οι οποίες είχαν ως απώτερο στόχο τη δημιουργία «*χρήσιμων*» πολιτών στην κοινωνία. Ειδικότερα προσπαθούσαν με μια σειρά παιδαγωγικών πρακτικών να δημιουργήσουν στους τρόφιμους νέες έξεις από αυτές που είχαν πριν τη εισαγωγή τους στο ίδρυμα και να τους διδάξουν ότι αποκλειστικά εφόδιά τους στη μετέπειτα ζωή τους είναι η εργασία και η πειθαρχία²⁴⁵.

1. Αμαλίο Ορφανοτροφείο (1855)

Η κίνηση της Μαρίας Υψηλάντη να φιλοξενήσει και να περιθάλψει στην οικία της είκοσι περίπου ορφανά κορίτσια, με το πέρας της επιδημίας της χολέρας, που είχε πλήξει Αθήνα και Πειραιά κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου (1854-1857) οδήγησε στην δημιουργία της «Φιλανθρωπικής Εταιρίας Κυριών»²⁴⁶, η οποία ίδρυσε το 1855 το Αμαλίο Ορφανοτροφείο, ίδρυμα το οποίο, εξ ου και το όνομά του, βρισκόταν υπό την φροντίδα της βασίλισσας Αμαλίας²⁴⁷. Σημαντική ήταν η προσφορά του Ανδρέα Συγγρού να κληροδοτήσει «τα χωρία Σκάλα Ωρωπού, Δήλεσι, Χαλκούτσι, χωρίον

²⁴⁴ Β. Θεοδώρου, σσ. 55-56.

²⁴⁵ Ο.π., σσ. 56-57.

²⁴⁶ Την εταιρία απάρτιζαν η Μαρία Υψηλάντη, η Κυριακούλα Κριεζή, η Ανδρομάχη Ρενιέρη, η Λουκία Ρίζου και η Ζωή Σούτσου.

²⁴⁷ ΕτΚ, φ. 26(25.06.1855), σ. 173. [«Διάταγμα: Περί συστάσεως εν Αθήναις ορφανοτροφείου κορασιών υπό την προστασίαν της Α.Μ. της Βασιλίσσης.» «*Επί τη προτάσει του Ημετέρου επί των Εσωτερικών Υπουργού. Λαβόντες υπ' όψιν την υποβληθείσαν ημίν αναφοράν των Κυριών Μαρίας Υψηλάντου, Ζωής Σούτσου, Κυριακούλας Κριεζή, Ανδρομάχης Μ. Ρενιέρου, και Λουκίας Ρίζου, περί της εν Αθήναις συστάσεως ορφανοτροφείου κορασιών, υπό την προστασίαν της Βασιλίσσης, λίαν αγαπητής ημών συζύγου, απεφασίσαμεν και διατάττομεν. 1) Εγκρίνεται η εν Αθήναις σύστασις ορφανοτροφείου κορασιών, συντηρουμένου υπό φιλανθρωπικής Κυριών εταιρίας υπό την προστασίαν της Βασιλίσσης, ημετέρας λίαν αγαπητής συζύγου, και την επωνυμίαν Αμαλίο ορφανοτροφείον Κορασιών. 2) Εγκρίνεται και ο διά της από 8 τρέχοντος μηνός αναφοράς του Ημετέρου Υπουργού των Εσωτερικών υποβληθείς Ημίν οργανισμός του καταστήματος. Ο Ημέτερος επί των Εσωτερικών Υπουργός θέλει εκτελέσει και δημοσιεύσει τον παρόν Διάταγμα. Εν Αθήναις, την 8 Ιουνίου 1855*»]. ΕτΚ, φ. 286(24.11.1889), σ. 1325.

Ωρωπός, Μαρκόπουλον και Μαλακάσα μετά των ορίων των» στο Ίδρυμα με την προϋπόθεση να εγκατασταθεί «θεραπευτήριο προς νοσηλείαν» παιδιών έως δώδεκα χρονών ανεξαρτήτου φύλου²⁴⁸. Οι οικονομικοί του πόροι προέρχονταν από τις χρηματικές συνδρομές των ευκατάστατων ομογενών της διασποράς²⁴⁹. Η πορεία των εγγεγραμμένων κοριτσιών από την ίδρυση του Ορφανοτροφείου έως το 1884 παρουσιάζεται αυξητική. Στο ίδρυμα περιθάλπονταν, εκτός από τα ορφανά κορίτσια από τους δύο γονείς, και κορίτσια ορφανά από έναν γονέα με την υποχρέωση του τελευταίου να καταβάλει μηνιαίως τα έξοδα του παιδιού του²⁵⁰. Στις υποχρεώσεις του Ορφανοτροφείου, όπως διατύπωσαν οι γυναίκες της «Φιλανθρωπικής Εταιρίας», εντάσσονταν και η ηθική ανατροφή²⁵¹ των κοριτσιών στο ίδρυμα συμβάλλοντας στην κοινωνική πρόοδο²⁵².

²⁴⁸ Γιαν. Ληξουριώτη, *Οι κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις...ό.π.*, σ. 152.

²⁴⁹ ΕτΚ, φ. 26(25.06.1855), σ. 174. [*«...Η πενταμελής επιτροπή, ...Συγχρόνως δέ θέλει φροντίσει να καταγραφώσι και μέλη της εταιρίας εξ ομογενών Κυριών εντός και εκτός του Κράτους. Τα καταγραφόμενα μέλη υποχρεούνται να συνεισφέρωσιν άπαξ μεν, άμα καταγραφέντα και λαβόντα το δίπλωμα, μίαν ποσότητα προαιρετικής όχι ολιγωτέραν των δραχμών πενήντα· να πληρώσωσι δε και δραχμάς τρεις κατά μήνα ή δραχμάς τριάκοντα εξ' κατ' έτος. Όσαι δέ προσφέρωσιν άπαξ 300-400 δρ. επονομάζονται ευεργέτιδες, καταγραφόμεναι εις τον εν τω ορφανοτροφείω διατηρούμενον Κώδικα των ευεργετών και καθιδρυτών του καταστήματος...Κύριοι δε ομογενείς, προσφέροντες κληροδοτήματα άπαξ, ή άλλα συντελούντα εις συντήρησιν του Καταστήματος, ή και ανωτέραν των 500 δραχμών συνδρομήν ετησίαν, ούτοι ονομάζονται Συντηρηταί του ορφανοτροφείου, οι δε συνεισφέροντες συνδρομήν ετησίαν πενήντα δραχμών ονομάζονται συνδρομηταί...»*].

²⁵⁰ ΕτΚ, φ. 188(8.12.1882), σ. 1282. *«...Όρος απαράβατος και απαρασάλευτος ο περι παραδοχής των κορασίων είναι η πατρόθεν και μητρόθεν απορφάνωσις· ηλικία δέ απαιτείται όχι κατωτέρα των επτά ετών, ουδ' ανωτέρα των δέκα προς παραδοχήν αυτών. Επιτρέπεται δέ τη διοίκουση επιτροπή η παραδοχή εν τω Ορφανοτροφείω και ορφανών πατρόθεν μόνον ή μητρόθεν επί μηνιαία πληρωμή δρχ. νέων τεσσαράκοντα, προπληρονομένη κατά τετραμηνίαν, είτε υπό συγγενών, είτε υπ' άλλων. Αλλά τούτο δεν ισχύει διά τα εν τω Ορφανοτροφείω ήδη διαβιούντα ορφανά, άτινα θέλουσιν αποτίνει και εν τω μέλλοντι, μέχρι της εξόδου αυτών, το μέχρι τούδε καταβαλλόμενον ποσόν δραχμών παλαιών τριάκοντα πέντε...»*.

²⁵¹ ΕτΚ, φ. 26(25.06.1855) σ. 175 *«...Σκοπός του ορφανοτροφείου είναι το να μορφώση εκ των εν αυτώ ενδιαιτομένων κορασίων φρονίμους και κοσμίας παρθένους, χρηστάς οικοκυράς, χρήσιμους και αγαθάς εις την κοινωνίαν γυναίκας· όθεν και η βάση της ανατροφής αυτών θέλει είσθαι χριστιανική αγωγή και άσκησις προς απόκτησιν των χριστιανικών και κοινωνικών αρετών· η προς θεόν ευσέβεια προ πάντων, το προς τους ανωτέρους σέβας, η προς τον πλησίον αγάπη, η φιλανθρωπία, η ταπεινοφροσύνη, η κοσμιότης, η εγκράτεια, η καρτερία, και η φιλεργία, θέλουν είσθαι αι κυριώτεραι αυτών εξασκήσεις. Εκ δε των γνώσεων και έργων θέλουν διδάσκεσθαι όσα συντελούσιν εις το ν' αναδείξωσι autάς φιλοπόνους και φρονίμους της οικίας οικονόμους και χρησιμωτάτας εις την κοινωνικήν τάξιν, εις ην προσδιορίζονται και ιδίως εις την ευτυχή μεσαίαν τάξιν του φιλοπόνου και εργατικού λαού...Εν συνόψει η ανατροφή των κορασίων τούτων περιορίζεταΒι εις την μάθησιν και άσκησιν των χριστιανικών αρετών της ηθικής και των καθηκόντων της αξιοτίμου γυναικός· όθεν εκ μεν των γραμμάτων θέλουσι μανθάνειν ου μόνον το αναγιγνώσκειν ελευθέρως και γράφειν, αλλά και το να λαλώσιν ορθώς και να γραφώσιν οπωσούν με ορθογραφίαν και να εννοώσι καλώς την καθαρώς λαλουμένην Ελληνικήν. Τα αναγκαιότερα της πρακτικής αριθμητικής προς μάθησιν και τήρησιν των οικιακών καταστάχων, τα κυριώτατα της συνοπτικής γεωγραφίας και ιστορίας και μάλιστα τα της Ελλάδος. Προ παντός δε άλλου τα της θρησκείας δηλ. Κατήχησιν και Ιεράν ιστορίαν,*

Σκοπός του ιδρύματος ήταν να αποκτήσουν τα φιλοξενούμενα κοράσια χριστιανικές και κοινωνικές αρετές μέσω ενός συστήματος διδασκαλίας που περιλάμβανε γραφή, ανάγνωση, βασικές γνώσεις αριθμητικής, γεωγραφίας και ελληνικής ιστορίας, καθώς και οικιακές εργασίες, βοηθώντας το προσωπικό του Ορφανοτροφείου. Στο πρόγραμμα διδασκαλίας εντάσσονταν επίσης, η καθημερινή φροντίδα και η ενασχόληση των ηλικιακά μεγαλύτερων κοριτσιών με τα μικρότερα, προετοιμάζοντας τα, επομένως, για το μελλοντικό ρόλο που θα επιτελούσαν, αυτόν της μητέρας²⁵³. Αξίζει να λεχθεί ότι η συνολική εκπαίδευση των κοριτσιών στο Αμαλιείο Ορφανοτροφείο αντικατοπτρίζει την αντίστοιχη των γυναικών του 19^{ου} αιώνα. Οι «γυναικείες τέχνες» θα αποτελούσαν ένα σημαντικό πλεονέκτημα για τη μετέπειτα ζωή των κοριτσιών, ύστερα από την έξοδό τους από το ίδρυμα²⁵⁴.

Στον κανονισμό του Αμαλιείου Ορφανοτροφείου καταγράφεται με κάθε λεπτομέρεια το ημερήσιο πρόγραμμα που ακολουθούν τα κορίτσια από το πρωί που θα ξυπνήσουν έως και το βράδυ που θα βρεθούν στα κρεβάτια τους, το οποίο συμπεριλαμβάνει τακτοποίηση του κοιτώνα, προσευχή, διδασκαλία των μαθημάτων τους, ενασχόληση με εργόχειρα, περιπάτους δύο φορές την εβδομάδα και παρακολούθηση της λειτουργίας στην εκκλησία του ιδρύματος κάθε Κυριακή και τις επίσημες γιορτές²⁵⁵. Εκτός από το καθημερινό πρόγραμμα, ο Κανονισμός του Αμαλιείου Ορφανοτροφείου περιλαμβάνει μια

τας καθημερινάς προσευχάς και την έννοιαν αυτών, ώστε να εννοώσιν autάς και να μη τας αποστοματίζωσι μόνον ως ψιττακοί, καθώς και παν ό,τι αν διδάσκωνται πρέπει να το εννοώσι και να το εκφράζωσι κατ' έννοιαν. Εν γένει πρέπει να διδάσκωνται όσα εις τα δημοτικά σχολεία, τα εντελώς διωργανισμένα(ανώτερον και κατώτερον τμήμα αυτών) είναι διατεταγμένα μαθήματα, γυμναζόμενα ιδίως εις το να εκθέτωσιν ορθώς και σαφώς τας ιδέας των προφορικώς τε και εγγράφως. Εκ δε των χειροτεχνημάτων και γυναικειών έργων πρέπει να μανθάνωσιν εν γένει όσα συντείνουσι προς όφελος αυτών των ιδίων και της κοινωνίας, εις ην προετοιμάζονται. Ιδίως δε ραπτικήν και κεντιστικήν παντός είδους, πλύσιμον ψιλών και χονδρών ενδυμάτων καθ'όλην την εντέλειαν, μαγειρικήν προς κατασκευήν των κυριωτέρων τουλάχιστον εδεσμάτων, εν γένει δε όλην την οικιακήν υπηρεσίαν και διακόσμησιν, και όσα καλή οικοδέσποινα οφείλει να γνωρίζη εντελώς. Προς απόκτησιν τούτων οφείλουσι τα κοράσια να λαμβάνωσι μέρος εις όλην την οικιακήν υπηρεσίαν του καταστήματος, βοηθούσαι εναλλάξ εις όλας τας εσωτερικάς εργασίας, οίον εις πλύσιν, εις μαγειρείον, εις την διάταξιν και διακόσμησιν των πραγμάτων και την λοιπήν περιποίησιν της οικίας· αι δε πλέον ηλικιωμένοι θέλουσιν επιφορτίζεσθαι να προσέχωσι και να περιποιώνται τας μικροτέρας αδελφάς των εις πάσαν περίστασιν... ».

²⁵² Μ. Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους...ό.π.*, σσ. 131-134.

²⁵³ Α. Παπαδόπουλος, *Το Αμαλιέον Ορφανοτροφείον Κορασίων επί τη εκατονταετηρίδι του (1855-1954)*, Αθήνα 1954, σ. 17.

²⁵⁴ Μ. Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους...ό.π.*, σσ. 137-139.

²⁵⁵ Βλ. *Κανονισμός της εσωτερικής διοικήσεως του εν Αθήναις Εθνικού Ορφανοτροφείου των κορασίων*, Αθήνα 1881 και Σπ. Παγανέλης, «*Η φιλανθρωπία εν Αθήναις. Το Αμαλιέον Ορφανοτροφείον*», Εστία 452 (26 Αυγούστου 1884), σσ. 545-546.

σειρά αμοιβών και ποινών απαραίτητων για την ορθή λειτουργία του ιδρύματος. Η επίσκεψη του επιθεωρητή Σπυρ. Παγανέλη στο Αμαλιείο Ορφανοτροφείο άφησε εξαιρετικές εντυπώσεις στον ίδιο για το εκπαιδευτικό σύστημα αυτού του Ιδρύματος²⁵⁶.

Η Διοικούσα Επιτροπή του Αμαλιείου Ορφανοτροφείου έδειχνε εμπράκτως το ενδιαφέρον της για τα ορφανά κορίτσια με την κοινωνική και επαγγελματική τους αποκατάσταση και μετά την αποχώρησή τους από το ίδρυμα. Ειδικότερα, με τη διαμεσολάβηση της Επιτροπής τα κορίτσια εύρισκαν εργασία είτε ως υπηρετικό προσωπικό, είτε ως παιδαγωγοί σε οικίες εύπορων οικογενειών. Επιπροσθέτως, κατά την αποχώρησή τους από το ίδρυμα προικοδοτούνταν με χρηματικό ποσό²⁵⁷ που προέρχονταν από την πώληση των χειροτεχνημάτων τους, ενώ δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που τα μέλη της Επιτροπής είχαν αναλάβει το ρόλο εύρεσης συζύγου. Ακόμη συχνό ήταν το φαινόμενο το Αμαλιείο Ορφανοτροφείο να λαμβάνει και αιτήσεις ανδρών που επιθυμούσαν να νυμφευθούν κορίτσια από το ίδρυμα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Έλληνα μετανάστη από τη Αυστραλία, Παν. Δρασσά, ο οποίος με επιστολή του²⁵⁸ παραθέτει το σχετικό αίτημα, ενώ παράλληλα εξηγεί ότι λόγω της απόστασης, την επιλογή συζύγου θα την κάνουν οι αδελφές του. Η Διοικούσα Επιτροπή του Αμαλιείου Ορφανοτροφείου απαντώντας στην επιστολή του, δέχεται να τον επισκεφθούν γι' αυτό οι στενοί

²⁵⁶ Μ. Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους...ό.π.*, σσ. 144-146, 148.

²⁵⁷ ΕτΚ, φ. 26 (25.06.1855), σ. 175 «...Τα εργόχειρα των κορασίων αφού φθάσωσιν εις ικανήν εντέλειαν θέλουσι χρησιμεύσει ως πόρος του κατάστήματος· αλλ' εν μέρος ανάλογον της αξίας αυτών(το ήμισυ, ή τα δύο τρίτα) θέλουν προσδιορισθή προς όφελος του εργαζομένου κορασίου, και θέλει εξασφαλισθή ως ιερόν, παρακατατιθέμενον εκάστοτε εις το ταμειυτήριο της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος εν ονόματι αυτού του κορασίου. Το συμποθησόμενον θέλει χρησιμεύσει εις το κοράσιον μετά την έξοσόν του εκ του καταστήματος, ως εφόδιον. Παρεκτός τούτου έκαστον κοράσιον πριν ή εξέλθη του καταστήματος οφείλει να γνωρίζη μίαν τινα των γυναικείων τεχνών ειδικώς και εντελώς εκτός των άλλων αυτού γνώσεων, διά της οποίας να δύναται εν ανάγκη να πορίζηται εντίμως τα προς διατήρησιν εαυτού αναγκαία, όταν η χρεία το καλέση. Το κατάστημα υποχρεούται ου μόνον εις την χρηστήν και κόσμιον αγωγήν των εν αυτώ παραλαμβανομένων κορασίων, αλλά και εις την των εξερχομένων υποτρόφων της εταιρίας περαιτέρω διαγωγήν και αποκατάστασιν, ώστε να φροντίξη και περί της εις την κοινωνίαν εντίμου διαβιώσεως αυτών προμηθεύον εις εκάστην των εξερχομένων κοινωνικήν ύπαρξιν ανάλογον με τα ηθικά και φυσικά αυτής προτερήματα. Πριν δε εξέλθωσιν εκ του καταστήματος, υποχρεούνται να υπηρετώσι δύο έτη εντός και προς όφελος του καταστήματος, και τούτο θέλει γίνεσθαι καθόσον ημπορεί να έχη χρείαν της υπηρεσίας των το κατάστημα. Η δε επιτροπή επομένως θέλει προσδιορίζει μίαν ενιαυσίαν χρηματικήν αμοιβήν εις την υπηρετούσαν αναλόγως της ικανότητος αυτής και της εκτελουμένης υπ' αυτής υπηρεσίας...». ΕτΚ, φ. 444(16.12.1892), σ. 1701 «...Πάσα χορηγία είτε εξ ειδικών βραβείων, είτε εκ των πόρων του καταστήματος πηγάζουσα, εκτελείται εν περιπτώσει γάμου της τυχούσης της χορηγίας ορφανής· ελλείψει δέ γάμου, κατά την συμπλήρωσιν του εικοστού πέμπτου έτους αυτής...».

²⁵⁸ Η επιστολή φέρει ημερομηνία 27/9 Απριλίου 1889· βλ. Α. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σσ. 72-73.

συγγενείς του Π. Δρασσά, ενώ του υποδεικνύει ως κατάλληλη μία εκ των κοριτσιών του ιδρύματος, γόνο «καλής» οικογένειας των Πατρών, περιγράφοντας την ως εμφανίσιμη στην εξωτερική της όψη και μιλώντας για τον ηθικό της χαρακτήρα. Τέλος, του ανακοινώνει ότι κάθε κορίτσι που νυμφεύεται παίρνει ως προίκα χρηματικό ποσό²⁵⁹.

Τελευταίο αλλά όχι ήσσονος σημασίας ήταν η διάρθρωση της Διοίκησης του Αμαλιείου Ορφανοτροφείου. Όπως έχει ήδη λεχθεί, προστάτης του Ορφανοτροφείου και της προς συντήρησιν αυτού φιλανθρωπικής εταιρίας στην Αθήνα είχε ανακηρυχθεί η βασίλισσα Αμαλία. Υπό την προστασία και την έγκρισή της, μια τετραμελής επιτροπή από τα τακτικά μέλη αναλαμβάνει τη διοίκηση *«...και τα της εταιρίας και τα του ειρημένου ορφανοτροφείου καταστήματος, ονομαζομένη «επιτροπή διοικούσα τα της φιλανθρωπικής εν Αθήναις εταιρίας και τα του Αμαληΐου Ορφανοτροφείου...»* για τρία χρόνια. Προς εκπλήρωση του έργου της Διοικούσας Επιτροπής κρινόταν αναγκαίο ο επικουρικός ρόλος ενός γραμματέα. Οι συνεδριάσεις της επιτροπής ήταν τακτικές και διεξάγονταν την πρώτη Κυριακή κάθε μήνα²⁶⁰.

Ειδικότερα, η Διοικούσα Επιτροπή απαρτιζόταν από την πρόεδρο, η οποία συγκαλούσε και προήδρευε σε συνελεύσεις και τακτικές και έκτακτες συνεδριάσεις *«...Διευθύνει το γραφείον του Προεδρείου, την ανταπόκρισιν μετά των επιστελόντων μελών των εντός και εκτός του Κράτους· εκδίδει τα διπλώματα τούτων και επιτηρεί την εις καταλόγους κατάλληλον εγγραφήν αυτών υπό την ανήκουσαν επωνυμίαν, επιτηρεί παρομοίως την ακριβή κατάστρωσιν των ετησίων και μηνιαίων προϋπολογισμών και απολογισμών, και των πρακτικών των κατά μήνα συνεδριάσεων των μελών της επιτροπής και της ετησίου γενικής συνελεύσεως των τακτικών μελών, και λαμβάνουσα υπ' όψιν τας προτάσεις των μελών της εταιρίας, καθώς και των της επιτροπής, εισάγει αυτάς εις συζήτησιν μετά των λοιπών μελών της επιτροπής και αποφασίζει κατά πλειοψηφίαν· υποβάλλει εις την σύσκεψιν και συζήτησιν της επιτροπής και του εφόρου τον μηνιαίον προϋπολογισμόν των εξόδων· υπογράφει τα κατά τον ειρημένον προϋπολογισμόν εκδιδόμενα χρηματικά εντάλματα, καθώς και τον τρέχοντα λογαριασμόν μεταξύ Διεθύντριας του Καταστήματος και του Εφόρου. Επιθεωρεί και προσυπογράφει μετά του*

²⁵⁹ Μ. Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους...ό.π.*, σσ. 149-152.

²⁶⁰ ΕτΚ, φ. 26(25.06.1855), σ. 176.

*Εφόρου τα προς είσπραξιν των συνδρομητών κλπ. διπλότυπα και εν γένει επιτηρεί και διευθύνει παν ό,τι προς όφελος της εταιρίας και του ορφανοτροφείου αποφασίζεται συμφέρον· συμμερίζεται μετά των τριών άλλων μελών την εβδομαδιαίαν επιτήρησιν του Καταστήματος, και ενεργεί τα της επιθεωρήσεως, οσάκις κρίνη τούτο αναγκαίον.»*²⁶¹.

Τα τρία άλλα μέλη της επιτροπής συνεδριάζουν από κοινού με την Πρόεδρο και τον Έφορο στις τακτικές και έκτακτες συνεδριάσεις για τις υποθέσεις οι οποίες «*αφορώσι τα της εταιρίας συμφέροντα, την αύξησιν αυτής και την συντήρησιν και βελτίωσιν του καταστήματος, οίον εισπράξεις, δαπάνας εξετάσεις προϋπολογισμών και απολογισμών, εγγραφάς μελών, παραδοχήν υποτρόφων κλπ...*» και γενικά ό,τι αναφέρεται στη διοίκηση της εταιρίας και του ιδρύματος²⁶². Ο έφορος της εταιρίας είναι και αυτός μέλος της Διοικούσας επιτροπής. Διοριζόταν αρχικά από την Αμαλία, λάμβανε μέρος και συσκεπτόταν στις συνεδριάσεις των τεσσάρων μελών της επιτροπής «*...Ιδίως δε εφορεύει της περιουσίας του ορφανοτροφείου και της εταιρίας· φροντίζει περί της καλής και οικονομικής χρήσεως αυτής εις τας ανάγκας του καταστήματος· επιμελείται περί της αυξήσεως αυτής και περί επεκτάσεως των πόρων της εταιρίας, ώστε το συστηνόμενον νυν υπ' αυτής ορφανοτροφείον ου μόνον να καταστήση αυτοσυντήρητον, αλλά και την αγαθοεργίαν του να επεκτείνη εις μεγαλύτερον αριθμόν κορασίων. Ο έφορος είναι εν ταυτώ και ταμίας της εταιρίας και συνήγορος των δικαιωμάτων αυτής, όπου η χρεία το καλέσει...*». Τέλος, ο γραμματέας είναι ο υπεύθυνος για τις γραφειοκρατικές εργασίες της Προέδρου και της Εφορείας «*...όθεν η καταστίχωσις των εσόδων της εταιρίας και των εξόδων του καταστήματος, τα μητρώα των μελών και αι εγγραφαί αυτών κατά την ανήκουσαν επωνυμίαν εις ιδίους καταλόγους, τα διπλώματα, τα διπλότυπα των εισπράξεων, οι μηνιαίοι προϋπολογισμοί και απολογισμοί, τα πρακτικά των συνεδριάσεων και των συνελεύσεων είναι αντικείμενα της εργασίας αυτού· εν συνόψει ο Γραμματεύς θέλει βοηθεί την Πρόεδρον, τον Έφορον και την Διευθύντριά του καταστήματος, χρησιμεύων ως σύνδεσμος ενεργείας μεταξύ των τριών· εκτός τούτων θέλει προβλέπει και ενεργεί την έγκαιρον και οικονομικήν εφοδίασιν εκ των τροφίμων και των άλλων αναγκαίων του καταστήματος, συνεννοούμενος προηγουμένως μετά*

²⁶¹ Ο.π., σσ. 176-177.

²⁶² Ο.π., σ. 177.

της Προέδρου και της Διευθυντριάς· Θέλει επισκέπτεται όσον ένεστι συχνότερον το κατάστημα, βοηθών τα μέλη της επιτροπής εις παν ό,τι αφορά την ευταξίαν την τήρησιν του κανονισμού και την καλήν διοίκησιν της οικίας»²⁶³.

2. Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων Ερμουπόλεως Σύρου (1855)

Το 1855 ιδρύθηκε στη Σύρο το Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων, ίδρυμα του οποίου η λειτουργία βασίστηκε, κατά κύριο λόγο, στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Ειδικότερα, στεγάστηκε στην οικία του Αλεξ. Μπαμπαγιώτη κατόπιν δωρεάς του ιδίου, ενώ, τέλος, το 1919, με τη δωρεά του Νίκου Ισιδωρου επονομάστηκε «Ισιδώρειο Ορφανοτροφείο Αρρένων Ερμουπόλεως», αναγνωρισμένο, με διάταγμα, ως αυτοτελές Νομικό Πρόσωπο²⁶⁴.

3. Ορφανοτροφείο Αρρένων Χατζηκώνστα (1856)

Χρηματικό ποσό 250.000 δραχμών άφησε ως κληροδότημα μετά το θάνατό του (1855) ο Γεώργιος Χατζηκώνστας. «Οι εκτελεσταί <της διαθήκης του> αφού φέρουν εις φως άπασαν την περιουσίαν μου, όσα περισσεύουν, με αυτά επιθυμώ και θέλω να αποκαταστήσουν εν καλόν κατάστημα, όπου και όπως το εγκρίνουν εύλογον, προς όφελος των πτωχών.», είναι εκείνο που αποτέλεσε τη βάση να ιδρυθεί ένα χρόνο αργότερα(1856) το Ορφανοτροφείο αγοριών «Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα»²⁶⁵. Επίσης, κι ο Έλληνας Κωνσταντίνος Βρανάς που ζούσε την περίοδο εκείνη στην Πέστη της Ουγγαρίας προσέφερε, ως δωρεά, την οικία του για να στεγαστεί το Ορφανοτροφείο. Το χρονικό διάστημα 1856-1884 φιλοξενήθηκαν στο ίδρυμα

²⁶³ Ο.π., σ. 177.

²⁶⁴ Γιαν. Ληξουριώτη, *Οι κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις...ό.π.*, σ. 153.

²⁶⁵ ΕτΚ, φ. 28(7.09.1853), σ. 285 «...Χειραγωγούμενοι προσέτι από το πνεύμα του 4 άρθρου της αυτής διαθήκης του περιέχοντος όλην την τάξιν της εν τη πόλει Μεσολογγίου ανεγέρσεως κοινού Νοσοκομείου επ' ονόματι του Γεωργίου και Αναστασίου Χατζή-κώνστα του προσδιορίζοντος και εξασφαλίζοντος το συντηρητικόν κεφάλαιον του καταστήματος, συνελθόντες μετά του κυρίου Ιωάννου Γεωργίου Χατζή Κώνστα, και συσκεφθέντες απεφασίσαμεν τα ακόλουθα· Πράξις και απόφασις των Επιτρόπων τη συναινέσει και του κυρίου Ιωάννου Χατζή Κώνστα. Κάμνοντες χρήσιν της παρεχομένης ημίν παρά του διαθέτου πληρεξουσιότητος, και προτιμώντες την φίλην ημιν Ελλάδα, αποφασίζομεν ομογνημόνως. Ν' ανεγείρωμεν εντός του δήμου της πόλεως των Αθηνών εν Ορφανοτροφικόν κατάστημα επ' ονόματι του Γεωργίου και Αικατερίνης Χ. Κώνστα, προς περίθαλψιν και διατροφήν πτωχών και απόρων παιδων, άτινα να σπουδάζουν εις αυτό τα στοιχειώδη μαθήματα και να γίνωνται εγκρατή των μάλλον καταλληλοτέρων εις τας ανάγκας της Ελλάδος τεχνών...».

618 αγόρια. Τον ίδιο σκοπό με το Αμαλιείο Ορφανοτροφείο είχε και το Ορφανοτροφείο αγοριών Χατζηκώνστα: «...ταχέως θέλει αποδώσει εις τους κόλπους της κοινωνίας, αντί παιδών κυλιομένων εις τας οδούς και ζώντων εν κακοηθεία, πολίτας χρηστούς και ικανούς να ωφελήσωσι δια του επιτηδεύματος αυτών και εαυτούς και την πατρίδα. Συμφέρει, λοιπόν, να υποστηρίξωμεν πάντες το κατά δύναμιν το ευεργετικόν τούτο κατάστημα, τα άπορα ορφανά εισί πολυάριθμα και εις ημάς απόκειται θυσιάζοντες ολίγα να σώσωμεν αυτά μεν από του ολέθρου, την δε κοινωνίαν από του μιάσματος των κακών αυτών έξεων»²⁶⁶. Προς επίτευξη αυτού του σκοπού αναγκαία κρίθηκε και η χρηματική συνδρομή των εύπορων πολιτών, καθώς παρουσιάζεται μια σύνδεση ανάμεσα στο συμφέρον της κοινωνίας και των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων της²⁶⁷.

Ίδια είναι και η παιδαγωγική μέθοδος, δηλαδή η ηθική αγωγή και η επαγγελματική κατάρτιση με την εκμάθηση μιας τέχνης²⁶⁸. Επίσης, μια σειρά από αμοιβές και ποινές, όταν οι συνθήκες το απαιτούν, συμπληρώνουν την εικόνα της απόλυτης τάξης και οργάνωσης του ιδρύματος²⁶⁹. Για το γεγονός αυτό ο Σπυρίδων Παγανέλης αναφέρει «Εν τω ασύλω κρατεί απόλυτος πειθαρχία, ουδέποτε όμως είδον πειθαρχίαν μάλλον προσφιλή εις τους πειθαρχούντας [...]. Το βλέμμα των ηρμήνευεν πλήρη αφοσίωσιν και αγάπην, απόλυτον υποταγήν και πειθαρχίαν. Ειλικρινώς ομολογώ ότι αμφιβάλλω εάν δεκαετής παις εργάτου βιούντος εν τη κοινωνία ήθελε αναπτύξει ενώπιον αιφνιδίας συναντήσεως προς τον πατέρα του, την σεμνότητα εκείνην μετά της χάριτος και της φιλικής εμπιστοσύνης ην διέκρινον εις τους οφθαλμούς των μικρών, ατενιζόντων τον διευθυντή των». Τέλος, το διοικητικό συμβούλιο του Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα εκδήλωνε το ενδιαφέρον του για τα περιθαλπόμενα αγόρια ακόμα και μετά την αποχώρησή τους από το ίδρυμα. Ειδικότερα φρόντιζε για την επαγγελματική τους αποκατάσταση και επιπλέον τους δίνονταν χρήματα που προέρχονταν από τις αμοιβές για τις εργασίες

²⁶⁶ «Ορφανοτροφείον Γεωργίου και Αικατερίνης Χ. Κώνστα», *Πανδώρα* 7, τχ. 149(1856), σ. 115.

²⁶⁷ Μ. Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους...ό.π.*, σσ. 131-136.

²⁶⁸ ΕτΚ, φ. 17(19.05.1856), σ. 127 «1) Συσταίνεται εν Αθήναις φιλανθρωπικόν καθίδρυμα συμφώνως με την επιθυμίαν και τας διατάξεις της διαθήκης του αοιδίμου Γεωργίου Χ. Κώνστα, σκοπόν έχον την περίθαλψιν, ανατροφήν και την εις διαφόρους βιωφελείς τέχνας και επιτηδεύματα, εκπαίδευσιν ορφανών και ομολογουμένως απόρων παιδων,...».

²⁶⁹ *Κανονισμός της εσωτερικής υπηρεσίας του Ορφανοτροφείου Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα*, Αθήνα 1900(ανατύπωση του Κανονισμού του 1879), άρθρ. 43, 44, 45.

που προσέφεραν στο ίδρυμα και από τα χρηματικά βραβεία στις διάφορες εκθέσεις έργων²⁷⁰. Το ίδρυμα Χατζηκώνστα συνεχίζει τη λειτουργία του μέχρι και σήμερα στις εγκαταστάσεις του Χαλανδρίου, προσφέροντας σημαντικό έργο σε παιδιά άπορων οικογενειών.

Υπεύθυνοι για την εσωτερική διοίκηση του Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα ήταν ο επιμελητής, ο οικονόμος και ο παιδονόμος «Η εσωτερική διοίκησης και επιμέλεια του καταστήματος ανατίθεται εις επιμελητήν υπό του συμβουλίου εκτός των μελών του επί ωρισμένω μισθώ, εκλεγόμενον, και εντός του καθιδρύματος οικούντα. Ο επιμελητής έχει τα εξής καθήκοντα. α) Προϊσταται αμέσως πάντων των εν τω καθιδρύματι υπηρετούντων, οίτινες οφείλουσι κατά την ενέργειαν των καθηκόντων των να υπακούουν εις τας διαταγάς του. β) Φροντίζει ίνα πάντες οι διδάσκαλοι, εργοστασιάρχαι, υπάλληλοι και λοιποί υπηρετεί εκπληρώσιν ακριβώς τα καθήκοντά των. γ) Υποβάλλει εις την σκέψιν και απόφασιν του διοικητικού συμβουλίου, όσα κρίνει αναγκαία διά την πρόοδον και τελειοποίησιν του Ορφανοτροφείου. δ) Εξετάζων μετά των αρμοδίων διδασκάλων και εργοστασιάρχων τους κατά την απόφασιν του διοικητικού συμβουλίου εισαγομένους υποτρόφους και οικοτρόφους, κατατάττει έκαστον αυτών εις την προσήκουσαν τάξιν και τέχνην, εγκρίσει του διοικητικού συμβουλίου. ε) Υποβάλλει εις το διοικητικόν συμβούλιον κατά μήνα μερικήν έκθεσιν περί των εργασιών και της καταστάσεως του καθιδρύματος, και γενικήν κατ' έτος μετά των αναγκαίων πινάκων και σημειώσεων. στ) Λαμβάνων την γνώμην των αρμοδίων διδασκάλων και τεχνιτών συντάσσει τα προγράμματα των μαθημάτων και εργασιών, και υποβάλλει αυτά εις την έγκρισιν του διοικητικού συμβουλίου, συντάσσει, τη συμπράξει του Οικονόμου, τον ετήσιον προϋπολογισμόν των δαπανών του καθιδρύματος, και υποβάλλει αυτόν εις την έγκρισιν του διοικητικού συμβουλίου. η) Παρασκευάζει τα των εξετάσεων και διαγωνισμών. θ) Ανακαλεί εις τα καθήκοντά των τους ταρατρεπομένους, και επιβάλλει τας ωρισμένας ποινάς. ι) Συντρώγει μετά των υποτρόφων δις τουλάχιστον της εβδομάδος. ια) Τον επιμελητήν κωλυόμενον αναπληροί προσωρινώς εις των

²⁷⁰ Μ. Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους...ό.π.*, σσ. 142-143, 146-149, 152.

διδασκάλων ή εργοστασιάρχων, τον οποίον ορίζει το διοικητικόν συμβούλιον»²⁷¹.

Το Ορφανοτροφείο είχε, επίσης, οικονόμο διοριζόμενο με μισθό από το συμβούλιο που ήταν υπεύθυνος για την εσωτερική οικονομία του ιδρύματος. Ειδικότερα «...α) Προμηθεύει τα αναγκαία εις τροφήν και ενδυμασίαν, αν δεν κριθή συμφερωτέρα η προμήθεια τούτων δι' εργολάβων. β) Προμηθεύει την αναγκαίαν εις τα εργοστάσια ύλην, συνεννοούμενος περί αυτής μετά των αρμοδίων εργοστασιάρχων. γ) Εις το τέλος εκάστου μηνός δίδει τακτικόν λογαριασμόν των δαπανηθέντων εις τον επιμελητήν, όστις αφ' ού επιθεωρήση αυτόν τον υποβάλλει εις το συμβούλιον. δ) Διατηρεί εν καλή καταστάσει πάντα τα κινητά και ακίνητα κτήματα του καθιδρύματος, συλλογάς προτύπων, εργαλεία κτλ. ε) Κρατεί ιδιαίτερον βιβλίον της αποθήκης του υλικού κτλ. σημειών τα εισαγόμενα και εξαγόμενα. σ) Εκτελεί εκάστοτε τας διαταγάς του διοικητικού συμβουλίου περί της πωλήσεως των τεχνουργημάτων.» Τέλος, ο παιδονόμος «...α) Φροντίζει περί της υγείας και καθαριότητος των παιδών, και περί της ευκοσμίας των κοιτώνων. β) Κοιμάται εν τω καταλληλοτέρω τόπω του κοιτώνος, όθεν επιβλέπει και διά νυκτός τους παίδας. Εάν πλείονες υπάρχωσι κοιτώνες, εν ανάγκη διορίζονται πλείονες κοιτώναρχοι προς επιτήρησιν των παιδών καθ' ύπνον. γ) Οδηγεί αυτούς κατά τας διακοπάς και κατά τας ωρισμένας ώρας εις τας γυμναστικές ασκήσεις. δ) Άγει αυτούς εις τον ναόν και εις τον περίπατον. ε) Συντρώγει πάντοτε μετά των υποτρόφων και οικοτρόφων εν τη κοινή τραπέζη...»²⁷².

Το Ορφανοτροφείο βρίσκεται υπό την προστασία του Όθωνα και «...υπόκειται μεν εις την ανωτάτην εποπτείαν του επί των Εσωτερικών υπουργείου, διοικείται δε αμέσως υπό διοικητικού συμβουλίου συγκεκροτημένου κατά τους §§ ζ'. Η'. Θ'. των καταστατικών όρων των προσηρτημένων εις το από 29 Αυγούστου 1853 Βασιλικόν Διάταγμα...». Το διοικητικό συμβούλιο εκλέγει ετησίως και κατά πλειοψηφία «...τον πρόεδρο, αντιπρόεδρον, γραμματέα, ταμίαν, τον επί του παιδαγωγικού και των επί των εργοστασίων. Ο πρόεδρος α) συγκαλεί εις τακτικές συνεδριάσεις άπαξ τουλάχιστον του μηνός, και εκτάκτως οσάκις το κρίνη αναγκαίον, το συμβούλιον. β) Διευθύνει τας συζητήσεις. γ) Εκτελεί τας αποφάσεις του

²⁷¹ ²⁷¹ ΕτΚ, φ. 17 (19.05.1856), σσ. 128-129.

²⁷² Ο.π., σ. 129.

συμβουλίου. δ) Εκδίδει παν περί πληρωμής ένταλμα, συμφώνως με τας αποφάσεις του συμβουλίου. ε) Διατηροί μετά του γραμματέως την αλληλογραφίαν του καθιδρύματος· η δε προς την Κυβέρνησιν γίνεται διά του επί των Εσωτερικών υπουργείου και δι' αυτού προς τας λοιπάς του Κράτους αρχάς. Ο αντιπρόεδρος αναπληροί τον πρόεδρον απόντα ή κωλυόμενον.»²⁷³.

Ο γραμματέας «α) Συντάσσει πάντα τα έγγραφα κατά τας αποφάσεις του συμβουλίου. β) Κρατεί τα πρακτικά των συνεδριάσεων. γ) Διεκπεραιοί καταλλήλως παν έγγραφον. δ) Προσυπογράφει τα εξερχόμενα έγγραφα και τα χρηματικά εντάλματα. ε) Κρατεί τον γενικόν κατάλογον των συνδρομητών και ευεργετών του καθιδρύματος. ς) Φυλάττει τα έγγραφα και την σφραγίδα του καθιδρύματος.» Ο ταμίας έχει αναλάβει τη χρηματική διαχείριση του ιδρύματος «α) τηρεί εν τάξει τα προσήκοντα λογιστικά βιβλία. β) Πάσα πληρωμή γίνεται παρ' αυτού επί χρηματικώ εντάλματι του προέδρου, το οποίον δηλοί το είδος της δαπάνης, κατά τας διακρίσεις του εγκρινομένου προϋπολογισμού, και φέρει τ' απαιτούμενα δικαιολογητικά έγγραφα. Ο επί του παιδαγωγικού α) επισκέπτεται συχνά το σπουδαστήριον και τας παραδόσεις των διδασκάλων, συνεργών διά της γνωμοδοτήσεώς του εις την σύνταξιν του προγράμματος των μαθημάτων, και την εισαγωγήν των καταλλήλων βιβλίων. β) Είναι ο επί του Παιδαγωγικού εισηγητής παρά τω διοικητικώ συμβουλίω, προτείνει ό,τι κρίνει συντελεστικόν εις τον παιδαγωγικόν σκοπόν του καθιδρύματος. Ο επί των εργοστασίων. α) Επισκέπτεται τα εργοστάσια, τας αποθήκας, τας συλλογάς κτλ. β) Συσκέπτεται περί της εισαγωγής των αναγκαίων εργαλείων, μηχανών και προτύπων. γ) Είναι ο επί των εργοστασίων εισηγητής παρά τω διοικητικώ συμβουλίω, προτείνων ό,τι κρίνει συμφέρον προς τον τεχνικόν σκοπόν του καθιδρύματος.»²⁷⁴.

Το διοικητικό συμβούλιο αποφασίζει για όσα θέματα αφορούν το ίδρυμα. Ειδικότερα «...α) Συζητεί και αποφασίζει τον ετήσιον προϋπολογισμόν των εσόδων και των εξόδων, τον οποίον θέλει δημοσιεύσει και διά τινος των εν Αθήναις εφημερίδων. β) Αποφαίνεται περί πάσης εκτάκτου δαπάνης, ήτις ουδέποτε γίνεται άνευ ρητής αυτού αποφάσεως. γ) Διορίζει και παύει πάντας τους εν τω καθιδρύματι υπαλλήλους και υπηρέτας του καταστήματος. δ) Αποφαίνεται περί πάντων των εχόντων τα προσόντα υποτρόφων και

²⁷³ Ο.π.

²⁷⁴ Ο.π., σσ. 129-130

οικοτρόφων, και αποφασίζει περί της παραδοχής αυτών. ε)Ορίζει ετησίως διά του προϋπολογισμού τον αριθμόν των υποτρόφων και των οικοτρόφων. ς)Ορίζει τον αριθμόν και την μισθοδοσίαν των διδασκάλων, των εργοστασιαρχών και λοιπών υπαλλήλων και υπηρετών του καταστήματος. ζ)Αποφασίζει περί των εισακτέων τεχνών κατά τον ειδικόν περί των δαπανών του, προϋπολογισμόν του, ή περί των όρων υφ' ους γίνεται δεκτή η παρ' εργολάβων εργοστασιαρχών σύστασις τοιούτων. η)Αποφασίζει ειδικώς περί εκείνων εκ των υποτρόφων και οικοτρόφων, εις ους επιτρέπεται η μαθήτευσις εις ιδιωτικά εργοστάσια. θ)Θέτει τους όρους των εργολαβιών και προμηθειών του καθιδρύματος. ι)Συντάττει και εκδίδει τη εγκρίσει του επί των Εσωτερικών υπουργείου τους αναγκαίους κανονισμούς και διατάξεις, περί της εσωτερικής του καθιδρύματος τάξεως, ως και περί των επιβαλλομένων εις πάσαν περίπτωσιν ποινών. ια)Σκέπτεται και ενεργεί ό,τι πρόσφορον εις την αύξησιν των πόρων του καθιδρύματος, προσκαλούν και δεχόμενον συνδρομάς, δωρεάς, ή οιασδήποτε προσφοράς, ή αμέσως δι' επιτρόπων, ους αυτό διορίζει εις διαφόρους τόπους. ιβ)δημοσιεύει τα ονόματα των συνδρομητών και ευεργετών του καθιδρύματος μετά του ποσού των προσφορών των.»²⁷⁵.

4. Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών (1859)

Μια πρώτη προσπάθεια ένδειξης ενδιαφέροντος του Δήμου της Αθήνας για τα εγκαταλελειμμένα παιδιά της πρωτεύουσας, από το 1836 έως το 1859, ήταν η ανάθεση, έναντι μηνιαίας αμοιβής, σε «νοθοτρόφους», φτωχές γυναίκες, της φροντίδας και της ανατροφής αυτών των παιδιών. Η συγκεκριμένη προσπάθεια όμως αποδείχθηκε αναποτελεσματική, καθώς η πλειοψηφία των παιδιών απεβίωναν σε ποσοστό που άγγιζε το 94%²⁷⁶. Ο Δήμος της Αθήνας, οι δημόσιες αρχές, οι ευκατάστατοι ομογενείς της διασποράς και τα μεσαία στρώματα της πόλης, έχοντας την αντίληψη ότι όσα παιδιά επιβίωναν, θα πρόσφεραν μελλοντικά στην κοινωνία, εκδηλώνουν το ενδιαφέρον τους με την ίδρυση του Δημοτικού Βρεφοκομείου Αθηνών το 1859, το οποίο ήταν γνωστό κι ως «Νηπιακό Ορφανοτροφείο»²⁷⁷, με σκοπό την φιλοξενία, τη διατροφή και

²⁷⁵ Ο.π., σ. 130.

²⁷⁶ Αν. Ζίννης, Έκθεσις των κατά το Δημοτικόν Βρεφοκομείον Αθηνών, Αθήνα 1861, σ. 6.

²⁷⁷ Γιαν. Ληξουριώτη, Οι κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις για το παιδί τον πρώτο αιώνα του Νεοελληνικού Κράτους, εκδ. «Δωδώνη», Αθήνα-Γιάννινα 1986, σ. 152.

την ανατροφή των εγκαταλελειμμένων παιδιών²⁷⁸. Πρέπει να επισημανθεί ότι η πλειοψηφία των έκθετων παιδιών στην Αθήνα ήταν κορίτσια σε αναντιστοιχία με το αυξημένο ποσοστό γεννήσεων των αγοριών, γεγονός που υποδηλώνει τη μειονεκτική κοινωνική θέση της γυναίκας και δη των φτωχών κοριτσιών της Ελλάδας τους 19^{ου} αιώνα²⁷⁹.

Το 1866 αποφασίστηκε η κατασκευή στο εξωτερικό του Βρεφοκομείου ενός χώρου υποδοχής των βρεφών, «βρεφοδόχος» χωρίς να αποκαλύπτεται βέβαια η ταυτότητα των γονιών, και αυτό γιατί είχε παρατηρηθεί προηγουμένως έκθεση των νεογέννητων παιδιών στα σκαλιά των εκκλησιών και των οικιών, γεγονός επιζήμιο για την υγεία τους. Αν και πολλές ήταν οι αντιρρήσεις, η «βρεφοδόχος» ξεκίνησε τη λειτουργία της το 1883²⁸⁰.

Ο Κανονισμός του Βρεφοκομείου του 1866 ορίζει ότι κατά την είσοδο ενός βρέφους στο ίδρυμα έπρεπε να καταγραφούν σε ειδικό μητρώο οι απαραίτητες πληροφορίες σχετικά με αυτό, όπως το επώνυμο, το όνομα (από τετραμελής επιτροπή που ασκούσε τη διοίκηση του Βρεφοκομείου), η ηλικία, το φύλο, τα φυσικά του χαρακτηριστικά, η ημερομηνία εγκατάλειψης και εισόδου του σ' αυτό. Μετά την καταγραφή τους στο μητρώο του ιδρύματος ακολουθούσε ο θηλασμός από τις εσωτερικές και εξωτερικές τροφούς. Στη διαμονή των βρεφών στο Βρεφοκομείο εντάσσονταν και η παροχή ιατρικής φροντίδας από τον γιατρό και τους δύο βοηθούς τους²⁸¹.

Μια σειρά από Κανονισμούς αποτελούσαν σημαντικό παράγοντα για την εύρυθμη λειτουργία του ιδρύματος. Τη διοίκηση του Βρεφοκομείου, ενώ αρχικά ασκούσε το «Αδελφάτο», τετραμελής επιτροπή, στις 14 Σεπτεμβρίου 1874 το δημοτικό συμβούλιο της Αθήνας όρισε ότι θα ασκούσε από κοινού το Αδελφάτο μαζί με τετραμελή ή πενταμελή Επιτροπή Κυριών, διοριζόμενη από τη βασίλισσα. Τα έσοδα του Βρεφοκομείου προέρχονταν από τον επιβληθέντα δημοτικό φόρο στα δημητριακά και τα σιτηρά²⁸², από τους

²⁷⁸ Ειρην. Ασώπιος, «Πολιτειογραφικά», *Αττικόν Ημερολόγιον του 1873*, Αθήνα 1872, σ. 438.

²⁷⁹ Μ. Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*, εκδ. «Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε.», Αθήνα 1995, σσ. 110-111, 114.

²⁸⁰ Ο.π., σ. 115.

²⁸¹ Ο.π., σσ. 116-118.

²⁸² ΕτΚ, φ. 3(21.01.1860), σσ. 13-14 [«Διάταγμα: Περί επεκτάσεως του επί των ωνίων δημοτικού δασμού κατά τον δήμον Αθηναίων.» «... Α. Επιτρέπεται τω δήμω Αθηναίων να επεκτείνῃ καθ' όλον το αρξάμενον έτος τον επί των ωνίων δημοτικόν δασμόν... Β. Ο όρος του δασμού τούτου προσδιορίζεται εις εν και ήμισυ επί τοις εκατόν, και το μεν εκ του ενός επί τοις

τόκους των κεφαλαίων στην Εθνική Τράπεζα καθώς και των κληρονομιών και δωρεών αλλά και από τις συνδρομές υπέρ του ιδρύματος. Να επισημανθεί ότι το ταμείο του Ιδρύματος ήταν ανεξάρτητο από το αντίστοιχο του Δήμου της Αθήνας. Όπως κάθε ίδρυμα, έτσι και το Βρεφοκομείο απαρτιζόταν από πολυπληθέστατη ομάδα προσωπικού, όπως ο διευθυντής, ο γιατρός και οι δύο βοηθοί του, ο γραμματέας και ο λογιστής, ο ιερέας, η οικονόμος και η βοηθός της, η νοσοκόμα, οι θηλάστριες, οι βρεφοκόμοι, μία ράπτρια, τρεις υπηρέτες, ένας μάγειρας, ένας θυρωρός και τέλος ένας κηπουρός²⁸³.

Σε όλη τη διάρκεια της λειτουργίας του, το Βρεφοκομείο αντιμετώπιζε σημαντικά οικονομικά προβλήματα, τα οποία, παρά τις εκκλήσεις του προς την κυβέρνηση για τυχόν χορήγηση χρηματικής ενίσχυσης, δεν βρήκαν

εκατόν εισπραχθησόμενον ποσόν θέλει χρησιμεύσει αποκλειστικώς υπέρ του δημοτικού νοσοκομείου και του βρεφοκομείου,... »]. ΕτΚ, φ. 1(10.01.1861), σσ. 1-2 [«Διάταγμα: Περί επεκτάσεως του δημοτικού δασμού εις τον δήμον Αθηναίων και κατά το 1861 έτος.» «...Επιτρέπεται τω δήμω Αθηναίων να επεκτείνη και κατά το επión έτος 1861, τον διά του από 31 Δεκεμβρίου 1859 Ημετέρου Διατάγματος εγκριθέντα κατ' επέκτασιν δημοτικών δασμών, εφ' όλων των προς εσωτερικήν κατανάλωσιν εισκομιζομένων...Ο όρος του δασμού τούτου προσδιορίζεται εις εν και ήμισυ επί τοις εκατόν επί της αξίας των φορολογητέων ειδών· και το μεν εκ του ενός επί τοις εκατόν εισπραχθησόμενον ποσόν θέλει χρησιμεύσει προς συντήρησιν του δημοτικού νοσοκομείου και βρεφοκομείου...»]. ΕτΚ, φ. 6(26.01.1868), σ. 37 [«Διάταγμα: Περί επεκτάσεως του επί των ωνίων δασμού εν τω δήμω Αθηναίων» «...Επιτρέπεται εις τον δήμον Αθηναίων να επεκτείνη και επί το 1868 έτος τον επί των ωνίων δασμόν εις τα προς εσωτερικήν κατανάλωσίν του εισαγόμενα εμπορεύματα και σιτηρά, εξαιρέσει των εκ των χωρικών δήμων της Αττικής μεταφερομένων και εν αυτοίς παραγομένων, εις τον φορολογικόν όρον των δύο τοις εκατόν της τιμής αυτών. Της από του δασμού τούτου προσόδου το μεν εν τοις εκατόν διατεθήσεται αποκλειστικώς προς συντήρησιν του Νοσοκομείου και του Βρεφοκομείου...»]. ΕτΚ, φ. 9(3.02.1869), σ. 53 [«Διάταγμα: Περί επεκτάσεως του επί των ωνίων δασμού εν τω δήμω Αθηναίων» «...Επιτρέπεται εις τον δήμον Αθηναίων να επεκτείνη και διά το επión 1869 έτος τον επί των ωνίων δασμόν εις τα προς εσωτερικήν κατανάλωσίν του εισαγόμενα εμπορεύματα και σιτηρά,...Της από του δασμού τούτου προσόδου το μεν ήμισυ διατεθήσεται αποκλειστικώς προς συντήρησιν του Νοσοκομείου και Βρεφοκομείου, το δε έτερον ήμισυ εις τας ανάγκας του δήμου...»]. ΕτΚ, φ. 5(23.02.1870), σσ. 34-35[Διάταγμα: Περί επεκτάσεως του επί των ωνίων δασμού εις τα εν τω Δήμω Αθηνών εισαγόμενα εμπορεύματα κτλ.» «...Επιτρέπεται εις τον Δήμον Αθηναίων να επεκτείνη και επί το αρξάμενον 1870 έτος τον επί των ωνίων δασμόν εις τα προς εσωτερικήν κατανάλωσίν του εισαγόμενα εμπορεύματα και σιτηρά,...Η πρόσδοδος του μεν ενός τοις εκατόν προσδιορίζεται αποκλειστικώς εις συντήρησιν των αγαθοεργών καταστημάτων νοσοκομείου και βρεφοκομείου...»]. ΕτΚ, φ. 40(24.11.1870), σ. 311 [«Διάταγμα: Περί επεκτάσεως του επί των ωνίων δασμού εις τα προς εσωτερικήν κατανάλωσιν του δήμου Αθηναίων εισαγόμενα σιτηρά και εμπορεύματα.» «...Επιτρέπεται εις τον δήμον Αθηναίων να επεκτείνη επί τετραετίαν αρχομένην από της 1 Ιανουαρίου του επiónτος 1871 έτους τον επί των ωνίων δασμόν εις τα προς εσωτερικήν κατανάλωσίν του εισαγόμενα σιτηρά και εμπορεύματα, εξαιρέσει των εν τοις αγροτικοίς δήμοις της Αττικής παραγομένων και εξ αυτών μεταφερομένων, εις τον φορολογικόν όρον των δύο τοις εκατόν της τιμής αυτών. Της από του δασμού τούτου προσόδου το μεν εν τέταρτον, ήτοι...το έτερον ήμισυ εις συντήρησιν του δημοτικού βρεφοκομείου...»].

²⁸³ Μ. Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους...ό.π.*, σσ. 118-120.

ανταπόκριση. Τόσο το Αδελφάτο όσο και η Επιτροπή Κυριών²⁸⁴ προκειμένου να βρουν λύση στηρίχθηκαν στις χρηματικές και υλικές συνδρομές της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, οι οποίες εν τέλει δεν αποδεικνύονταν επαρκείς για να καλύψουν τις συνεχώς αυξανόμενες ανάγκες του ιδρύματος. Κατά συνέπεια, το 1902, το Βρεφοκομείο αντιμετώπισε σοβαρότατη οικονομική κρίση, η οποία απειλούσε τη λειτουργία του. Πρέπει να επισημανθεί ότι στην επιδείνωση της κρίσης συνέβαλε η φιλοξενία στο ίδρυμα έκθετων βρεφών και από γειτονικούς δήμους της Αθήνας έναντι μηνιαίας συνδρομής, ύψους 25 δραχμών για κάθε βρέφος. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση φιλοξενίας εγκαταλελειμμένων βρεφών του δήμου Πειραιά, τα οποία αποτελούσαν το ένα τρίτο του συνολικού αριθμού βρεφών που περιθάλπονταν στο ίδρυμα. Όλα τα παραπάνω επηρέασαν κατά το μέγιστο την ορθή λειτουργία του ιδρύματος, με αποτέλεσμα την επικράτηση ανθυγιεινών και ανεπαρκών συνθηκών διαβίωσης των βρεφών²⁸⁵.

Σημαντικό ήταν και το ποσοστό της βρεφικής θνησιμότητας στο Βρεφοκομείο. Υπεύθυνες για αυτό θεωρήθηκαν οι εξωτερικές θηλάστριες, οι οποίες, μη μπορώντας να ανταποκριθούν στο θηλασμό τόσο του δικού τους παιδιού όσο και του έκθετου βρέφους, τα έτρεφαν με ακατάλληλες και ανεπαρκείς τροφές οδηγώντας τα άθελά τους στο θάνατο. Επίσης, στο αυξημένο ποσοστό θανάτων συνέβαλε και έλλειψη σωματική φροντίδας των βρεφών από τις θηλάστριες και οι άθλιες συνθήκες διαβίωσής τους(μη αεριζόμενες και φωτιζόμενες οικίες)²⁸⁶.

Η οικονομική δυσπραγία που επικρατούσε στο Βρεφοκομείο ανάγκαζε τη διοίκηση να προβεί σε περικοπές μισθού και προσωπικού, αποθαρρύνοντας όσες γυναίκες ήθελαν να ασκήσουν το επάγγελμα της θηλάστριας. Το Αδελφάτο όμως έκανε φιλότιμες προσπάθειες εύρεσης θηλαστριών, όπως η ανάθεση σε αστυνομικό κλητήρα έναντι αμοιβής και επίσης η αποστολή, από το 1865 και μετά, βρεφών σε γυναίκες που κατοικούσαν σε γειτονικά από την Αθήνα χωριά, καθώς θεωρούσε ότι οι συνθήκες διαβίωσης θα ήταν καλύτερες εκεί. Τέλος, για την καταπολέμηση της βρεφικής θνησιμότητας το Αδελφάτο αποφάσισε τη χορήγηση

²⁸⁴ Βιβλίο Α΄ των Πρακτικών του Αδελφάτου του Δημοτικού Βρεφοκομείου, Συνεδρίαση της 6^{ης} Σεπτεμβρίου 1880.

²⁸⁵ Μ. Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους...ό.π.*, σσ. 120-123.

²⁸⁶ *Ο.π.*, σσ. 123- 126.

συμπληρωματικών τροφών, όπως του κατσικίσιου γάλακτος και γαλακτούχο άλευρο του Lapp²⁸⁷.

Ο συνεχής αυξανόμενος αριθμός των έκθετων βρεφών βάζει το Αδελφάτο σε υποψία ότι εσκεμμένα οι θηλάστριες εγκαταλείπουν τα παιδιά τους στο Βρεφοκομείο με σκοπό να παραλάβουν τη μηνιαία συνδρομή. Γι' αυτό, άλλωστε, η διοίκηση, επιχειρώντας μια προσπάθεια περιστολής παρόμοιων φαινομένων, είχε ζητήσει τη συνδρομή της διοικητικής αστυνομίας της Αθήνας να ανακαλύψει τους φυσικούς γονείς των βρεφών. Τέτοιες περιπτώσεις αποκαλύφθηκαν τα έτη 1880 (26 βρέφη), το 1884 (30 βρέφη) και το 1885 (98 βρέφη). Τότε το Αδελφάτο αποφάσισε να λάβει δραστικά μέτρα διαγράφοντας τα υποτιθέμενα εγκαταλελειμμένα παιδιά από το μητρώο του Βρεφοκομείου. Επίσης, ένας άλλος τρόπος που εφάρμοσε η διοίκηση για τον περιορισμό της εγκατάλειψης των βρεφών ήταν ο θηλασμός από τροφούς των δήμων Αχαρνών και Φυλής με σκοπό να πιέσει συναισθηματικά τη μητέρα να μην προβεί σε μια τέτοια κίνηση. Το κίνητρο που ωθούσε τις μητέρες στην εγκατάλειψη των παιδιών τους ήταν η φτώχεια και η αδυναμία συντήρησής τους. Πολλές αθηναϊκές οικογένειες προέβησαν στην υιοθεσία πολλών έκθετων βρεφών, μια πρακτική που απάλλασσε το ίδρυμα από τα έξοδα διατροφής πολλών παιδιών. Τέλος, από την άλλη πλευρά όσα παιδιά δεν είχαν υιοθετηθεί και είχαν συμπληρώσει το έβδομο έτος της ηλικίας τους, τοποθετούνταν ανάλογα με το φύλο, τα αγόρια στο Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα και τα κορίτσια στο Ορφανοτροφείο Αμαλίου, αντίστοιχα²⁸⁸.

5.Πτωχοκομείο της Ελεήμονος Εταιρείας (1864)

Το Πτωχοκομείο της Ελεήμονος Εταιρείας ιδρύθηκε το 1864 και ανεγέρθηκε, με δαπάνη του Ανδρέα Συγγρού, το 1875 σε κτήριο που προσέφερε η Μονή Ασωμάτων(Μονή Πετράκη). Αργότερα, το ευαγές ίδρυμα πήρε την επωνυμία «Γηροκομείο» και μεταφέρθηκε σε άλλο χώρο. Την κατεδάφιση του κτηρίου το 1932 ακολούθησε η ανοικοδόμησή του και σήμερα στεγάζει την οικία του πρέσβη της Αγγλίας.

²⁸⁷ Ο.π., σσ. 126-128.

²⁸⁸ Ο.π., σσ. 128-130.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΟΜΕΣ ΣΤΗΡΙΞΗΣ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ (1866-1900)

1. Εργαστήριο Απόρων Γυναικών Ελεήμονος Εταιρείας (1872)

Η *Ελεήμων Εταιρεία* είχε ήδη ιδρυθεί το 1864²⁸⁹ στην Αθήνα για τη μέριμνα των φτωχών ενηλίκων και την ελάφρυνσή τους από τα βάρη του βιοπορισμού μετά από πρόταση του Γεώργιου Βακαλόπουλου, καθηγητή του Α' Γυμνασίου Αρρένων Αθηνών, για την ανάληψη της περίθαλψης των επαιτών εκείνων οι οποίοι ήταν «άξιοι ελέους». Πρωταρχικός σκοπός της *Ελεήμονος Εταιρείας* ήταν ο περιορισμός και η απάλειψη της επαιτείας, ανεξαρτήτως φύλου, η οποία εξελισσόταν στην Αττική ως αποτέλεσμα της σταδιακής εκβιομηχάνισής της²⁹⁰, αν και η ευρεία ανάπτυξή της για την Αθήνα ήταν τη δεκαετία του 1880 και κυρίως οι αρχές του 20^{ου} αιώνα²⁹¹. Πρόεδρος του διοικητικού συμβουλίου ήταν ο Δ. Μαυροκορδάτος, αντιπρόεδροι οι Α. Σούτσος και Κωνσταντίνος Νέγρης, ελεγκτής ο Ιω. Πσπαδάκης, ταμίας ο Παύλος Σκουλαύδης και άλλοι ως σύμβουλοι, όπως ο Μιχ. Καραμάνος, Παν. Ρομπότης, Τρύφων Μουτσόπουλος, Χρ. Φιλαδελφεύς²⁹².

Στόχος της *Ελεήμονος Εταιρείας* ήταν η ανακούφιση των επαιτών και όχι η ποινική τους δίωξη. Η αποκατάσταση και η διατήρηση της δημοσίας τάξης δεν χρειάστηκε να αποτελέσει αποκλειστικά έργο της κεντρικής εξουσίας, εφόσον ιδρύματα όπως η Ελεήμων Εταιρεία μπορούσαν να συμβάλουν στο έργο αυτό²⁹³. Οι κατηγορίες των επαιτών τους οποίους επόπτευε ήταν πέντε: α) οι εξαθλιωμένοι πρόσφυγες που δεν εργάζονταν και δεν είχαν σταθερή στέγη, β) οι εργάτες οι οποίοι μετά την απόλυσή τους δεν είχαν οικονομίες και κατέφευγαν στην επαιτεία, γ) οι «αγυιόπαιδες», δηλαδή είτε ορφανά παιδιά είτε παιδιά που ανήκαν σε οικογένειες των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, που δεν είχαν την κατάλληλη επίβλεψη και

²⁸⁹ Ανώνυμος, «Ελεήμων Εταιρεία, Αθηναϊον. Εταιρεία Φίλων του Λαού», Πανδώρα, 16: 383 (1866), σελ. 526 – 528.

²⁹⁰ Γ. Χ. Κούζας, *Η επαιτεία στην πόλη. Μορφές οργάνωσης – στρατηγικές επιβίωσης – ταυτότητες*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2017, σ. 265.

²⁹¹ Χρ. Αγριαντώνη, «Οικονομία και εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», στο: Βασίλης Κρεμμυδάς (επιμ.), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18ος-20ος αιώνας)*, Τυπωθήτω, Αθήνα 1999, σ. 173 – 175.

²⁹² Μ. Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 2000, σσ. 90 – 91.

²⁹³ *Εκθεσις των παρά της Ελεήμονος Εταιρείας κατά το τρίτον έτος της συστάσεως της πεπραγμένων*, Αθήνα 1868, σ.5.

διαβιούσαν μια ζωή παράνομη, δ) επαίτες κατ' επιλογήν καθώς προτιμούσαν να βιοπορίζονται μέσω της επαιτείας και ε) ψευτοζητιάνους που προσποιούνταν τους ανάπηρους²⁹⁴. Τα μέλη της *Εταιρείας* επιτηρούσαν τους επαίτες των δρόμων είτε σε συνεργασία με την αστυνομία είτε χωρίς τη συνδρομή της. Σε περίπτωση που εντόπιζαν όσους δεν είχαν πραγματική ανάγκη την επαιτεία για να επιβιώσουν, τους κατήγγειλαν.

Το «Εργαστήριο Απόρων Γυναικών» που ιδρύθηκε το 1872 παρείχε στις γυναίκες των χαμηλότερων και φτωχότερων κοινωνικών στρωμάτων ειδική εκπαίδευση σχετική με τις οικιακές υπηρεσίες, με απώτερο στόχο να εργασθούν σε σπίτι ευκατάστατων ελληνικών οικογενειών με την ιδιότητα της οικιακής βοηθού²⁹⁵. Η αύξηση της ζήτησης οικιακών βοηθών λόγω της διευρύνσεως της αστικής τάξης έθεσε το θέμα της γυναικείας εκπαιδεύσεως στο προσκήνιο, μιας και ως εργασία θεωρείτο «κατάλληλη στη γυναικεία φύση»²⁹⁶. Η ίδρυση του εργαστηρίου αυτού αφαίρεσε βάρος από την κρατική υποχρέωση σχετικά με την εκπαίδευση των γυναικών, αφού υλοποίησε την πρώτη μορφή επαγγελματικής εκπαίδευσής τους. Περίπου 200 άπορες γυναίκες είχαν τη δυνατότητα να δουλεύουν στο εργαστήρι έναντι χρηματικού αντιτίμου ανεξαρτήτως ηλικίας. Υπήρχαν τμήματα υφαντικής για «τρίχαπτα» (δαντέλες), ραπτικής, «ποικιλτικής» (κεντήματα) αλλά και τμήμα εκπαίδευσης νοσοκόμων²⁹⁷. Η ιδιωτική πρωτοβουλία υποστήριξε σε πολύ μεγάλο βαθμό το έργο αυτό. Σε μεγάλο βαθμό, υπήρξε στήριξη και από ομογενείς της διασποράς με τις συνδρομές τους²⁹⁸. Για παράδειγμα, ο Κωνσταντίνος Ε. Σεβαστόπουλος κληροδότησε στο Εργαστήριο Απόρων Γυναικών το χρηματικό ποσό των 25.000 χρυσών φράγκων²⁹⁹, ενώ η οικονομική συμβολή του Ανδρέα Συγγρού ήταν καίριας σημασίας για την συντήρηση του εργαστηρίου³⁰⁰. Μέσα στα επόμενα δύο χρόνια, το Εργαστήριο έλαβε από τον Συγγρό 15.000 λίρες στερλίνες και είχε γίνει σύσταση εκ μέρους του να δίδεται

²⁹⁴ Γ. Χ. Κούζας, *Η επαιτεία στην πόλη. ό. π.*, σ. 267.

²⁹⁵ Μ. Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών ...ό. π.*, σ. 195.

²⁹⁶ Το 25%, μάλιστα, του εργατικού δυναμικού της Αθήνας αποτελούνταν από υπηρέτες και υπηρέτριες. Μ. Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών ...ό. π.*, σσ. 66, 195.

²⁹⁷ Σ. Ζιώγου – Καραστεργίου, *Η Μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830 – 1893)*, εκδ. Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σ. 304.

²⁹⁸ Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως, Έκθεσις περί των πεπραγμένων 27 Απριλίου 1873-27 Απριλίου 1874, Αθήνα 1874, σσ. 6 – 17.

²⁹⁹ «Λογαριασμός Κληρονομίας Κωνσταντίνου Ε. Σεβαστόπουλου». Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (II), φάκελοι 2, 3.

³⁰⁰ Κ. Μπίρης, *Αι Αθήναι, Από του 19^{ου} εις τον 20^{ον} αιώνα*, εκδ Μέλισσα, Αθήνα 2005, σ. 203.

δωρεάν φαγητό το μεσημέρι στις γυναίκες που εργάζονταν σε αυτό χωρίς αυτό να συνεπάγεται μείωση του μισθού τους³⁰¹. Ακόμη, και με ειδική αναφορά στη διαθήκη του ζητούσε την βελτίωση του εργαστηρίου με χρήση του μέρους του κληροδοτήματός του: «...Αν και τούτο το φιλόανθρωπον έργον δυνηθώ ζων να πραγματοποιήσω διά τίνος δωρεάς μου εις το εργαστήριον, το κληροδότημα μου δεν θέλει δια τούτο μειωθή, αλλά θέλει χρησιμεύση το όλον εις βελτίωσιν των του εργαστηρίου τούτου, πολυειδώς ωφελίμου κατ' εμέ...»³⁰²

2. Σχολή Απόρων παιδων του Φ. Σ. «Παρνασσού» (1872)

Ο Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός» ήταν ένα φιλεκπαιδευτικό σωματείο το οποίο ιδρύθηκε το 1865 στην οικία του Παύλου Ιωάννη Λάμπρου, επί της οδού Παρθεναγωγείου, σημερινής Πεσμαζόγλου 1³⁰³. Αποτέλεσε, κατά πολλούς, τον σημαντικότερο φορέα στήριξης απόρων παιδιών³⁰⁴. Μέσα στα πρώτα τριάντα χρόνια της λειτουργίας του εδραιώθηκε στην Ελλάδα ως παράγοντας πνευματικής και πολιτιστικής ζωής³⁰⁵ έχοντας ως κινητήριο δύναμη την «κοινωνική και εθνική πρόοδο»³⁰⁶. Δημιούργησε ένα «πλέγμα» διασύνδεσης πνευματικών ιδρυμάτων καθώς, έως το 1875, είχε συνδεθεί με ογδόντα (80) συλλόγους και σωματεία³⁰⁷. Ειδικότερα, είχε αναπτύξει σχέσεις με τη Νυχτερινή σχολή Μεσολογγίου, τη Σχολή Απόρων Πύργου και τον Φιλεκπαιδευτικό σύλλογο «Ομόνοια» της ελληνικής κοινότητας στο Βαϊνδάριο³⁰⁸.

Σκοπός της ιδρύσεως του συλλόγου αυτού ήταν «η διά της από κοινού των μελών αυτού ενεργείας πρόοδος και γενική ωφέλεια»³⁰⁹. Πάγια ανησυχία και κατεύθυνση του Φ.Σ. Παρνασσού ήταν η προαγωγή της γνώσης και της

³⁰¹ Κ. Χατζιώτης, *Εθνικοί Ευεργέτες, ημερολόγιο 1994*, [Εκπαιδευτήρια Δούκα], Αθήνα 1994, σσ. 42 – 45.

³⁰² Διαθήκη του Ανδρέα Συγγρού της 12 Φεβρουαρίου 1896, Ζερβός, Υ.Γ., αρ.124,1.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (V), φάκελος 1.

³⁰³ Ι. Μπολανάκης, *Λαυριώτες έφηβοι στη Σχολή Απόρων Παιδων του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός κατά τα έτη 1890 – 1900*, Παρνασσός, τ. ΜΔ, αρ. 1, Αθήνα 2002, σ. 546.

³⁰⁴ Α. Κουτουξιάδου, *Εθνική Ευεργεσία και Νεοελληνική Εκπαίδευση (1830 – 1913)*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, διδακτορική διατριβή, σ. 602.

³⁰⁵ *Κανονισμός του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός»*, Αθήνα 1875, αρ.1.

³⁰⁶ Α.Κουτουξιάδου, *Εθνική Ευεργεσία και Νεοελληνική ... ό. π.*, σ. 604.

³⁰⁷ Εξ αυτών τα 55 ήταν ελληνικά, με τα 20 να βρίσκονται εντός ελληνικού βασιλείου και τα 35 εκτός. [Κ. Βολοβίνης, *Το χρονικόν του «Παρνασσού» (1865 – 1950)*, Αθήναι 1951, αρ. 1.]

³⁰⁸ *Ό. π.*, σ. 240.

³⁰⁹ Κ. Βολοβίνης, *Το χρονικόν του «Παρνασσού» ...ό. π.*, σ. 1.

μάθησης, ακόμα και του γυναικείου φύλλου³¹⁰. Μέσα στο πλαίσιο της φιλανθρωπικής δράσης του, συνέβαλε και στην ανέγερση οικοδομημάτων που χρησιμοποιήθηκαν ως νυκτερινά σχολεία και νοσοκομεία για εργαζόμενα παιδιά³¹¹. Ο Σπυρίδων Λάμπρος, ιδρυτικό μέλος, υποστήριξε ότι ένας λόγος που αποφασίσθηκε η ίδρυση του Φ.Σ. Παρνασσού ήταν η ανάγκη «*αβίαστου προαγωγής των γραμμάτων, αληθούς εις απάσας τας κοινωνικάς τάξεις εξικνουμένης διαδόσεως της παιδείας, ελευθέρας τον πνεύματος και τον χρήματος συναναμίξεως, προοδευτικής των ηθών επιλεπτύνσεως, μορφώσεως και αναμορφώσεως*»³¹². Ακόμα, ο Ν. Λεβίδης, μέλος του προεδρείου του Συλλόγου, στη διακήρυξή του, η οποία έφερε τις υπογραφές και άλλων 99 νέων μελών τόσο από την Αθήνα όσο και από τον ελληνισμό της διασποράς, υποστήριξε πως «*μόνο η πνευματική της Ελευθέρας μετά της δούλης Ελλάδος ένωσις δύναται να συγκρατήσει τον πανταχόθεν κεραυνούμενον Ελληνισμόν*»³¹³.

Το 1872, με πρωτοβουλία του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός», ιδρύθηκε στην Αθήνα η Σχολή Απόρων Παιδιών³¹⁴. Η ύπαρξη της συγκεκριμένης σχολής προωθούσε στα ορφανά και άπορα παιδιά την ιδέα της εργασίας ως ανώτατης αξίας³¹⁵. Ο Σπυρίδων Βασιλειάδης, νεαρός τότε ποιητής, ήταν εκείνος που πρότεινε την ίδρυση της νυκτερινής αυτής σχολής³¹⁶. Η ενδεκαμελής επιτροπή που ορίσθηκε συνέταξε καταστατικό³¹⁷

³¹⁰ Στο Α'Ελληνικό Εκπαιδευτικό Συνέδριο το 1904 έγινε λόγος για το πόσο σημαντική και αναγκαία ήταν και η μόρφωση των γυναικών ύστερα από προσαρμογή της στις ανάγκες ενός αγροτικού νοικοκυριού αλλά και η γνώση της ελληνικής οικιακής οικονομίας. [Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον (εν Αθήναις 31 Μαρτίου 1904) Συγκληθέν υπό του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός και του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ωφελίμων Βιβλίων. Μετά σχολικής εκθέσεως επιβοηθούσης τον σκοπόν αυτού. Εργασίαι της διευθυνούσης επιτροπής. Πρακτικά των συνεδριάσεων. Σχολική Έκθεσις, εν Αθήναις 1904].

³¹¹ Κ. Μπίρης, *Αι Αθήναι, Από του ...ό. π.*, σ. 198.

³¹² Σ. Λάμπρος, «Λόγος επί τη εικοσιπενταετηρίδι του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, περ.Παρνασσός», Απρίλιος 1892, σ.457.

³¹³ Σε αυτά τα νέα μέλη ανήκε και ο Βικέλας, Ξένος, Ζαλοκώστας κ.ά. [Κ. Βολοβίνης, *Το χρονικόν του «Παρνασσού» ...ό. π.*, σ. 57].

³¹⁴ Βλ. την πολύ σημαντική εργασία: Γ. Γ. Ζώρας, *Οι λογοτέχνες της παλαιάς και της νέας Αθηναϊκής Σχολής στον Φ. Σ. Παρνασσός*, εκδ. Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, Αθήνα 1993, σ. 188.

³¹⁵ Α. Κουτουζιάδου, *Εθνική Ευεργεσία και Νεοελληνική ... ό. π.*, σ. 605.

³¹⁶ Σ. Λάμπρος, «Λόγος επί τη εικοσιπενταετηρίδι ό. π., σ.66

³¹⁷ Η ενδεκαμελής επιτροπή αποτελούνταν από τους Δημήτριο Μαυροκορδάτο, Λέων Μελάς, Ιωάννης Περβάνογλου, Αριστείδης Λάσιος, Σπυρίδων Βασιλειάδης, Φίλιππος Παρασκευαΐδης, Μιχαήλ Λάμπρος, Δημήτριος Κορομηλάς, Νικόλαος Πολίτης, Μιχαήλ Deffner, Νικόλαος Λεβίδης, ενώ το καταστατικό συνέταξαν οι Σπυρδίων Βασιλειάδης,

σύμφωνα με το οποίο στόχος της ήταν η «*ηθική*» διαπαιδαγώγηση των παιδιών σε συνδυασμό με «*την διανοητική και γραμματική αυτών ανάπτυξιν*» παρακολουθώντας μαθήματα «*γεννώντων τον έρωτα της εργασίας και της τιμής*»³¹⁸. Η ανακούφιση των άπορων παιδιών από τις σκληρές εργασιακές συνθήκες αφορούσε τους ιδρυτές της σχολής³¹⁹, και ιδιαίτερα, οι «*Μάγκες του Ρολογιού*»³²⁰. Οραματίζονταν την μετατροπή αυτού του συνόλου βασανισμένων παιδιών μέσω της μόρφωσης, της εκπαίδευσης, σε «*τακτικούς και επιμελείς εργάτες*»³²¹.

Ο καθημερινός σκληρός βίος και η δύσκολη πραγματικότητα των ορφανών και άπορων παιδιών στα αστικά κυρίως κέντρα περιγραφόταν λεπτομερώς πολλές φορές σε κείμενα διαθηκών δωρητών και μεγάλων ευεργετών³²². Ακόμα και τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της σχολής υπήρξαν πολλές συνδρομές³²³. Ο πρώτος που συνέδραμε ήταν ο Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, το Υπουργείο Παιδείας, η Επιτροπή «προς εμψύχωσιν της Ελληνικής Βιομηχανίας», το Υπουργείο Εσωτερικών και ο Δήμος της Αθήνας³²⁴. Ακολούθησαν η Εθνική και Πιστωτική Τράπεζα και ο βασιλιάς Γεώργιος Α'³²⁵. Με πρόταση, μάλιστα του τότε βουλευτής και μετέπειτα Υπουργού Παιδείας, Δημήτριου Ράλλη, η Βουλή ψήφισε 5.000 δραχμές ως ετήσια συνεισφορά υπέρ της σχολής³²⁶. Ο Ανδρέας Συγγρός πρόσφερε 6.000 δραχμές, προκειμένου να καλυφθεί η συντήρηση ενός ολόκληρου έτους³²⁷. Τα τελευταία έτη του 19^{ου} αιώνα η σχολή επιχορηγούνταν με 3.000 κατ' έτος από τον Δήμο των Αθηνών και με

Δημήτριος Κορομηλάς και Νικόλαος Λεβίδης [Λογοδοσία Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, 7ο έτος (15 Οκτωβρίου 1872), Αθήνα 1873, σσ.21-22]

³¹⁸ Ό. π., σσ. 21 – 22, 75.

³¹⁹ Μ. Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών ...ό. π.*, σ. 109.

³²⁰ Ο Λόρδος Έλγιν πρόσφερε στην Αθήνα το Ρολόι της Παλαιάς Αγοράς σε αντάλλαγμα για τα κλεμμένα μάρμαρα του Παρθενώνος. Λόγος του κοσμήτορος των Σχολών Αριστοτέλους Κουρτίδου στο Πεντηκονταετηρίς των Σχολών των Απόρων παιδών Παρνασσού, *Παρνασσός*, Απρίλιος 1892, σ. 457.

³²¹ Μ. Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών ...ό. π.*, σσ. 158 – 159, 168.

³²² Δ. Βρανόπουλου, *Η Εκατονταετηρίς των Σχολών στο Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός», Εκατονταετηρίς Νυκτερινών Σχολών 1872-1972*, Αθήνα 1973, σ. 27. Χρίστου Θεοδωράτου, *Χρονικόν της Εκπαιδευτικής Δράσεως του Παρνασσού επί μίαν εκατονταετίαν 1872-1972, στο Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός», Εκατονταετηρίς Νυκτερινών Σχολών 1872-1972*, Αθήνα 1973, σσ. 32-33.

³²³ Κ. Βολοβίνης, *Το χρονικόν του «Παρνασσού» ...ό. π.*, σσ. 69, 77.

³²⁴ Μ. Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών ...ό. π.*, σ. 162.

³²⁵ Α. Κουτουξιάδου, *Εθνική Ευεργεσία και Νεοελληνική ...ό. π.*, σ. 606.

³²⁶ Κ. Βολοβίνης, *Το χρονικόν του «Παρνασσού» ...ό. π.*, σ. 92.

³²⁷ *Εκθεσις περί της σχολής Αθηνών* (1 Σεπτεμβρίου 1879-31 Αυγούστου 1880), Ό.π., σ.25.

επιπλέον 1.000 δραχμές από τη Βουλή των Ελλήνων, καθώς και με χρηματικά ποσά από χοροεσπερίδες ή για βραβεύσεις μαθητών³²⁸. Ο Αναστάσιος Τσούφλης με καταγωγή από το Τσεπέλοβο Ηπείρου, ευεργέτης κατά κύριο λόγο των Ελλήνων των οθωμανικών περιοχών, συμπεριέλαβε στη διαθήκη του χρηματικό ποσό τόσο για την *«ενίσχυση των σχολείων του λαού εν Αθήναις»*, συμπεριλαμβανομένης και της Σχολής των Απόρων παιδών Παρνασσού³²⁹. Επίσης, ο Απόστολος Σταματιάδης, στη διαθήκη του όρισε τον Φιλολογικό Σύλλογο «Παρνασσός» κληρονόμο 100 χρυσών γαλλικών εικοσόφραγκων. Οι κληρονόμοι του, όμως, θεώρησαν ότι αδικήθηκαν και προσέβαλαν τη διαθήκη το 1890³³⁰. Το Υπουργείο Εξωτερικών, με τη σειρά, του όρισε δικηγόρο για την διεκδίκηση του κληροδοτήματος καθώς συγκληροδόχοι ήταν η εν Χάλκη Σχολή, το Πανεπιστήμιο Αθηνών και, σαφώς, ο Φ. Σ. «Παρνασσός»³³¹.

Πολύ μεγάλος αριθμός των ορφανών και άπορων παιδιών κατέφθαναν στην Αθήνα από την επαρχία για να βρεθεί στις σχολές και στα ορφανοτροφεία της πόλης. Το ποσοστό, μάλιστα, των μαθητών της Σχολής Απόρων παιδών του Παρνασσού που προέρχονταν από την Αθήνα ήταν πολύ μικρό, δηλαδή μόνο 5 στους 80 μαθητές δεν ήταν από κάποια επαρχία³³². Τα παιδιά αυτά, τα εγκαταλελιμμένα, οι *«βιοπαλαισταί»* από 5 έως 22 χρονών, εργάζονταν κάνοντας διάφορα επαγγέλματα³³³, ταυτόχρονα, όμως, λάμβαναν στοιχειώδη μόρφωση.

Τα διδασκόμενα μαθήματα της σχολής είχαν οργανωθεί *«δια της απλουστάτης μεθόδου μορφούσι την καρδίαν επί το βέλτιον, γεννώντα τον έρωτα της εργασίας και της τιμής, φωτίζουν άμα την διάνοιαν επί τοσοούτον ώστε να γνωρίζη ο παις που εν τω κόσμω τούτω βαδίζει και πώς να βαδίση εν τω μέλλοντι, ως πεφωτισμένος και τίμιος εργάτης, υπέρ εαυτού, των αδελφών,*

³²⁸ Κ. Βολοβίνης, *Το χρονικόν του «Παρνασσού»* ...ό. π., σ. 240.

³²⁹ Διαθήκη του Αναστασίου Τσούφλη της 17 Απριλίου 1870 και κωδίκελος της 31 Ιουλίου 1870. ΜΗΚ, Γ'221, σ.1051 και ΠΠΧ, σ.390.

³³⁰ ΑΥΕ, Φάκ.1893/60,2, έγγραφο 4885 της 3 Δεκεμβρίου 1889, Φάκ.1894/58-60, έγγραφο 18584 της 17 Ιανουαρίου 1891 (υπουργείο Εξωτερικών προς το προξενείο της Βραΐλας).

³³¹ ΑΥΕ, Φάκ.1890, έγγραφο 1753 της 23 Φεβρουαρίου 1890 (Εκθεσις Μομφεράτου), έγγραφο 47 της 23 Ιανουαρίου 1890 και έγγραφο 135 της 27 Ιανουαρίου 1889.

³³² Κ. Βολοβίνης, *Το χρονικόν του «Παρνασσού»* ...ό. π., σ. 73.

³³³ Όπως, οψοκομιστής, λούστρος, εφημεριδοπώλης, υπηρέτης σε σπίτια και καταστήματα. [Κ. Βολοβίνης, *Το χρονικόν του «Παρνασσού»* ...ό. π., σ. 169].

των τέκνων του και της κοινωνίας»³³⁴. Τα μαθήματα που παρακολουθούσαν οι μαθητές της σχολής γίνονταν απογευματινές ή βραδινές ώρες για να μπορούν να συνδυάζονται και με την πρωινή εργασία τους. Οι τάξεις το 1875 ήταν τρεις με αριθμό μαθητών συνεχώς αυξανόμενο³³⁵. Τα μαθήματα που διδάσκονταν ήταν τα ακόλουθα: Ηθική, Ιστορία, Γεωγραφία, Φυσική, Φυσική Ιστορία, Κοσμογραφία, Πολιτική και Ιδιωτική Οικονομία, εξήγηση και περιγραφή αντικειμένων, εξήγηση του πολιτεύματος και του ποινικού νόμου, Υγιεινή, και άλλα προαιρετικά μαθήματα, την διδασκαλία των οποίων αναλάμβανε όποιο μέλος του Συλλόγου το επιθυμούσε³³⁶.

Το πρώτο έτος λειτουργίας της Σχολής Απόρων παιδιών Παρνασσού (3 Δεκεμβρίου 1872 – Αύγουστος 1873) οι μαθητές ήταν εκατόν σαράντα εννέα (149)³³⁷ και την διδασκαλία είχαν αναλάβει: ο Δημήτριος Κορομηλάς, Φυσική Ιστορία, κάθε Δευτέρα 6 – 8 μ. μ., ο Σπυρίδων Βασιλειάδης Ιστορία της Νέας Ελλάδας, κάθε Τρίτη 6 – 8 μ. μ., και ο Ευάγγελος Ζαλοκώστας Κοσμογραφία, κάθε Σάββατο 6 – 8 μ. μ.³³⁸ ενώ ο πρώτος δώρισε «9 μεγάλους πίνακας Φυσικής Ιστορίας»³³⁹ και, ο τελευταίος, οκτώ αντίτυπα των *Απάντων* του Γεωργίου Ζαλοκώστα³⁴⁰. Ο Δημήτριος Κορομηλάς, επίσης, ανέλαβε τα έξοδα εκτύπωσης ενός φυλλαδίου για μία ευεργετική παράσταση υπέρ της Σχολής³⁴¹.

Ενδιαφέρον είχε και το γεγονός ότι τα μέλη της σχολής ενδιαφέρονταν για την επαγγελματική αποκατάσταση των παιδιών ακόμα και μετά την αποφοίτησή τους³⁴². Όσο δύσκολες κι αν ήταν οι συνθήκες διαβίωσης των παιδιών αυτών, εξαιτίας της βοήθειας που προσέφερε η Σχολή Απόρων Παίδων, μεγάλος αριθμός εξ αυτών «σώθηκαν κυριολεκτικά από τη στυγνή εκμετάλλευση, την αλητείαν και την ηθική εξαχρείωση»³⁴³. Από τη Διεύθυνση

³³⁴ Γ. Γ. Ζώρας, *Οι λογοτέχνες της παλαιάς και ...ό. π.*, σ. 188.

³³⁵ Κ.Βοβολίνη, *Το Χρονικόν...*,ό.π., σσ.72-74.

³³⁶ Κανονισμός της Σχολής των Απόρων Παιδιών, Αθήνα 1872, σσ. 1 – 2.

^{337 337} Ι. Μπολανάκης, *Λαυριώτες έφηβοι στη Σχολή ...ό. π.*, σ. 547.

³³⁸ Γ. Γ. Ζώρας, *Οι λογοτέχνες της παλαιάς και ...ό. π.*, σ. 188.

³³⁹ *Έκθεσις περί της Εφορίας της Σχολής των Απόρων Παίδων*, εκ του Τυπογραφείου Περιστεράς, διευθυνόμενου υπό Σ. Οικονόμου, Αθήνησιν 1873, σ. 20.

³⁴⁰ Γ. Γ. Ζώρας, *Οι λογοτέχνες της παλαιάς και ...ό. π.*, σ. 188.

³⁴¹ *Έκθεσις περί της Σχολής των Απόρων Παίδων*, Σεπτέμβριος 1873 – Οκτώβριος 1874, εκδ. Τύποις Εφημερίδος των Συζητήσεων, εν Αθήναις 1873, σ. 18.

³⁴² Κ. Βοβολίνης, *Το χρονικόν του «Παρνασσού» ...ό. π.*, σ. 170.

³⁴³ Χ. Γ. Κωνσταντινόπουλος, *Η μαθητεία στις κομπανίες των χριστών της Πελοποννήσου*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σ. 40.

του Φ. Σ. αλλά και της Σχολής Απόρων Παίδων υπήρξε μέριμνα για τη σύσταση νοσοκομείου ως παραρτήματος της Σχολής για τα άπορα παιδιά τα οποία ασθενούσαν³⁴⁴. Υπήρξαν και ευκαιρίες διοργάνωσης εκθέσεων και διαγωνισμών καλλιτεχνικού χαρακτήρα, όπως ήταν και η έκθεση του Καλλιτεχνικού τμήματος του Συλλόγου το 1885 στην οποία συμμετείχαν γλύπτες και ζωγράφοι και παρουσιάστηκαν έργα λιθογραφίας, χαλκογραφίας, ξυλογραφίας και αρχιτεκτονικά «σχεδιαγραφήματα»³⁴⁵.

Τα επαγγέλματα που ασκούσαν οι άποροι μαθητές απασχόλησαν τα μέλη της Σχολής. Τα μαθητολόγιά της ανέφεραν τόσο την ηλικία του εκάστοτε μαθητή αλλά και το επάγγελμα του, καθώς και των γονέων του. Το 1890, ο Μιχαήλ Λάμπρος έλεγε τα εξής: *«Η εφημερίς, το κιβώτιον του σπιλβώματος και ο κόφινος των όψεων, ιδού τα τρία κυρίως επαγγέλματα των παιδων των φοιτώντων εις την ημετέραν σχολήν. Είναι δε περίεργον ότι έκαστον επάγγελμα αντιπροσωπεύει και μίαν πατρίδα, την Κορινθίαν, την Γορτυνίαν, την Μεγαλόπολιν, διότι Κορίνθιοι μὲν εισίν οι οψοκομισταί, Μεγαλοπολίται δε και Γορτύνιοι οι σπιλβωταί και οι εφημεριδοπώλαι»*³⁴⁶. Έκανε ακόμα λόγο και ειδικότερα καθώς η σωματεμπορεία άνθιζε στους κύκλους που τα παιδιά αυτά εργάζονταν: *«Η ενεργουμένη σωματεμπορία διαπράττεται εν μέσαις Αθήναις υπ' ανθρώπων εχόντων ταύτην αναγεγραμμένην ως επίσημον επάγγελμα. Μεταβαίνοντας εις τα χωρία, όθεν κατάγονται οι μικροί σπιλβωταί, μισθούσι τούτους παρά των γονέων διά συμβολαίου αντί δρ. 100 ετησίως και άγουσιν αυτούς ενταύθα όπως εργάζωνται δια λογαριασμό των. Δεν δύνασθε να φαντασθήτε οποία μαρτύρια υφίστανται οι ατυχείς ούτοι παίδες. Έχει ορισθή εις αυτούς ως έσχατον όριον κέρδους ποσόν τι μεταξύ μιάς και δύο δραχμών και αλλοίμονον αν ο παις δεν κομίση το κέρδος τούτο εις τον άγριον μάστορην την εσπέραν. Διότι υπό το επαγωγόν του μάστορη όνομα γνωρίζουσιν οι παίδες τους παρά των ιδίων γονεών μισθώσαντας αυτούς αθλίους»*³⁴⁷.

Οι εργοδότες τους δεν ήταν είχαν κανένα συμφέρον από τη λειτουργίας της Σχολής και, για το λόγο αυτό, διέδιδαν πως ήταν τόπος διαφθοράς και

³⁴⁴ Ι. Μπολανάκης, «Σύμβαση μαθητείας στο Ρέθυμνο στις αρχές του 20^{ου} αιώνα», *Νέα Χριστιανική Κρήτη*, τχ. 18, Ρέθυμνο 1998, σσ. 257 – 264.

³⁴⁵ Κ. Βολοβίνης, *Το χρονικόν του «Παρνασσού» ...ό. π.*, σ. 158.

³⁴⁶ Σ. Λάμπρου, «Απόρων Παίδων βίος και έθιμα», *Παρνασσός*, τμ. ΙΓ', τχ. Απριλίου, εκ του Τυπογραφείου Αλεξ, Παπαγεωργίου, Αθήνα 1890, σ. 5.

³⁴⁷ Ό. π., σσ. 10 – 11.

στυγνής κακομεταχείρισης και εκμετάλλευσης των νέων³⁴⁸, έως και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όπου και αποφασίσθηκε από τις συντεχνίες να επιτρέπεται στους νέους να παρακολουθούν μαθήματα στον Παρνασσό³⁴⁹. Το πρώτο έτος λειτουργίας της Σχολής τα επαγγέλματα των μαθητών ήταν τα εξής: σαράντα πέντε (45) υπηρέτες της αγοράς, οκτώ (8) υποδηματοποιοί, οκτώ (8) λιθοξόοι, δεκαπέντε (15) υπηρέτες καταστημάτων και οικογενειών, δεκαοκτώ (18) σιδηρουργοί και ξυλουργοί, τέσσερις (4) ράφτες, δέκα (10) κτίστες και οι υπόλοιποι υποδηματοκαθαριστές και εφημεριδοπώλες³⁵⁰. Είναι σαφές ότι αφού η φύση της εργασίας ήταν τέτοια, οι μαθητές θα αισθάνονταν μεγάλη κόπωση στο τέλος της ημέρα, και αυτό θα καθιστούσε την παρακολούθηση των μαθημάτων πολύ δύσκολη.

Το έργο της Σχολής είναι αδιαμφισβήτητα μεγάλο. Οι λογοτέχνες που ήταν μέλη και υπεύθυνοι για όσες προσπάθειες καταβάλλονταν για την επιμόρφωση και εκπαίδευση των άπορων νέων κατέθεταν προσωπικό χρόνο και κόπο για την επίτευξη του οράματος. Φυσικά, το ενδιαφέρον τους αυτό δηλώνει πως και η κοινή γνώμη θαύμαζε το έργο της Σχολής³⁵¹.

3. Ζάννειον Ορφανοτροφείον Πειραιώς (1874)

Η «Φιλανθρωπική Εταιρεία Πειραιώς» έλαβε την πρωτοβουλία για την ίδρυση ενός Ορφανοτροφείου στην πόλη. Στις 24 Μαρτίου 1874, λοιπόν, ξεκίνησε να λειτουργεί το *Παιδαγωγείον ορφανών και απορών παιδιών* στην περιοχή του Πειραιά. Σκοπός του ήταν η περίθαλψη ορφανών, άστεγων και απροστάτευτων παιδιών. Το καταστατικό του ιδρύματος, μάλιστα, αναφέρει πως «*τα άστεγα και απροστάτευτα παιδιά όσα διήγον εν αργία διαφθείροντα και διαφθειρόμενα, να συνταχθώσιν υπό κοινήν στέγην, να διδαχθώσι τα αναγκαία γράμματα δια να γίνωσι χρήσιμοι πολίται και εισαχθώσιν εις τα εργοστάσια και τεχνουργεία όπως εκμάθωσι πρακτικήν τέχνην τινά ίνα εύρωσι πόρον ζωαρκίας εις τον βίον των*». Μέσα στο επόμενο έτος, το 1875, η σύζυγος Ελένη του Νικήτα Τζάννε, έμπορου εκ των Κυθήρων, κληροδότησε

³⁴⁸ Ο. π., σσ. 250 – 251.

³⁴⁹ Γ. Παπαγεωργίου, *Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16^{ος} – 20^{ος} αιώνα)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας [Ι.Α.Ε.Ν.], Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σσ.22-23.

³⁵⁰ Κ. Βολοβίνης, *Το χρονικόν του «Παρνασσού» ...ό. π., σ. 72.*

³⁵¹ Γ. Γ. Ζώρας, *Οι λογοτέχνες της παλαιάς και ...ό. π., σ. 192.*

με την διαθήκη της το σύνολο της περιουσίας της στο «*Παιδαγωγείο Απόρων Παιδιών*». Αποτέλεσμα της ενέργειας αυτής ήταν η μετονομοσία του σε *Ορφανοτροφείο Ελένης Ν. Ζάννη*³⁵². Οι κληροδοσίες, άλλωστε, γίνονταν με αυστηρούς όρους και για λόγους που αφορούσαν θέματα ηθικής και παραδοσιακών αξιών³⁵³.

Η λειτουργία του συγκεκριμένου ορφανοτροφείου, όπως και των περισσότερων άλλων αντίστοιχων ιδρυμάτων τόσο της Ελλάδας όσο και του εξωτερικού, γινόταν χάρη στην οικονομική στήριξη της ιδρύτριας αλλά και από τις προσφορές πολλών ακόμα ιδιωτών. Η ιδιωτική πρωτοβουλία συγκεκριμένα άρχισε να ανθεί ιδιαίτερα στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα καθώς ο αστικός ιστός γινόταν πυκνότερος³⁵⁴ στοχεύοντας στην εξάλειψη της φτώχειας και του αναλφαριθμητισμού και, έτσι, στην καλύτερη κοινωνική συνοχή και λειτουργία. Για παράδειγμα, ο Ιωάννης Δημητρίου, ο οποίος είχε αναπτύξει την επιχειρηματική του δράση στην Αίγυπτο του Μωχάμετ Αλή και των διαδόχων του, άφησε 16.880 δραχμές στο Ζάνναιο Ορφανοτροφείο του Πειραιά, το Αμαλίο και το Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα³⁵⁵. Το κληροδότημα της Ελένης Ζαννή, δηλαδή δύο οικίες που απέδιδαν κάθε έτος 10.000 δραχμές που ισοδυναμούσαν με 200.000 φράγκα³⁵⁶, έδωσε ανάσα στο ίδρυμα του οποίου η λειτουργία κινδύνευε παρά τα χρήματα που συγκεντρώνονταν υπέρ του. Με αυτό το χρηματικό κεφάλαιο, το ίδρυμα εγκατέστησε τεχνικά εργαστήρια, που οι επαγγελματίες τεχνουργοί των οποίων κατέβαλαν συμβολικό ενοίκιο προκειμένου να εκπαιδεύουν δωρεάν των τροφίμων σε τέχνες, όπως ήταν η σιδηρουργική, η ξυλουργική, η ραπτική, η οικοδομική και η υποδηματοποιία³⁵⁷. Ακόμα, με τα χρήματα της δωρεάς του Τρύφωνος Μουτσόπουλου το 1882 δημιουργήθηκε Δημοτικό σχολείο αρρένων μέσα στο ίδρυμα³⁵⁸. Τέλος, ο Θ. Παπανδρέου από την Κορινθία,

³⁵² Γ. Ληξουριώτης, *Οι κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις για το παιδί τον πρώτο αιώνα του νεοελληνικού κράτους*, εκδ. «Δωδώνη», Αθήνα – Γιάννινα 1986, σ. 153.

³⁵³ Α.Κουτουζιάδου, *Εθνική Ευεργεσία και Νεοελληνική ...ό. π.*, σ. 836.

³⁵⁴ ΓΑΚ, Υπ. Εσωτερ., φακ. 141.

³⁵⁵ ΑΥΕ, φακ. 1896/Δ60,3, έγγραφο 1869 της 2 Απριλίου 1896, Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα.

³⁵⁶ Π. Κοντογιάννης, *Εθνικοί Ευεργέται*, Αθήνα 1908, σ. 77.

³⁵⁷ Β. Θεοδώρου, «Φιλανθρωπία και πόλη. Ορφανοί και άστεγοι παιδιά στον Πειραιά γύρω στο 1875», περ. *Μνήμων*, τεύχος 14, Αθήνα 1992, σ. 62.

³⁵⁸

κληροδότησε το σημαντικό, για την εποχή εκείνη, χρηματικό ποσό των 10.000 δραχμών³⁵⁹.

Κατά τη διάρκεια του πρώτου έτους λειτουργίας του, το Παιδαγωγείον ορφανών και απορών παιδιών, μετέπειτα *Ορφανοτροφείο Ελένης Ν. Ζάννη*, είχε δυναμικό 80 παιδιών «οίτινες βαθμηδόν ανήλθον εις ενενήκοντα». Παρόλο που το αναμενόμενο θα ήταν ο αριθμός αυτός να αυξηθεί μέσα στα επόμενα χρόνια, παρατηρείται μείωσή του σχεδόν στο 50%, μιας και φτάνει να φιλοξενεί το 1882 μόνο σαράντα πέντε ορφανά. Συγκεκριμένα, στο Μητρώο Ορφανών του αρχείου του Ζαννείου Ορφανοτροφείου Πειραιώς είναι εμφανής σε μεγάλο βαθμό η ύπαρξη ορφανών διαφορετικών προελεύσεων³⁶⁰. Για παράδειγμα, τέσσερα έτη μετά την ίδρυση του, το 1879 στο αρχείο του Μητρώου Ορφανών είναι εγγεγραμμένα εβδομήντα τρία (73) ορφανά, τέσσερα (4) νόθα, δεκατέσσερις (14) υπότροφοι και οκτώ (8) άστεγα παιδιά τα οποία είχε συλλάβει η αστυνομία.

Ορφανά από τις περιοχές της ελεύθερης Ελλάδας ήταν ευπρόσδεκτα στο ίδρυμα, όπως ακριβώς ήταν και παιδιά του «αλύτρωτου» ελληνισμού, με συνεπακόλουθο τη μεγάλη συρροή τους από πάρα πολλές περιοχές, και για το λόγο αυτό, το 1890, ονομάστηκε «*πανελλήνιον*»³⁶¹. Οι όροι εισδοχής των ορφανών ήταν πολύ αυστηροί, αφού για να γίνουν δεκτά έπρεπε να έχουν χάσει και τους δύο γονείς τους. Υπήρχαν, όμως, εξαιρετικές περιπτώσεις όπου γινόταν πιστοποίηση της απορίας με αντικειμενικά μέσα παιδιών μεταξύ πέντε και επτά ετών και γινόταν η εισαγωγή τους στο ίδρυμα παρόλο που δεν πληρούσαν τις αναγραφόμενες στο καταστατικό λειτουργίας προϋποθέσεις.³⁶² Πριν από την εισαγωγή τους στο ορφανοτροφείο, μάλιστα, τα παιδιά «*έζων αθλίως μετερχόμενοι τινές μεν τον σανδαλοποιόν και άλλοι διαφόρους άλλας υπηρετικής υπηρεσίας έσθ' ότε και κακοήθεις και εγκληματικές, τα 9/10 εξ αυτών δεν είχαν οικογενείας, ούτε κατοικίαν, διανυκτέρευον δε καθ' όλον το έτος εν γνώσει της Αστυνομίας υπαίθριοι υπό τας στοάς των εργαστηρίων, το 1/10 μόλις είχαν οικογενείας αλλ' η προστασία των γονέων αυτών ήτο εντελώς*

³⁵⁹ Α.Κουτουζιάδου, *Εθνική Ευεργεσία και Νεοελληνική ...ό. π.*, σσ. 596 – 597.

³⁶⁰ Β. Θεοδώρου, «Πειθαρχικά συστήματα και εργασία στα ορφανοτροφεία το β' μισό του 19^{ου} αιώνα», *Μνήμων*, τχ. 21, Αθήνα 1999., σ. 59.

³⁶¹ Α.Κουτουζιάδου, *Εθνική Ευεργεσία και Νεοελληνική ... ό.π.*, σ. 597.

³⁶² Ανώνυμος, *Καταστατικόν της Φιλανθρωπικής Εταιρείας του Παιδαγωγείου των απόρων παιδων μετονομασθέντος Ορφανοτροφείου Ελένης Νικήτα Ζάνη. Εγκανιασθέντος τη 20^η Μαΐου 1875*, Πειραιάς 1875, σ. 6.

χαλαρά»³⁶³. Πολλές φορές, μάλιστα, η ίδια η αστυνομία οδηγούσε στο ορφανοτροφείο παιδιά άστεγα τα οποία περιπλανιόντουσαν στους δρόμους της πόλης. Ενδεχομένως, υπήρχε η αντίληψη ότι τέτοιου τύπου ιδρύματα ήταν υπεύθυνα και για την απαλοιφή τέτοιων εικόνων ή συνέβαλαν, ακόμα, στην ελάφρυνση από το βάρος ανεπιθύμητων παιδιών λόγω ένδειας, εκτός γάμου ή εκτός προγραμματισμού.

Στόχος αντίστοιχων ιδρυμάτων ήταν η εκπαίδευση των ορφανών σε κάποιου είδους τέχνη, η εκμάθησή της σε βαθμό που θα συνέβαλε στον αξιοπρεπή βιοπορισμό τους. Για το λόγο αυτό, τουλάχιστον το πρώτο διάστημα λειτουργίας του Ζάννειου Ορφανοτροφείου Πειραιώς, τα παιδιά αυτά τοποθετούνταν είτε σε εργαστήρια είτε σε εργοστάσια ως μαθητευόμενοι για να έρχονται σε επαφή με το μελλοντικό επάγγελμά τους. Το Ζάνναιο Ορφανοτροφείο Πειραιώς ήταν, μαζί με το ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα, τα ιδρύματα που προσέφεραν το μεγαλύτερο εύρος επαγγελματικών επιλογών καθώς, τη δεκαετία του 1880, υπήρξαν εργαστήρια ραπτικής, υποδηματοποιίας, ξυλουργικής, σιδηρουργικής και, για μικρό διάστημα, εργαστήρια καθεκλοποιοίας και εφαπλωματοποιίας³⁶⁴ τα οποία παρακολουθούσαν έως την ηλικία των 16 ετών οπότε και αποφοιτούσαν, όπως ήταν το σύνηθες και σε άλλα αντίστοιχα ιδρύματα, σε ορισμένες περιπτώσεις αποκομμένοι από την πραγματικότητα και χωρίς δυνατότητα να υπολογίσουν τους κινδύνους που πιθανότατα επρόκειτο να αντιμετωπίσουν. Συγκεκριμένα, τόσο στο Ζάνναιο όσο και στο ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα, φαίνεται να είχαν από τα μεγαλύτερα και καλύτερα οργανωμένα ατμοκίνητα σιδηρουργεία και ξυλουργεία. Το 1873, μάλιστα, οι 70 μαθητές του Ζάννειου ορφανοτροφείου, ανέλαβαν την υποχρέωση ως φιλαρμονική να «*παιανίζουν*» δημοσίως για τους κατοίκους του Πειραιά, επιλέγοντας να ακολουθήσουν την πρόταση του Δήμου, και σε αντάλλαγμα διδάσκονταν οργανική μουσική δωρεάν³⁶⁵.

Ο λόγος που τα μέλη των φιλανθρωπικών εταιρειών ή των ιδρυμάτων παραχωρούσαν το δικαίωμα σε τεχνίτες να έχουν δικά τους εργαστήρια μέσα στο ίδιο το ίδρυμα ήταν οικονομικός. Από οικονομικής απόψεως, δηλαδή, δεν

³⁶³ Γ. Ληξουριώτης, *Οι κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις ...ό. π.*, σ. 154.

³⁶⁴ Β. Θεοδώρου, «Πειθαρχικά συστήματα και εργασία ... ό. π., σ. 63.

³⁶⁵ Εφ. Σφαίρα, αρ. 1172,29 Φεβρουαρίου 1884.

υπήρχε η ευχέρεια να λειτουργούν ανεξάρτητα από άλλους φορείς. Κάποια από τα ιδρύματα είχαν εργαστήρια σε μόνιμη βάση ενώ κάποια άλλα, όπως το Ζάννειο Ορφανοτροφείο Πειραιώς, για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, και, δη, για πέντε συναπτά έτη, από το 1878 έως και το 1882³⁶⁶. Οι απόψεις δίστασαν, καθώς ορισμένοι πίστευαν πως το καλύτερο δυνατόν ήταν τα ορφανοτροφεία να είναι αποκομμένα από τον εργασιακό κόσμο, ενώ άλλοι, πως ο μοναδικός τρόπος τα ορφανά να μην έχουν κακές συναναστροφές αλλά και να μην πέφτουν αντικείμενο εκμετάλλευσης από τους εργοδότες τους ήταν να διδάσκονται την εκάστοτε τέχνη εντός του ιδρύματος, υπό αυστηρή επίβλεψη, καθιστώντας κατ' αυτόν τον τρόπο δυσκολότερη την εισαγωγή κακών συνηθειών που πιθανότατα θα είχαν συνακόλουθο την χαλάρωση της τάξεως του σχολείου³⁶⁷.

Τα ορφανά περνούσαν ώρες στα εργαστήρια οι οποίες ήταν ανάλογες της ηλικίας τους. Το σύνηθες ήταν το καταστατικό εκάστοτε ιδρύματος να ορίζει το χρόνο παραμονής τους εκεί για την εκμάθηση κάποιας τέχνης. Για παράδειγμα, τα ορφανά που ήταν μεγαλύτερα σε ηλικία είχαν ως αποκλειστική τους απασχόληση την εκμάθηση μιας τέχνης, εφόσον είχαν ολοκληρώσει την εκπαίδευσή τους για την απόκτηση στοιχειωδών γνώσεων. Τα μικρότερα σε ηλικία ορφανά βρίσκονταν σε κάποιο εργαστήριο το λιγότερο 4 ώρες και το περισσότερο 6 ώρες καθημερινώς, όπως οριζόταν. Ειδικότερα, όσα παιδιά βρίσκονταν στο Ζάννειο Ορφανοτροφείο, και είχαν ξεπεράσει την ηλικία των 12 ετών, καθοδηγούνταν από τον αρχιτεχνίτη και *«εις εργασίαν από της ανατολής του ηλίου μέχρι της δύσεως αυτού..»*, και, μάλιστα, *«κατά τον χειμώνα οι ημίσεις εκ των εργαζομένων παιδων εις το σιδηρουργείον θέλουσι εργάζεσθαι εναλλάξ και κατά τας νυκτερινάς ώρας καθ' ας αι εργασίαι παύουσι»*³⁶⁸. Παράλληλα με αυτήν τους την απασχόληση, κατά κύριο λόγο πρωινές ώρες, καταβάλλονταν μεγάλες προσπάθειες για την στοιχειώδη εκπαίδευσή τους. Τα μαθήματα αυτά πραγματοποιούνταν απογευματινές

³⁶⁶ Β. Θεοδώρου, «Πειθαρχικά συστήματα και εργασία ... ό. π., σ. 62.

³⁶⁷ Δ. Σ. Μπαλάνος, *Η περίθαλψη των ορφανών εν τω ελληνικώ κράτει*, Αθήνα 1919, σ. 66.

³⁶⁸ Πρακτικά του Διοικητικού Συμβουλίου του Ζάννειου ορφανοτροφείου Πειραιώς, συνεδρίαση της 14^{ης} Οκτωβρίου 1878. Πρόκειται για σχετική συμφωνία του Χρ. Παπαϊωάννου, σιδηρουργού, και του Διοικητικού Συμβουλίου του ορφανοτροφείου. Βρίσκονται στο αταξινόμητο αρχείο του Ορφανοτροφείου.

ώρες για να μπορούν τα ορφανά να τα παρακολουθούν με τη φυσική τους παρουσία και να μην απουσιάζουν λόγω εργασίας.

Η έναρξη, η διαδοχή και, τέλος, η παύση των δραστηριοτήτων των ορφανών γινόταν αντιληπτή από ένα σύστημα ηχητικών σημείων ή επαναλαμβανόμενων χτυπημάτων³⁶⁹. Οι τρόφιμοι ήταν υποχρεωμένοι να αναγνωρίζουν και να πειθαρχούν σε αυτό αποκωδικοποιώντας τι μέλλει γενέσθαι και να μεταβαίνουν στους ανάλογους χώρους. Στο Ζάννειο Ορφανοτροφείο, για να κατευθυνθούν στο εστιατόριο τα ορφανά ανέμεναν σήμα «*δια τέσσάρων κρούσεων τρις επαναλαμβανομένων*» ενώ για να ξεκινήσουν να εργάζονται «*δια τριών κρούσεων τρις επαναλαμβανομένων*»³⁷⁰ και στο θυρωρείο βρισκόταν αναρτημένος πίνακας με τη σημασία του αριθμού των χτυπημάτων και τη σύνδεσή τους με την ανάλογη δραστηριότητα που έπρεπε να πραγματοποιήσουν οι τρόφιμοι.

Το Ζάννειο Ορφανοτροφείο Πειραιώς, καθώς και άλλα ιδρύματα, ακολουθούσε τη δική του πολιτική αναφορικά με την αποτύπωση ηθικών στάσεων στα φιλοξενούμενα παιδιά με κάθε δυνατό τρόπο και σε όλες τις εκφάνσεις της καθημερινής τους ζωής. Αυτό διαφαίνεται στο καταστατικό ίδρυσης, στους κανονισμούς εσωτερικής λειτουργίας, στις ετήσιες λογοδοσίες καθώς και στις πανηγυρικές εκδόσεις των ορφανοτροφείων³⁷¹. Το σκληρό ωράριο εργασίας των ορφανών συνεπαγόταν και την πολύωρη συναναστροφή τους με τους τεχνίτες. Οι τελευταίοι, σε μεγάλο βαθμό, επηρέαζαν, εκ των πραγμάτων, επιρροή για τα ορφανά και διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στην διαπαιδαγώγηση τους. Ακόμα, όμως, και αυτή η πτυχή της ζωή τους ρυθμιζόταν από ειδικές λεπτομερείς διατάξεις των εσωτερικών κανονισμών των ιδρυμάτων. Ο υπεύθυνος του εργαστηρίου δεν είχε ελεύθερο ωράριο προσέλευσης ούτε μπορούσε να απασχολεί όσους τεχνίτες ήθελε. Η αναλογία ορφανών – τεχνιτών οριζόταν από το καταστατικό, καθώς και οι ημέρες των γιορτών, οι αργίες και οι ώρες υπηρεσίας οι οποίες όφειλαν να είναι αναρτημένες σε πίνακα μαζί με τον κατάλογο των ονομάτων των παιδιών

³⁶⁹ Β. Θεοδώρου, «Πειθαρχικά συστήματα και εργασία ... ό. π., σ. 70.

³⁷⁰ Κανονισμός της εσωτερικής υπηρεσίας του ορφανοτροφείου Ελένης Ζάννη, Πειραιάς 1920, σ. 29.

³⁷¹ Β. Θεοδώρου, «Πειθαρχικά συστήματα και εργασία ... ό. π., σ. 58.

που απασχολούνταν και τα άρθρα του κανονισμού που τα αφορούσαν³⁷². Επιπλέον δέσμευση των υπευθύνων ήταν και η συνέπεια στις επαγγελματικές τους υποχρεώσεις και η ευγένεια προς τα ορφανά. Τα ορφανά δεν είχαν την άδεια να εξέρχονται από τα εργαστήρια τις ώρες που εργάζονταν, παρά μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις.

Το υπαλληλικό προσωπικό του Ζάννειου Ορφανοτροφείου προσλαμβάνονταν με κριτήρια, για την καλύτερη δυνατή τους απόδοση στις υπηρεσίες του ορφανοτροφείου. Υπήρχε διευθυντής με πτυχίο του Διδασκαλείου ή της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, παιδονόμος με στρατιωτική εμπειρία³⁷³, πλύντρια χωρίς σύζυγο και παιδιά και μεγάλης ηλικίας, κ. ά. Το καθηκοντολόγιο των υπαλλήλων ήταν σαφές, και, μάλιστα, περιγραφόταν αναλυτικά σε 325 άρθρα του Κανονισμού της εσωτερικής υπηρεσίας του ορφανοτροφείου Ελένης Ζάννη.

Η συμπεριφορά των ορφανών, σύμφωνα με το καταστατικό του ιδρύματος, αποτελούσε τρόπο διάκρισής τους. Εάν η συμπεριφορά ενός παιδιού ήταν υψηλά στην ιεραρχική κλίμακα των συμπεριφορών, τότε, από παιδαγωγικής απόψεως, ήταν επιθυμητό να ξεχωρίσει για να αποτελέσει παράδειγμα για τα υπόλοιπα ορφανά. Σε περίπτωση που η συμπεριφορά απείχε πολύ από την αναμενόμενη και ήταν παραβατική, οι υπάλληλοι του ορφανοτροφείου τιμωρούσε το συγκεκριμένο ορφανό. Σε περίπτωση που οι πρώτες τιμωρίες δεν επέφεραν το επιθυμητό αποτέλεσμα της νουθεσίας, ο τρόφιμος φυλακιζόταν σε κελί ή σε ειδικό χώρο του ορφανοτροφείου που χρησιμοποιείται ως φυλακή. Αυτή ήταν και η ανώτερη τιμωρία που μπορούσε να επιβληθεί σύμφωνα με το καταστατικό του ιδρύματος. Ακόμα, το διάστημα εγκλεισμού είναι ανάλογο της βαρύτητας του παραπτώματος και κυμαινόταν από λίγες ώρες έως και μέρες και διακρίνεται, βάσει κανονισμού, σε απλή και αυστηρή ανάλογα με το παράπτωμα³⁷⁴. Το ψεύδος, η αταξία, η αμέλεια, η ρυπαρότητα και η απόπειρα απόδρασης τιμωρούνταν με απλή φυλάκιση, δηλαδή με φυλάκιση από το πρωί μέχρι το βράδυ, ενώ τα επαναλαμβανόμενα

³⁷² Κανονισμός της εσωτερικής υπηρεσίας του ορφανοτροφείου Ελένης Ζάννη, Πειραιάς 1920, σσ. 45 – 46.

³⁷³ Ήταν υπεύθυνος για την επιτήρηση των ορφανών και τη διατήρηση της τάξης και συνόδευε τα παιδιά στις εξόδους τους.

³⁷⁴ Κανονισμός της εσωτερικής υπηρεσίας του ορφανοτροφείου Ελένης Ζάννη, Πειραιάς 1920, σσ. 69 – 70.

παραπτώματα επέφεραν αυστηρή ποινή. Η σωματική τιμωρία απαγορευόταν, όμως, αυτό δεν σημαίνει ότι οι υπάλληλοι του Ζάννειου Ορφανοτροφείου δεν τη χρησιμοποιούσαν ορισμένες φορές ως αποτελεσματικό μέσο σωφρονισμού όταν είχαν να κάνουν με πολύ δύσκολα παιδιά³⁷⁵.

4. Ορφανοτροφείον κοριτσιών Ερμουπόλεως Μπαμπαγιώτου (1874)

Το 1874 ιδρύθηκε το *Ορφανοτροφείο Θηλέων Αδελφών Μπαμπαγιώτου Σύρας*, δεκαεννέα χρόνια μετά την ίδρυση, με δημοτική πρωτοβουλία, του *Δημοτικού Ορφανοτροφείου Αρρένων* στη Σύρο αλλά και ιδιωτική στήριξη για τη λειτουργία του. Οι κάτοικοι της Ερμουπόλεως είχαν στρέψει την προσοχή τους στην ανάγκη ιδρύσεως ορφανοτροφείου για κορίτσια. Οι πρωτοβουλίες για την ίδρυση τέτοιων ιδρυμάτων εντοπίζονταν στα δημοτικά συμβούλια, σε ομάδες πολιτών που συμμετέχουν σε φιλανθρωπικές εταιρείες καθώς και στο Πατριαρχείο³⁷⁶.

Ο Αλέξανδρος Μπαμπαγιώτης δώρισε το σπίτι του προκειμένου να στεγασθεί το *Ορφανοτροφείο Θηλέων Αδελφών Μπαμπαγιώτου*. Μία έκταση γης αγοράστηκε από τον ίδιο το 1864 σε περίοπτη θέση στο λόφο της Ερμούπολης και η οικοδομή ξεκίνησε το 1867³⁷⁷. Το κτήριο του *Ορφανοτροφείου* βρίσκεται πίσω από τον Ιερό Ναό των Τριών Ιεραρχών και το χτίσιμό του ολοκληρώθηκε το 1870. Στην από 9 Αυγούστου 1874 διαθήκη του το ίδρυμα κληρονομούσε την κτηματική και χρηματική περιουσία του η οποία ανερχόταν σε πολλές εκατοντάδες χιλιάδες δραχμές και, πιθανότατα, σε εκατομμύριο³⁷⁸. Παρά το μεγάλο κεφάλαιο το οποίο κληρονόμησε το *Ορφανοτροφείο Θηλέων Αδελφών Μπαμπαγιώτου*, δεν κατάφερε να λειτουργήσει πάνω από πενήντα χρόνια καθώς «κατολίσθησε του εδάφους στην περιοχή το έκανε ακατοίκητο» και, εν τέλει, εγκαταλείφθηκε μετά από σαράνταεννέα (49) χρόνια το 1923.

³⁷⁵ Έκθεσις του Γ. Χ. παιδονόμου του Ζάννειου Ορφανοτροφείου από του 1921 – 1929 στα αταξινόμητα έγγραφα του αρχείου του ορφανοτροφείου.

³⁷⁶ Αικ. Κουτουξίδου, *Εθνική Ευεργεσία ... ό. π.*, σ. 608.

³⁷⁷ Μ. Ανεστάκου, Δ. Τραχανά, *Αρχιτεκτονική φυσιογνωμία της Ερμούπολης Σύρου. Πρόταση αποκατάστασης και επανάχρησης νεοκλασσικού κτηρίου στη συνοικία «Βαπόρια»*, Πτυχιακή Εργασία, Αθήνα 2016.

³⁷⁸ Π. Μ. Κοντογιάννης, *Εθνικοί Ευεργέται*, εκδ. Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, Αθήνα 1908, σσ. 69 – 70.

Όπως και στα αντίστοιχα ιδρύματα εκείνης της χρονικής περιόδου, έτσι και στο συγκεκριμένο, υπήρχε η πρόθεση να γίνει εκμάθηση κάποιου επαγγέλματος από τα παιδιά προκειμένου να αποκτήσουν δεξιότητες χρήσιμες για μία μετέπειτα αξιοπρεπή διαβίωση, παράλληλα με μαθήματα που στόχευαν στην κατοχύρωση στοιχειώδους γνώσης. Συνήθως, στα ορφανοτροφεία θηλέων υπήρχαν εργαστήρια κεντητικής, πλεκτικής, ποικιλτικής³⁷⁹, ραπτικής φορεμάτων και ασπρорούχων υπό τη διεύθυνση μοδιστρών. Σύμφωνα με την πολιτική του Ορφανοτροφείου Μπαμπαγιώτου, ήταν καλό τα κορίτσια να συμμετέχουν στις καθημερινές εργασίες, καθώς αυτό ολοκλήρωνε την εκπαίδευση που λαμβάνανε «*δια να διδάσκωνται και να συνειθίζωνσιν εις τας οικιακάς εργασίας*»³⁸⁰. Οι περισσότερες τρόφιμες, άλλωστε, εκπαιδεύονταν για να γίνουν οικονόμοι, υπηρέτριες ή μοδίστρες. Σύμφωνα, μάλιστα, με το *Καταστατικό του Παρθεναγωγείου Ερμουπόλεως*, γινόταν σαφές ότι στόχος του είναι «*η καλή και ανάλογος προς τας ανάγκας του σημερινού πολιτισμού εκπαίδευσις των κορασίων, η μόρφωσις δε χρηστών και ικανών διδασκαλισσών*» ενώ τη συντήρηση του σχολείου είχε αναλάβει ο Δήμος³⁸¹.

Εκτός από την εκπαίδευση που λάμβαναν και τα χειροτεχνικά μαθήματα που έκαναν, το Ορφανοτροφείο θηλέων Σύρου μεριμνούσε και για την αποκατάσταση των κοριτσιών, τόσο σε οικογενειακό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο³⁸².

Υπήρχαν διάφοροι τρόποι με τους οποίους το εκάστοτε ίδρυμα έδινε αμοιβές και τιμωρίες στα ορφανά είτε για τη διαγωγή τους είτε για την απόδοσή τους στα μαθήματα και την εργασία τους³⁸³. Συγκεκριμένα στο *Ορφανοτροφείο κοριτσιών Ερμουπόλεως Μπαμπαγιώτου*, ακολουθώντας μια στρατιωτική τακτική αναφορικά με τις διακρίσεις, συνήθιζαν τα ράβουν ένα κόκκινο κουμπί στο δεξιό ώμο ως επιβράβευση κάθε ορφανού κοριτσιού το

³⁷⁹ Η ποικιλτική αφορούσε την προετοιμασία των προικιών.

³⁸⁰ Δημοσία Διαθήκη, Καταστατικόν και Κανονισμός του ορφανοτροφείου των αδελφών Μπαμπαγιώτου, σ. 39.

³⁸¹ Ο. π., άρθρ. 2, 3.

³⁸² Α.Κουτουξιάδου, *Εθνική Ευεργεσία και Νεοελληνική ... ό.π.*, σ. 496.

³⁸³ Β. Θεοδώρου, «Πειθαρχικά συστήματα και εργασία στα ορφανοτροφεία το β' μισό του 19^{ου} αιώνα», Μνήμων, τχ. 21, Αθήνα 1999, σ. 74.

οποίο διακρινόταν³⁸⁴. Σε περίπτωση που τα ορφανά δεν ακολουθούσαν τον Κανονισμό κατά γράμμα, η τακτική που ακολουθούσε το Ορφανοτροφείο ήταν πάλι να φέρει το παιδί διακριτά σημάδια που θα δήλωναν και θα υπενθύμιζαν, στην περίπτωση αυτή, το παράπτωμά του, όπως για παράδειγμα ένα χαρτί στο κεφάλι το οποίο είχε γραμμένο το σφάλμα, δηλαδή, αμέλεια, ψέμα κ.ο.κ..³⁸⁵. Ταυτόχρονα με τις υποχρεώσεις τους αυτές, τα κορίτσια συμμετείχαν και στις καθημερινές εργασίες του ιδρύματος για να γίνει σφαιρικότερη η εκπαίδευσή τους.

Όσον αφορά το παιχνίδι, το Ορφανοτροφείο Μπαμπαγιώτου δεν άφηνε πολύ χρόνο διαθέσιμο γι' αυτό το σκοπό. Ο διευθυντής ήταν αυτός που καθόριζε τα παιχνίδια και τα τραγούδια που επιτρέπονται ή απαγορεύονται. Η πρόθεσή του ήταν τα ορφανά να αξιοποιούν όσο το δυνατόν καλύτερα το χρόνο τους. Σκοπός ήταν *«και ο καιρός της σχολής πρέπει να αποβαίνει χρήσιμος. Όθεν, κατ' εκείνας τας ώρας, ποτίζεται ο κήπος παρά των κορασίων παρουσία των επιμηλετριών, καλλιεργούνται παρ' αυτών ανθοφόρα φυτά, ποιούσι δε και γυμναστικές τινάς ασκήσεις διά την ευρωστίαν του σώματος, μανθάνουσι φωνητικήν μουσικήν, σχηματίζονα χορούς μουσικής, και διδάσκονται εθνικά ή άλλα τινά εύσχημα άσματα, περιέχοντα ευγενείς και υψηλάς ιδέας, μέλη τερπνά και αισθήματα καθαράς ηθικής και αθώων εννοιών»*³⁸⁶

5. Γηροκομείον Πειραιώς (1891/1892)

Το Γηροκομείον Πειραιώς (ή αλλιώς «Άσυλο Πενήτων Βασιλείου Αθανασίου Πρωθιερέως») είναι το δεύτερο αρχαιότερο Γηροκομείο σε όλη την ελληνική επικράτεια μετά το Γηροκομείο Αθηνών. Βρίσκεται στη Λεωφόρο Γρηγορίου Λαμπράκη (πρώην Βασιλίσσης Σοφίας), δίπλα από τον Ιερό Ναό Ευαγγελίστριας Πειραιώς.

Το 1891 με το Βασιλικό Διάταγμα της 5^{ης} Οκτωβρίου έγινε έναρξη του «Άσυλου Πενήτων Βασιλείου Αθανασίου Πρωθιερέως»³⁸⁷. Ο Πρωθιερέας

³⁸⁴ Δημοσία Διαθήκη, Καταστατικόν και Κανονισμός του ορφανοτροφείου των αδελφών Μπαμπαγιώτου, σ. 40.

³⁸⁵ Ο. π., σ. 42.

³⁸⁶ Ο. π., σ. 40.

³⁸⁷ ΕτΚ, 5 Οκτωβρίου 1891, «περί της εγκρίσεως Ιδρύσεως του εν Πειραιεί αγαθοεργού Ιδρύματος, υπό την επωνυμίαν «Άσυλον Πενήτων Βασιλείου Αθανασίου Πρωθιερέως», ΦΕΚ 276.

Βασίλειος Αθανασίου διέμενε για πολλά χρόνια στο Άγιον Όρος. Στη συνέχεια, φεύγοντας από εκεί εγκαταστήθηκε στον Πειραιά και διετέλεσε εφημέριος στην Ριζάρειο Σχολή στην οποία διορίστηκε το 1860. Επιθυμία του ήταν η ίδρυση ασύλου ηλικιωμένων με δικά του έξοδα και γι' αυτό ήλθε σε επικοινωνία με τον Δήμο Πειραιά προκειμένου να πραγματοποιήσει την επιδίωξή του. Με απόφαση του Δήμου³⁸⁸ έγινε δωρεά ενός γηπέδου για την ανέγερση κτηρίου το οποίο θα στέγαζε το «Άσυλο Πενήτων Γερόντων», ανέγερση η οποία ξεκίνησε με προσωπικές του δαπάνες ο Πρωθυερέας Βασίλειος Αθανασίου.

Η λειτουργία του Γηροκομείου Πειραιώς έχει αφετηρία στο 1892 παρόλο που το κτήριο που το στέγαζε δεν είχε περατωθεί και δεν ήταν ολοκληρωμένες οι κατάλληλες δομές για τη στέγαση ηλικιωμένων. Το κεφάλαιο των πενήντα (50) χιλιάδων δραχμών που διέθεσε ο ιδρυτής του ήταν λιγότερο από το απαιτούμενο ποσό για την ολοκλήρωσή του. Ο Δήμος Πειραιώς συνέδραμε με άλλες έξι (6) χιλιάδες δραχμές.

Ο αιφνίδιος θάνατος του Αρχιμανδρίτη -πλέον- Βασίλειου Αθανασίου άφησε εκκρεμότητες σχετικά με την πορεία του ιδρύματος. Οι εκτελεστές της διαθήκης του ήταν οι Γ. Καψαμπέλης, Ηλ. Στρούμπος, Κ. Λυγινός και Αλ. Μελετόπουλος, όλοι σημαίνοντα πρόσωπα του Πειραιά. Μεταξύ αυτών και του Μητροπολίτη Αθηνών Γερμανού πραγματοποιήθηκε σύσκεψη που οδήγησε στην απόφαση το Άσυλο Γερόντων να τελεί υπό την αρωγή του Δήμου Πειραιώς. Αυτό επέφερε τη συγχώνευσή του με το Ρωμανίδειο Οίκο Ευγηρίας, ο οποίος είχε ιδρυθεί από τον Αρχιμανδρίτη Νικηφόρο Ρωμανίδη το 1876 στο σπίτι του στην οδό Βούλγαρη στον Πειραιά. Με το θάνατό του, και αυτός, κληροδότησε το σπίτι γερόντων, επίσης, στον Δήμο Πειραιώς.

Ο Δήμαρχος Πειραιώς Τρύφωνας Μουτσόπουλος και το Δημοτικό Συμβούλιο αποφάσισε τον κανονισμό του Ασύλου³⁸⁹ και ενέκρινε το συμβόλαιο Ασύλου – Δήμου Πειραιώς³⁹⁰. Το καταστατικό του Ασύλου δημοσιεύεται στις 22 Σεπτεμβρίου του 1900 το οποίο προέβλεπε ότι Μέλη της Εφορείας του Γηροκομείου θα είναι μόνο συγγενείς του Αθανασίου και ισόβιος Πρόεδρος ο εκάστοτε Μητροπολίτης Αθηνών, όπως όριζε και η διαθήκη του εκλιπόντος.

³⁸⁸ Υπ' αριθμόν 496 στις 14 Μαρτίου του 1891.

³⁸⁹ Υπ' αριθμόν 126 πράξη του Δημοτικού Συμβουλίου.

³⁹⁰ Υπ' αριθμόν 4022.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από τις απαρχές της ύπαρξης του κοινωνικού κράτους, το κράτος και η κοινωνία συνδέθηκαν στενά. Σύμφωνα με τη μαρξιστική προσέγγιση, μια εκ των επικρατέστερων θεωριών που έχουν διατυπωθεί τη σχέση κράτους και οικονομίας, το κράτος θεωρείται εξουσιαστικός μηχανισμός που δημιουργεί την ταξική εκμετάλλευση υπηρετώντας τα συμφέροντα του κεφαλαίου και εξυπηρετώντας τη συνέχιση του καπιταλιστικού συστήματος. Για την πλουραλιστική προσέγγιση, από την άλλη, το κράτος έχει το ρόλο ενός ουδέτερου συντονιστή σε μια κοινωνία που απαρτίζεται από αλληλοεξαρτώμενα υποσυστήματα.

Ακόμα και στις προβιομηχανικές κοινωνίες, πριν από τη δημιουργία ενός κράτους πρόνοιας που θα διασφάλιζε, με τη μορφή της θεσμοθετημένης πολιτικής μέριμνας, τα δικαιώματα των κατώτερων ομάδων και θα προσέφερε παροχές στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, υπήρχαν δομές, όπως οι τοπικές κοινότητες και η Εκκλησία, που είχαν ως στόχο τη φροντίδα του συνόλου των μελών της κοινωνίας. Η δημιουργία του κράτους πρόνοιας, αν και αρχικά στηρίχθηκε κυρίως στη θρησκεία, με την προβολή των αξιών της φιλευσπλαχνίας και της συμπόνιας, ήταν σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα των εκτεταμένων κοινωνικο-οικονομικών ιδεολογικών ανακατατάξεων που συνέβησαν στην Ευρώπη μετά το τέλος του Μεσαίωνα κατά τον 14ο και 15ο αιώνα. Επίσης, η εισαγωγή του πνεύματος του ανθρωποκεντρισμού και του ορθολογισμού με την επικράτηση του Διαφωτισμού κατά τον 17ο και 18ο αιώνα, η μετατροπή των υπηκόων σε πολίτες, καθώς και τα προτάγματα της Γαλλικής Επανάστασης, και κυρίως οι ιδέες της ισότητας και της υποχρεωτικής και δωρεάν εκπαίδευσης ως προϋπόθεσης για μια καλύτερη κοινωνία, αποτέλεσαν τη φιλοσοφία με βάση την οποία αναπτύχθηκε η έννοια του κοινωνικού κράτους.

Πριν τον 19ο αιώνα, ο ρόλος του κράτους περιοριζόταν στην ενασχόληση με εξωτερικές και στρατιωτικές υποθέσεις χωρίς να υπάρχει ουσιαστική ανάμειξη στην οικονομία. Το κοινωνικό κράτος συνδέθηκε άρρηκτα με την αστικοποίηση λόγω της βιομηχανικής παραγωγής, αφού κλήθηκε να συμβάλει στη διατήρηση της βιομηχανικής κοινωνίας μέσω της διασφάλισης της κοινωνικής ειρήνης και της αντιμετώπισης των αρνητικών συνεπειών της

εξάπλωσης των βιομηχανιών. Η σημαντική αλλαγή που επήλθε με την εκβιομηχάνιση έγκειται κυρίως στην αναγνώριση της υποχρέωσης του κράτους να παρέχει δημόσιες υπηρεσίες και να εξασφαλίζει τα απαραίτητα αγαθά για τους πολίτες.

Η ανάπτυξη των κοινωνικών δομών του κράτους πρόνοιας συνδέθηκε στενά με την παροχή βοήθειας σε μια από την κατεχοχήν πιο ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού, δηλαδή τα παιδιά. Η εξέλιξη των κοινωνικών δομών στήριξης της παιδικής ηλικίας κατά το 19ο αιώνα στην Ελλάδα συμβαδίζει με τη γενικότερη εξελικτική πορεία του κράτους πρόνοιας κατά την περίοδο αυτή και την αντίστοιχη μεταβολή των αντιλήψεων για την παιδική ηλικία, ιδιαίτερα μεταξύ του 1850 και του 1950.

Η εκκίνηση της δημιουργίας φορέων υγείας και κοινωνικής πρόνοιας είχε ως αφετηρία τις προσλαμβανουσες της ανερχόμενης αστικής τάξης, σύμφωνα με τις οποίες το σχολείο και η κοινωνία έπρεπε να αναλάβουν την εκμάθηση των κανόνων στα παιδιά, στοχεύοντας στην κοινωνική συνοχή και την αναπαραγωγή της κοινωνίας. Ως λύση στο φόβο της εγκληματικότητας προτάθηκε η σχολειοποίηση και η δημιουργία, με τη βοήθεια της φιλανθρωπικής δράσης, συλλόγων και ιδρυμάτων για τη μετάδοση των αρχών της κυρίαρχης τάξης αλλά και τεχνικών γνώσεων. Επίσης, η ζήτηση για εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό και η ανάγκη εξασφάλισης ενός στοιχειώδους επιπέδου αλφαριθμητισμού που θα εξυπηρετούσε την ανάληψη των μελλοντικών ρόλων στην παραγωγή, αλλά και το ρόλο των παιδιών ως μελλοντικών πολιτών και στρατιωτών, λειτούργησαν βοηθητικά προς την κατεύθυνση της προστασίας των παιδιών εκ μέρους του κράτους. Η πρώτη, μάλιστα, νομοθετική παρέμβαση του κράτους για την απαγόρευση της παιδικής εργασίας στα μεταλλεία το 1910, είναι ενδεικτική αυτής προστατευτικής διάθεσης και κάνει φανερό, για πρώτη φορά, την αναγνώριση της παιδικής ηλικίας σε αντιδιαστολή με την ενήλικη ζωή. Το ζήτημα της προστασίας των παιδιών τέθηκε, λόγω συγκεκριμένων ιστορικών συνθηκών, μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο και κυρίως μετά τη μικρασιατική καταστροφή, όταν το κράτος αναγκάστηκε να μεριμνήσει για τις κοινωνικά αδύναμες ομάδες και ιδίως για τα περιπλανώμενα στους δρόμους παιδιά και τα ορφανά που δεν μπορούσαν να φιλοξενηθούν από τα ιδιωτικά ιδρύματα, ενώ σχετική συζήτηση εντάθηκε την περίοδο του Μεσοπολέμου. Ιδιαίτερα με

την άφιξη στην Ελλάδα, μετά την υπογραφή της συνθήκης της Λωζάννης, το 1923, ενός κύματος προσφύγων, μεταξύ των οποίων και πολλών εξαθλιωμένων παιδιών, κρίθηκε αναγκαία η λειτουργία ιδρυμάτων και σχολείων με κατάλληλες υποδομές για τη στήριξή τους. Από την άλλη, η οικονομική κρίση του 1929, παρότι συνέβαλε στον περιορισμό της παιδικής εργασίας, οδήγησε τα παιδιά που έμειναν εκτός εργασίας στη φτώχεια και την παρανομία, επομένως η προσπάθεια για την επιστροφή τους στην αθωότητα αναδείχθηκε σε βασικό σκοπό του κράτους.

Οι ραγδαίες μεταβολές που γνώρισε ο δυτικός κόσμος από τα μέσα του 20ού αιώνα οδήγησαν στην ανάπτυξη των κοινωνικών πολιτικών για την προστασία της παιδικής ηλικίας, μέσω των οποίων θα αντιμετώπιζονταν οι ολέθριες συνέπειες του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου, και κυρίως η πληθώρα των ανήμπορων προς εργασία ατόμων και των ορφανών παιδιών. Καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη αυτή διαδραμάτισε και η αλλαγή της αντίληψης για την παιδική ηλικία, η οποία από τον 20^ο αιώνα θεωρήθηκε μια διακριτή περίοδος της ανθρώπινης ζωής. Στη βάση αυτής της αντίληψης έγκειται και η θεσμοθέτηση της εκπαίδευσης που συνυφαίνεται με την αντίληψη για την αναγκαιότητα της μόρφωσης, η οποία θα εξασφάλιζε ομαλότερη ένταξη στην κοινωνία αλλά και προστασία από την κακοποίηση και την επιβλαβή παιδική εργασία. Γενικότερα, κατά την περίοδο αυτή θεωρήθηκε ότι το κράτος πρέπει να παρεμβαίνει στη λειτουργία της οικονομίας και της κοινωνίας, προκειμένου να αμβλύνει, μέσω των κεϋνσιανών πολιτικών, τις οικονομικές ανισότητες προς όφελος των οικονομικά ασθενέστερων. Η φάση ανασυγκρότησης της Ελλάδας με το «Σχέδιο Μάρσαλ» στη δεκαετία του '50 βρίσκει τα υπεράριθμα παιδιά των πόλεων στοιβαγμένα σε ακατάλληλους χώρους, ευάλωτα σε ασθένειες και -όπως ελέχθη- δυνάμει παραβατικά. Η δεκαετία του '60 συνιστά την επιτομή των πολιτικών για τη δημοκρατία και την κοινωνική προστασία, εντούτοις η επιβολή της δικτατορίας του 1967, πέραν της καταπάτησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των δικαιωμάτων του παιδιού, δημιούργησε και μια κατάσταση που παρεμπόδιζε την εφαρμογή τους.

Η εμφάνιση της παγκοσμιοποίησης από τη δεκαετία του 1980, με την έμφαση στην επιδίωξη του κέρδους και την αποσύνδεση της κοινωνικής πολιτικής από το έθνος-κράτος, οδήγησε σε περαιτέρω συρρίκνωση των δημόσιων δαπανών. Ακολουθώντας, η κυριαρχία της κουλτούρας του

καταναλωτισμού και η υποχώρηση του κράτους πρόνοιας στον 21ο αιώνα έχει καταστήσει σαφές ότι έχει παρέλθει η εποχή κατά την οποία το κράτος στόχευε στην εξασφάλιση του βασικού επιπέδου διαβίωσης για το σύνολο του πληθυσμού, ολοένα και μεγαλύτερο μέρος του οποίου αφήνεται πλέον απροστάτευτο, ενώ η εξασφάλιση των δικαιωμάτων και η αντιμετώπιση των προβλημάτων που ανακύπτουν, επαφίεται στην εφαρμογή των νόμων. Στο πλαίσιο αυτό, ο διαχωρισμός ανάμεσα σε εκείνους που έχουν πρόσβαση στην καταναλωτική κοινωνία και σε όσους βρίσκονται εκτός των τειχών αυτής επεκτείνεται και στα παιδιά ως καταναλωτές, σε σημείο να μπορεί να ισχυριστεί κανείς, ότι δεν υπάρχει μια ενιαία παιδική ηλικία, αλλά δύο διακριτές παιδικές ηλικίες, η παιδική ηλικία «των εχόντων» και η παιδική ηλικία των «μη εχόντων».

Η ανωτέρω κοινωνικο-ιστορική και κοινωνιολογική θεωρητική προσέγγιση πλαισιώνει το αμιγώς ερευνητικό σκέλος της παρούσας εργασίας, το οποίο, με την αξιοποίηση μιας πολυμεθοδολογικής ερευνητικής προσέγγισης, ρίχνει φως σε κομβικές πτυχές των δομών κοινωνικής προστασίας της παιδικής ηλικίας κατά το 19^ο αιώνα. Αναλυτικότερα, η ανάλυση περιεχομένου, ως η καταλληλότερη μέθοδος έρευνας για τη μελέτη γραπτών κειμένων, επιτρέπει να εξεταστούν τόσο τα φανερά όσο και τα λανθάνοντα μηνύματα. Επιπροσθέτως, η αρχειακή έρευνα σε σχετικές πηγές, όπως είναι τα αρχεία και τα καταστατικά των ορφανοτροφείων που επισημαίνονται, καθώς και το Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, εμπλουτίζεται από τη βιβλιογραφική επισκόπηση που περιλαμβάνει ένα εύρος βιβλιογραφικών αναφορών όπως πανεπιστημιακά συγγράμματα, ιστορικά έγγραφα, άρθρα έγκριτων εφημερίδων και επιστημονικών περιοδικών, διδακτορικές διατριβές και μονογραφίες. Τέλος, αλλά όχι τελευταίο σε σημασία, οι κοινωνικές δομές στήριξης της παιδικής ηλικίας το 19ο αιώνα στην Ελλάδα, όπως αυτές προέκυψαν ανά χρονική περίοδο σε συνάφεια με το ιστορικό συγκείμενο κάθε εποχής, αξιοποιήθηκαν ως μελέτες περίπτωσης. Αδρομερώς, τα ιδρύματα των οποίων η δομή και η λειτουργία παρουσιάστηκαν στο κύριο μέρος της εργασίας, και τα οποία καλύπτουν την περίοδο από το 1828 έως το 1892 είναι τα εξής: Ορφανοτροφείο της Αίγινας, Ορφανοτροφείο του Θεόφιλου Καΐρη, Αμαλίο Ορφανοτροφείο, Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων Ερμούπολεως Σύρου, Ορφανοτροφείο Αρρένων

Χατζηκώνστα, Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών, Πτωχοκομείο της Ελεήμονος Εταιρείας, Εργαστήριο Απόρων Γυναικών Ελεήμονος Εταιρείας, Σχολή Απόρων παιδών του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσού», Ζάννειον Ορφανοτροφείον Πειραιώς, Ορφανοτροφείον κοριτσιών Ερμουπόλεως Μπαμπαγιώτου, Γηροκομείο Πειραιώς.

Η ιστορική περιοδολόγηση αναδεικνύει αρκετά κοινά στοιχεία των ευαγών ιδρυμάτων, όπως την έμφαση στην επαγγελματική εκπαίδευση με την προβολή της ιδέας της εργασίας ως ανώτατης αξίας καθώς και στην ηθικοπλαστική μόρφωση που έχει αντίκτυπο στη συμπεριφορά, κάτι που αποδεικνύεται από τη διαβάθμιση στην αυστηρότητα των ποινών ανάλογα με το παράπτωμα. Συγκεφαλαιώνοντας, αξίζει να σημειωθεί ότι τυχόν διαφοροποιήσεις δεν αναιρούν το βασικό σκοπό των προαναφερθέντων ιδρυμάτων, που δεν ήταν άλλος από τη στροφή σε ένα νέο είδος ζωής, όπου η επαγγελματική και κοινωνική αποκατάσταση θα εξασφάλιζε, αφενός τους αναγκαίους όρους για αξιοπρεπή διαβίωση στα παιδιά, και αφετέρου ισχυρότερη κοινωνική συνοχή για την κοινωνία.

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

«Γρηγόριος Κωνσταντάς και Αλέξανδρος Πισάρ», *Πανδώρα*, τ.16 (1865).

Αθήνα, φ. 133 (20.7. 1833).

Ανώνυμος, «Ελεήμων Εταιρεία, Αθήναιον. Εταιρεία Φίλων του Λαού», *Πανδώρα*, 16: 383 (1866).

Ανώνυμος, *Καταστατικόν της Φιλανθρωπικής Εταιρείας του Παιδαγωγείου των απόρων παιδων μετονομασθέντος Ορφανοτροφείου Ελένης Νικήτα Ζάνη*.

Απόφαση Εφετείου Αθηνών, αρ. 1075/1901, «Θέμις», ΙΓ', σ.184.

Αρχείο Ορφανοτροφείου, κατάστιχο 021, ΤΧΟ/ΕΒΕ.

ΑΥΕ, φακ. 1896/Δ60,3, έγγραφο 1869 της 2 Απριλίου 1896, Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ. Χατζηκώστα.

ΑΥΕ, Φάκ.1890, έγγραφο 1753 της 23 Φεβρουαρίου 1890 (Έκθεσις Μομφεράτου), έγγραφο 47 της 23 Ιανουαρίου 1890 και έγγραφο 135 της 27 Ιανουαρίου 1889.

ΑΥΕ, Φάκ.1893/60,2, έγγραφο 4885 της 3 Δεκεμβρίου 1889, Φάκ.1894/58-60, έγγραφο 18584 της 17 Ιανουαρίου 1891 (υπουργείο Εξωτερικών προς το προξενείο της Βράιλας).

Βατή Αικ., «Πρέπει να εργαζόμεθα», *Νέα Εφημερίς*, φ. 24^{ης} Μαρτίου 1893.

ΓΑΚ, ΚΑ, Γενική Γραμματεία, φ.237, 23.4.1830.

ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, Μοναστηριακά, 5.10.1830, αριθ. 1386.

ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, Σχολικά, φ.19, Αύγουστος 1829: φ.21, 16.11.1829: φ.22, 26.12.1829: φ. 22, 27.12.1829: φ.23, 4.1.1830: φ.23, 11.1.1830, αρ.75: φ.23, 13.1.1830: φ.24, 5.2.1830: φ.24, 11.2.1830: 12.2.1830, αριθ. 101: φ.24, 13.2.1830: φ.24, 16.2.1830: Σχολικά, 28.2.1830, αρ. 508: φ.25, 31.3.1830: φ.26, 5.4.1830: φ.26, 9.8.1830: φ.27, 16.5.1830: φ.27, 28.5.1830: φ.28, 7.6.1830: φ.28, 19.6.1830: φ.29, 14.6.1830: φ.29, 27.7.1830: φ.30β, 9.8.1830: φ.32, 7.10.1830: φ.34, 31.12.1830: φ.35, 14.1.1831: φ.38, 20.3.1831, αριθ. 157: 12.4.1831: φ.39, 7.5.1831: φ.39, 22.5.1831: φ.39, 26.5.1831, αριθ. 706: φ.40, 15.5.1831, αριθ. 693: φ.42, 12.8.1831: φ.48, 29.9.1830: φ.49, 6.5.1832[ΔΕΕ/διάταγμα αριθμ. 13]: φ.49, 9.5.1832: φ.49, 12.5.1832: φ. 49, 17.5.1832: φ. 49, 20.5.1832: φ.50, 17.6.1832: φ.51, 5.7.1832: φ.51, 18.7.1832: φ.52, 3.8.1832: φ.52, 24.8.1832: φ.53α, 3.9.1832: φ.53β, 9.10.1832: φ.54,

26.11.1832: φ.55, 20.12.1832: φ.55, 27.12.1832: 30.12.1830: φ.56, 4.1.1832: φ.56, 10.1.1833: φ.56, 19.1.1833.

ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, Σχολικά, ΔΑΣΚ, φ.30, τ. Β΄, σ. 1294: φ.57, τ. Α΄, σ. σ.215, 289-290.

ΓΑΚ, Υπουργ. Παιδείας, Σχολικά, φ.23,1830: αριθ. 915: 24.5.1830, αριθ. 2292: 3.12.1830, αριθ. 1211.

ΓΕΕ, φ. 2 (9.1.1832), σ. 11: φ.5 (16.1.1829): φ.8 (1.2.1828), σ.35 : φ. 9 (29.1.1830), σ.33φ.11 (11.2.1828), σ.48: φ.18 (7.3.1831), σ.85: φ.40 (2.6.1828), φ.40 (25.5.1829), σ.166-167: φ.49 (25.6.1830), σ.199: φ.53 (9.7.1830), σ. 216: φ.55 (14.8.1829), σ.255: φ.56 (26.11.1832), σ.290-291: φ.57 (8.8.1828), σ.240: φ.64 (9.8.1830), σ.260: φ. 68 (15.9.1828), σ. 281-28: φ.77, (16.11.1829), σ.310.

Γενικά Αρχεία του Κράτους, (ΓΑΚ) (1833 – 1848), Ι. Καποδιστριακόν Αρχείον, ΙΙ. Οθωνικόν Αρχείον Σειρά L, Γραμματείας Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδεύσεως (ΥΕΔΕ) (1833 – 1862).

Γενική Εφημερίς, φ.9 1830, σ.33: φ.21-22 (16.3.1829).

Δ/γμα υπ' αρ. 14, 15.5.1832, *Εθνική Εφημερίς*, φ.11, 25.5.1832.

Δ/γμα υπ' αρ. 9, 14.5.1832, *Εθνική Εφημερίς*, φ.11, 25.5.1832.

Δημοσία Διαθήκη, Καταστατικόν και Κανονισμός του ορφανοτροφείου των αδελφών Μπαμπαγιώτου.

Διαθήκη του Αναστασίου Τσούφλη της 17 Απριλίου 1870 και κωδίκελος της 31 Ιουλίου 1870. ΜΗΚ,Γ'221, σ.1051 και ΠΠΧ, σ.390.

Διαθήκη του Ανδρέα Συγγρού της 12 Φεβρουαρίου 1896, Ζερβός, Υ.Γ., αρ.124,1.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (V), φάκελος 1.

Εγκανιασθέντος τη 20^η Μαΐου 1875, Πειραιάς 1875.

Έκθεσις περί της Εφορίας της Σχολής των Απόρων Παίδων, εκ του Τυπογραφείου Περιστεράς, διευθυνόμενου υπό Σ. Οικονόμου, Αθήνησιν 1873.

Έκθεσις περί της σχολής Αθηνών (1 Σεπτεμβρίου 1879-31 Αυγούστου 1880), σ.25.

Έκθεσις περί της Σχολής των Απόρων Παίδων, Σεπτέμβριος 1873 – Οκτώβριος 1874, εκδ. Τύποις Εφημερίδος των Συζητήσεων, εν Αθήναις 1873.

Έκθεσις του Γ. Χ. παιδονόμου του Ζάννειου Ορφανοτροφείου από του 1921 – 1929.

Έκθεσις των παρά της Ελεήμονος Εταιρείας κατά το τρίτον έτος της συστάσεως της πεπραγμένων, Αθήνα 1868.

ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ, τ. Α': τ.Γ' σ. 335-336.

Εφ. Σφαίρα, αρ. 1172,29 Φεβρουαρίου 1884.

Η Αιγιναία, αριθ. Α', 15.3.1831, σ.33.

Κανονισμός της εσωτερικής υπηρεσίας του ορφανοτροφείου Ελένης Ζάννη, Πειραιάς 1920.

Κανονισμός της Σχολής των Απόρων Παιδιών, Αθήνα 1872.

Κανονισμός του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός», Αθήνα 1875.

Κληροδατήματα: (II) Κωνσταντίνου Ε.Σεβαστόπουλου, (1907), Φακ.9: (Διαθήκη (1902) και κωδίκελοι), Φακ.10: (Κατάστιχα Κ,Σεβαστόπουλου: Maestro Giornale-Bilancio (1899-1902), φακ.11: (Διαχείριση, Αλληλογραφία 1907-1911).

Λογοδοσία Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, 7ο έτος (15 Οκτωβρίου 1872), Αθήνα 1873.

Λόγος του κοσμήτορος των Σχολών Αριστοτέλους Κουρτίδου στο Πεντηκονταετηρίς των Σχολών των Απόρων παιδων Παρνασσού, *Παρνασσός*, Απρίλιος 1892.

Πρακτικά του Διοικητικού Συμβουλίου του Ζάννειου ορφανοτροφείου Πειραιώς, συνεδρίαση της 14^{ης} Οκτωβρίου 1878.

Πρωτόκολλον εισερχομένων της Γραμματείας των Ε. και Δ.Ε., 1.9.1829-21.12.1831, αριθμ. 2541/21.3.1831.

Πρωτόκολλον εξερχομένων της Γραμματείας Ε. και της Δ.Ε., 1820-1832, αριθμ. 245/19.12.1829.

Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως, Έκθεσις περί των πεπραγμένων 27 Απριλίου 1873-27 Απριλίου 1874, Αθήνα 1874.

«Το Αρχείο του Ορφανοτροφείου Αιγίνης της ΕΒΕ», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Ι.

Χειρόγραφα ΕΒΕ [Ορφανοτροφείο Αιγίνης:αριθμ.1883, 1888].

Χειρόγραφα Εθνικής Βιβλιοθήκης, αρ. 1892.

Χειρόγραφα Εθνικής Βιβλιοθήκης, αριθ. 2023, 22.12.1830.

Χειρόγραφα Εθνικής Βιβλιοθήκης, αριθ. 2142, 2.8.1830.

Χειρόγραφα Εθνικής Βιβλιοθήκης, αριθ.2019, 5.1.1830 και έγγραφα υπ' αριθ. 1883, 1888 κ.α.

Χρόνος, 18.6.1833.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

Αγριαντώνη Χ., «Οικονομία και εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο: Βασίλης Κρεμμυδάς (επιμ.), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18ος-20ος αιώνας)*, Τυπωθήτω, Αθήνα 1999.

Αθουσάκης Α. Γ., *Η εκπαίδευση στην Αργολίδα, Κορινθία και Μεγαρίδα κατά την Καποδιστριακή Περίοδο (1828-1832)*, Κόρινθος 2003.

Ανδριώτης Ν., «Οι πρόσφυγες, η άφιξη και τα μέτρα περίθαλψης», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 7 [Ο Μεσοπόλεμος 1920 – 1940], εκδ. Ελληνικά Γραμμάτα.

Αντωνίου Δ., *Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο νεοελληνικό κράτος· το σχέδιο της Επιτροπής του 1833*, εκδ. «Πατάκης», Αθήνα 1992.

Ασπρέας Γ., *Πολιτική ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1821-1921*, τ. Α', Αθήναι 1922.

Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Ζ', εκδ. «Αντ. Σταμούλη», Θεσσαλονίκη 1986.

Βαρθόλη [Μενδελων] Κ., *Ιστορία της Ελλάδος από της εν έτει 1453 αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, Μέρος Β', Αθήναι 1876.

Βελέλης Λ., *Ο Καποδίστριας ως θεμελιωτής της δημοτικής εκπαιδεύσεως*, εκδ. «Ι.Ν. Σιδέρης», Αθήναι 1908.

Βολοβίνης, Κ., *Το χρονικόν του «Παρνασσού» (1865 – 1950)*, Αθήναι 1951.

Βούλγαρης Γ., *Φιλελευθερισμός, Συντηρητισμός, Κοινωνικό Κράτος 1973 – 1990*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1994.

Βρανόπουλου, Δ., *Η Εκατονταετηρίς των Σχολών στο Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός», Εκατονταετηρίς Νυκτερινών Σχολών 1872-1972*, Αθήνα 1973.

Βώρου Φ., «Η εκπαιδευτική προσπάθεια του Θ. Καίρη και η δίωξή του», *Διαβάζω*, τευχ.106, 1984.

Γερομιχαλός Αθ., «Η περί παιδείας και εκκλησίας φροντίς του Ιωάννου Καποδιστρίου», *Μνήμη 1821*, Θεσσαλονίκη 1971.

Γκίβαλος Μεν., *Επιστήμη, Γνώση, Μέθοδος*, εκδ. νήσος, Αθήνα 2005.

Γράβαρης Δ., «Τρεις θέσεις σχετικά με την κρίση του κοινωνικού κράτους», *Διαστάσεις Κοινωνικής Πολιτικής*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1982.

Γράβαρης Δ., *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική, η σύγχρονη προβληματική*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1993.

Δασκαλάκης Δ., *Το εργασιακό καθεστώς του προσωπικού και των Δημοσίων Επιχειρήσεων*, εκδ. Σάκκουλα, 1993.

Δασκαλάκης Δ., *Προλεγόμενα για την εργασία και τις εργασιακές σχέσεις*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 2000.

Δασκαλάκης Δ., *Φτώχεια, κοινωνικός αποκλεισμός και παιδική ηλικία*, εκδ. Α. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2008

Δασκαλάκης Δ., *Βιομηχανική κοινωνιολογία, Οργάνωση, Εργασία, Τεχνολογία*, εκδ. Α. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2009.

Δασκαλάκης Δ., *Βιομηχανική Κοινωνιολογία και Βιομηχανικές σχέσεις*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2013.

Δασκαλάκης Δ., *Εισαγωγή στην Σύγχρονη Κοινωνιολογία*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2014.

Δερβίσης Σ.Ν., *Οργάνωση και Διοίκηση της εκπαίδευσης · οργάνωση σχολείου και τάξης κατά την εκπαιδευτική νομοθεσία που ισχύει*, Θεσσαλονίκη 1984.

Εξαρχόπουλος Ν., *Λόγος περί της εκπαιδευτικής και θρησκευτικής δράσεως του Καποδιστρίου*, εν Αθήναις 1917.

Ευαγγελόπουλος Σπ., *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης· οργάνωση και διοίκηση της εκπαίδευσης*, τ. Α΄, εκδ. «Δανιάς», Αθήνα 1989.

Ζιώγου – Καραστεργίου, Σ., *Η Μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830 – 1893)*, εκδ. Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986.

Ζώρας Γ. Γ., *Οι λογοτέχνες της παλαιάς και της νέας Αθηναϊκής Σχολής στον Φ. Σ. Παρνασσός*, εκδ. Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, Αθήνα 1993.

Θεοδώρου, Β., «Πειθαρχικά συστήματα και εργασία στα ορφανοτροφεία το β΄ μισό του 19^{ου} αιώνα», *Μνήμων*, τχ. 21, Αθήνα 1999.

Θωμόπουλος Ε.Γ., *Η ιστορία της κοινωνικής προστασίας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα*, εκδ. «Παπαζήσης», Αθήναι 1977.

Θωμόπουλος Ε., *Προστασία των ανηλίκων*. Μελέτη ιστορική, κοινωνική, νομική, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1982.

Θωμόπουλου Ευ., *Προστασία του ανήλικου*, 1981.

Καλλιγά Ελ., *Η πρόνοια για το παιδί στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Ίδρυμα Ερευνών για το παιδί, εκδ. «Δωδώνη», Αθήνα 1990.

Καμήλαρι Ρήγα, *Γρηγορίου Κωνσταντά βιογραφία, λόγοι, επιστολαί, μετά περιγραφής των Μηλέων και της σχολής αυτών*, Αθήναι 1897.

Καρά Γ., *Καίρης – Κούμας, Δύο πρωτοπόροι δάσκαλοι*, 1977.

Καράγιωργας Σ., *Ο Οικονομικός ρόλος του κράτους*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1977.

Καράγιωργας Σ., *Παραδόσεις δημόσιας οικονομικής*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1981

Καρολίδης Π., *Σύγχρονος Ιστορία των Ελλήνων και των λοιπών της Ανατολής από 1821 μέχρι 1921*, τ. Α΄, Εν Αθήναις 1922.

Κλάδος Α.Ι., *Εφετηρίς (ALMANACH) του Βασιλείου της Ελλάδος δια το έτος 1837*, Αθήναι 1837.

Κοντογιάννης, Π. Μ., *Εθνικοί Ευεργέται*, εκδ. Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, Αθήνα 1908.

Κορασίδου, Μ., *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 2000.

Κορδούλη, Αικ., «Το αρχείο του Ορφανοτροφείου Αιγίνης της ΕΒΕ», *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Γ΄, (Αθήναι 1981 – 1982).

Κορώνης Σ., *Η εργατική πολιτική των ετών 1909 – 1918*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1994.

Κούζας, Γ. Χ., *Η επαιτεία στην πόλη. Μορφές οργάνωσης – στρατηγικές επιβίωσης – ταυτότητες*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2017.

Κούκκου Ελ., *Ο Καποδίστριας και η παιδεία (1827-1832). Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*, Αθήνα 1992.

Κούκου Ελ., “Ανέκδοτοι επιστολαί του Ι. Καποδίστρια περί των εν Ευρώπη Ελλήνων ορφανοπαίδων”, *ΠΑΑ* 31 (1956.)

Κούκου Ελ., *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία (1827-1832)*, Β΄, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*, Αθήναι 1972.

Κουμαριανού Αικ., *Ο τύπος στον Αγώνα*, εκδ. «Ερμής», τ. Γ΄, Αθήναι 1971.

Κουτουξιάδου, Αικ., *Εθνική Ευεργεσία και Νεοελληνική Εκπαίδευση (1830 – 1913)*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, (αδημοσίευτη) διδακτορική διατριβή.

Κυρτάκος Δ., *Θεόφιλος Καΐρης , το αμαρτωλό τέκνο του ελληνικού διαφωτισμού, Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, τευχ. 23, 1984.

Κωνσταντινόπουλους, Χ. Γ., *Η μαθητεία στις κομπανίες των χτιστών της Πελοποννήσου*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987.

Λάμπρος, Σ., «Λόγος επί τη εικοσιπενταετηρίδι του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός», *Παρνασσός*, Απρίλιος 1892.

Λάμπρου, «*Απόρων Παίδων βίος και έθιμα*», *Παρνασσός*, τμ. ΙΓ', τχ. Απριλίου, εκ του Τυπογραφείου Αλεξ. Παπαγεωργίου, Αθήνα 1890.

Λέκκας Π., *Η κοινωνική πολιτική των Ελλήνων από αρχαιοτάτων χρόνων*, Αθήναι 1971.

Ληξουριώτης, Γ., *Οι κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις για το παιδί τον πρώτο αιώνα του νεοελληνικού κράτους*, εκδ. «Δωδώνη», Αθήνα – Γιάννινα 1986.

Λιάκος Α., *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Ίδρυμα έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993.

Λυμπεράκη Α., *Ευέλικτη εξειδίκευση: Κρίση και αναδιάρθρωση στη Μικρή Βιομηχανία*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1991

Μακρυγιάννη Δ., *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία 1834-1919*, Ίδρυμα Ερευνών για το παιδί, εκδ. «Δωδώνη», Αθήνα 1986.

Μάμουκας Α., *Το κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. ΙΑ', Αθήναι 1852.

Μάνεσης Α., «Η κρίση των θεσμών της Φιλελεύθερης Δημοκρατίας και το Σύνταγμα», *Σύγχρονα Θέματα* 8 (1980).

Μαντζανάς Π.Κ., «Ο σκοπός της αγωγής κατά τον Pestalozzi», *Λόγος και Πράξη* 38, (1989).

Μαστρογιάννης Ι.Δ., *Ιστορία της κοινωνικής πρόνοιας της Νεωτέρας Ελλάδος (1821-1960)*, Αθήνα 1960.

Μαυροσκούφης Δ.Κ., *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα, 1821-1832*, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1995, διδακτορική διατριβή.

Μήλιος Γ., *Εκπαίδευση και εξουσία*, εκδ. Θεωρία, Αθήνα 1986.

Μπαλάνος, Δ. Σ., *Η περίθαλψις των ορφανών εν τω ελληνικώ κράτει*, Αθήνα 1919.

Μπαμπούνης Χ., *Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή περίοδο. Διοικητική οργάνωση και εκπαιδευτική λειτουργία.*, εκδ. «ΣΩΒ», Αθήνα 1998.

Μπελιά ΕΛ., «Η παιδεία των Κρητών κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν και την Καποδιστριακήν περίοδον», *Μνημοσύνη* 1 (1967).

Μπίρης, Κ., *Αι Αθήναι, Από του 19^{ου} εις τον 20^{ον} αιώνα*, εκδ Μέλισσα, Αθήνα 2005.

Μπολανάκης, Ι., «Σύμβαση μαθητείας στο Ρέθυμνο στις αρχές του 20^{ου} αιώνα», *Νέα Χριστιανική Κρήτη*, τχ. 18, Ρέθυμνο 1998, σσ. 257 – 264.

Μπολανάκης, Ι., Λαυριώτες έφηβοι στη Σχολή Απόρων Παίδων του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός κατά τα έτη 1890 – 1900, *Παρνασσός*, τ. ΜΔ, αρ. 1, Αθήνα 2002, σσ. 385 – 389.

Νικοκάβουρα Αγ., *Ο Ανδρέας Μουστοξύδης και η Παιδεία*, Κέρκυρα 1965.

Νικολόπουλου Β.- Κακουλίδη Α., *Συλλογή Νόμων κλπ*, τομ. Α΄, 1859.

Ξυραδάκη Κ., *Ευανθία Καίρη (1799-1866), η πρώτη Ελληνίδα της νεότερης Ελλάδας που διέδωσε τη μόρφωση*, 1984.

Ξωχέλης Π., *Θεμελιώδη προβλήματα της παιδαγωγικής επιστήμης·εισαγωγή στην παιδαγωγική*, εκδ. «αφοί Κυριακίδη», Θεσσαλονίκη 1992.

Πανταζόπουλος Κ., *Περί Δημοσίας Επιχειρήσεως*, Αθήναι 1979.

Παπαγεωργίου, Γ., *Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16^{ος} – 20^{ος} αιώνα)*, *Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας [Ι.Α.Ε.Ν.]*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986.

Παπαδημητρίου Ζ., *Κοινωνιολογικά Ανάλεκτα. Όψεις της σύγχρονης Βιομηχανικής κοινωνίας*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1996.

Πετρινιώτη Ξ., *Κράτος και εργασιακές σχέσεις. Η πολιτική οικονομία των εργασιακών σχέσεων*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1985.

Πουланτζάς Ν., *Το κράτος, η εξουσία και ο σοσιαλισμός*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1982.

Πρωτοψάλτης Ε.Γ., *Ιστορικά έγγραφα περί αρχαιοτήτων και λοιπών μνημείων της ιστορίας κατά τους χρόνους της Επανάστασεως και του Καποδίστρια*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 59, Αθήναι 1967.

Ρηγίνος Μ., *Μορφές παιδικής εργασίας στη Βιομηχανία και Βιοτεχνία 1870 – 1940*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1995.

Σακελλαρόπουλος Θ., *Η μεταρρύθμιση του Κοινωνικού Κράτους*, τ. Α΄, εκδ. Κριτική.

Σακελλαρόπουλος Θ., Κοινωνικό Κράτος και κοινωνική πολιτική, η σύγχρονη προβληματική, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1993.

Σπυροπούλου Ν., «Γρηγορίου Κωνσταντά και Μήτρου Μπασδέκη αλληλογραφία», *Θεσσαλικά Χρονικά*, τ. Α΄, (1930).

Στασινόπουλου Ο., *Κράτος Πρόνοιας*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1992.

Στασινόπουλου Ο., *Κράτος Πρόνοιας. Ιστορική εξέλιξη, σύγχρονες θεωρίες και προσεγγίσεις*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1997.

Σταύρου Σ., *Οργάνωση και προστασία της εργασίας*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Ζήτη, 1993.

Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Δ΄, Αθήναι 1879

Τσαούσης Δ.Γ., *Η κοινωνία του ανθρώπου*, εκδ. «Gutenberg», Αθήνα 1984.

Τσιπλητάρης Αθαν. Φ., *Ψυχοκοινωνιολογία της σχολικής τάξης*, Αθήνα 1998.

Χατζιώτης, Εθνικοί Ευεργέτες, ημερολόγιο 1994, [Εκπαιδευτήρια Δούκα], Αθήνα 1994.

B. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Abendrot B., *Κοινωνική Ιστορία του Ευρωπαϊκού Εργατικού Κινήματος*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1976.

Bauman Z., *Work, Consumerism and the New Poor*, Open University Press 1998.

Blackburn Ph., *Coombs, Technology, Economic Growth and the Labour Process*, MacMillan, 1985.

De Jockueville, *Μνημόνιο για την φτώχεια*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2005.

Foucalt, *Security Territory population*, Lectures College de France Palgrave, Macmillan 2007.

Giddens A., *The Class Structure of the Advanced Societies*, Huntchinson, London 1979.

Giddens A., *Κοινωνιολογία*, μτφρ. Δ. Τσαούσης, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2002.

Manier B., *Le travail des enfunts dans le monde*, La Decouverte, Paris 2003.

Merrien F. X., *Αντιμέτωποι με τη φτώχεια. Η Δύση και οι φτωχοί του χθες και του σήμερα*, εκδ. Κατάρτι, Αθήνα 1996.

Owen R., *Μια νέα θεώρηση της κοινωνίας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2007.

Rifkin T., *Το τέλος της Εργασίας και το Μέλλον της*, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 1996.

Taylor F., *The Principles of Scientific Management*, Harper and Brothers, New York 1991.

Wood S, *The transformation of Work*, Hutchison, London 1989.

Zymbalist A., *Case studies on the labor process*, New York and London 1979.